

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»

Серія
«Studia Regionalistica»

Іван Стряпко

**ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА»
В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ
ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ
ЗАКАРПАТТЯ**
(1920 – 1939)

Ужгород
Інформаційно-видавничий центр ЗІШО
2012

УДК 94 (477. 87) «1920/1939»: 061.2

ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

С 87

У дослідженні аналізується процес створення та функціонування культурно-просвітницького товариства «Просвіта» у Закарпатті в 1920 – 1939 роках. Автор акцентує увагу на впливі організації на громадсько-політичне й культурне життя регіону.

Цікавою є думка автора стосовно взаємовідносин «Просвіти» з чехословацькою владою, політичними партіями, активності в масових заходах тощо.

Науковому осмисленню підлягають ідейні витoki та програмні положення товариства. Значна увага приділена видавничій, літературній, музейній, бібліотечній, театральній та музичній діяльності.

Видання розраховане на широкий загаль читачів.

Рецензенти:

Вегеш Микола Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри політології Ужгородського національного університету;

Басараб Михайло Михайлович, кандидат історичних наук, заступник директора з інформаційно-видавничої роботи Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти.

П'яте видання із Серії «Studia Regionalistica»

Рекомендовано до друку

Науковою радою НДІ політичної регіоналістики

(Протокол № 6 від 5 квітня 2012 р.)

ISBN 978-966-332-109-7

© Іван Стряпко, 2012

© Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012

СВІТЛІ ТІНІ НАРОДУ

Діяльність науково-просвітницьких товариств має особливе значення для народів, які не мають власної держави. Саме їх робота призводить до культурного, а потім і національного відродження, що стимулює боротьбу за створення власної держави, адже культура має безпосередній зв'язок із національним самоусвідомленням народу: зростання освіченості населення, творення національної літератури, вироблення єдиної національної мови, розвиток мистецтва призводять до виділення себе з поміж інших народів.

В цілому, Товариство «Просвіта» активно впливало на культурний розвиток Закарпаття, більше того, фактично лише воно сприяло розвитку та поширенню української культури. Завдяки його діяльності було засновано перший український театр, створено громадську бібліотеку, поширювалася українська література, національний хор. Своєю діяльністю Товариство намагалось охопити широке коло питань, займаючись не лише культурно-просвітницькою працею, але і намагаючись впливати і на економічну сферу, сподіваючись покращити матеріальні умови життя населення.

Актуальність монографічного проекту зумовлена відсутністю узагальнюючої праці з досліджуваної проблеми, так як вітчизняні та зарубіжні дослідники, оцінюючи роль та значення діяльності Товариства, поділилися на два табори. Одні позитивно оцінювали його діяльність. Інші ставилися до нього вкрай негативно. Отже, дана тематика, ще не стала предметом спеціального, самостійного, комплексного наукового дослідження.

Новизна наукового дослідження Івана Стряпка полягає в спробі комплексного висвітлення діяльності Товариства «Просвіта» і його ролі в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття 1920 – 1939 років. Для цього, на основі аналізу значної кількості архівних документів, опублікованих джерел, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, а також на значному конкретно-історичному матеріалі, в роботі вперше простежено еволюцію діяльності культурно-просвітницьких товариств на За-

карпатті, які передували «Просвіті». Дано оцінку взаємовідносин між товариством «Просвіта» і чехословацьким урядом. Автором визначено і проаналізовано основні періоди, вплив зовнішньо- та внутрішньополітичних чинників на співпрацю та її основні напрямки.

Дослідник вдало простежив досвід діяльності культурно-просвітницьких товариств Закарпаття часів Австро-Угорської імперії, а також заснування товариства «Просвіта». Автор проаналізував програмні документи та загальні тенденції його розвитку.

Цікавою є частина, в якій автор висвітлює взаємовідносини Товариства з чехословацьким урядом, а також вплив на формування проукраїнських політичних партій та роль у поширенні української мови у Підкарпатській Русі. Він доводить, що мовне питання було найбільш гострим та заполітизованим. Втручання урядових чинників у мовне питання, на його думку, лише сприяла мовному протистоянню, яке остаточно було вирішене лише 25 листопада 1938 року, коли Августин Волошин – прем'єр-міністр автономної Підкарпатської Русі – підписав розпорядження № 28, яким українська мова проголошувалася офіційно.

Досліджуючи вплив товариства «Просвіта» на становлення української культури Закарпаття, автор стверджує, що просвітяни, вивчаючи народні пісні, звернули увагу на їх спільність з піснями Галичини та Наддніпрянщини і на цій основі зробили висновок про належність місцевого населення до українського народу.

Врешті-решт, автором доводиться теза про те, що своєю діяльністю Товариство «Просвіта» намагалося охопити широке коло питань, займаючись не лише культурно-просвітницькою працею, але й намагаючись впливати на економічну сферу, сподіваючись покращити матеріальні умови життя населення.

Отже, з упевненістю можемо говорити, що дана монографія стане окрасою видавничої серії НДІ політичної регіоналістики «*Studia Regionalistica*».

Микола ВЕГЕШ,
доктор історичних наук, професор,
директор НДІ політичної регіоналістики

ВСТУПНА ЧАСТИНА

Закінчення Першої світової війни для історії Європи мало епохальне значення. Розпалися імперії: Австро-Угорська, Російська, Німецька та Османська. На їх уламках розпочався активний процес державотворення, унаслідок якого виникають нові держави. Однією з таких держав була Чехословаччина, кордони якої розширилися за рахунок приєднаних територій. Вирішення післявоєнної ситуації призвело до включення сучасних територій Закарпатського регіону до складу новоутвореної країни. Так, за умовами Сен-Жерменського мирного договору 1919 року Закарпаття було приєднане до Чехословацької республіки під офіційною назвою Підкарпатська Русь.

До 1918 року Закарпаття перебувало у складі Австро-Угорської імперії, безпосередньо під Святостефанською короною (Угорщина). Офіційна угорська політика була спрямована на якнайшвидшу асиміляцію місцевого населення. Для цього урядом застосовувався комплекс заходів: переведення шкіл із руською (українською) мовою навчання на угорську; заміна місцевих українських географічних назв, власних імен угорськими; урядове обмеження діяльності культурно-просвітницьких товариств.

На цьому тлі нова чехословацька влада була більш ліберальною, демократичною і на противагу денаціоналізаторській угорській політиці сприяла підвищенню освітнього і культурного рівня населення, а, як наслідок, і зростанню національної свідомості. Утім, Чехословаччина була змушена проводити саме таку політику, побоюючись того, що населення Підкарпатської Русі постійно перебуватиме під угорським впливом. У цьому чехословацький уряд міг спертися, зокрема, і на культурно-просвітницькі товариства.

Загальновідомим є той факт, що діяльність культурно-просвітницьких товариств має особливе значення для народів, які не мають власної держави. Саме їх робота сприяє культурному, а потім і національному відродженню, що стимулює боротьбу за створення власної держави. Адже культура має безпосередній

зв'язок із національним самоусвідомленням народу: зростання освіченості населення, творення національної літератури, вироблення єдиної національної мови, розвиток мистецтва призводять до виділення себе з-поміж інших народів, формування єдності й усвідомлення потреби у власній державі.

Одним із таких культурно-просвітницьких товариств, що діяло на теренах Закарпаття, було товариство «Просвіта». Воно взяло на себе широке коло завдань, спрямованих на подолання негативних наслідків угорської асиміляторської політики. Зокрема, створення освітніх курсів для подолання неграмотності та підвищення освітнього рівня населення; поширення української літературної мови; створення нової української літератури; утворення першого професійного українського театру в Закарпатті, хорових колективів, музею та бібліотеки, а, отже, формування у населення краю сталої нефрагментованої української національної ідентичності.

Проте «Просвіта» у своїй діяльності зіткнулася з протидією з боку «Общества им. А. Духновича», а подекуди й чехословацького уряду. Але, незважаючи на перепони, Товариство залишалося єдиною українською культурно-просвітньою установою, довкола якої гуртувалися всі свідомі патріотичні сили, воно зуміло значною мірою прищепити місцевому населенню почуття приналежності до української нації. Ще одним наслідком цієї діяльності стало об'єднання всіх українських земель в одній державі.

На жаль, довгий час дати об'єктивну оцінку діяльності Товариства не було змоги, оскільки інформація замовчувалася або відверто фальсифікувалася угорською, а згодом і радянською історичною наукою.

Лише після здобуття Україною незалежності з'явилася можливість об'єктивно оцінити роль товариства «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття в міжвоєнний період.

На сучасному етапі, уже маючи свою державу – Україну, питання самоусвідомлення нації, національного змісту і наповнення освіти, підвищення рівня культури все ще залишається на порядку денному. Вище керівництво робить спроби (подекуди вдалі, подекуди не дуже) подолати радянську «інтернаціональну» свідомість, що успішно насаджувалася 70 років. Діяльність «Про-

світи» є наочним прикладом і відповіддю на питання «як?»: як подолати національні комплекси, повернути національну гордість і стати пліч-о-пліч з іншими націями.

Доцільним є пояснення основних термінів, які використовуються в дослідженні. Ключовим є «культурно-просвітницьке товариство». Під цим терміном розуміємо певну організацію, яка проводила цілеспрямовану роботу з населенням із метою підвищення його освітнього, культурного рівня та національної свідомості. Основними культурно-просвітницькими товариствами були: товариство «Просвіта» в Ужгороді та «Русское культурно-просветительное общество имени Александра Духновича». Кожне з них проводило роботу з формування у населення переконання стосовно своєї національної належності: перше – української, друге – російської.

Важливим є визначення термінів, якими позначалася національна належність населення (етнонімів). Власне, єдиного позначення не було, використовувалися етноніми «угророси», «мадяри греко-католицького обряду», «руські», «русини». Перші два зникли з ужитку після розпаду Австро-Угорської імперії, інші два активно використовувалися в чехословацький період історії. У 20-х рр., завдяки діяльності товариства «Просвіта» розповсюджується етнонім українці, але він не набув значного поширення, до того ж був заборонений чехословацькою владою. Додає плутанини використання «Обществом им. А. Духновича» етнонімів «русские», «угророссы», «карпатороссы». Чехословацькі урядові чинники використовували здебільшого етнонім «русини». Сучасні дослідники також не виробили єдиного загальноприйнятого терміна. Відтак ми використовуємо терміни «українці», або ж «руські» чи «русини», як синонім до терміна «українці».

Оскільки не було загальноприйнятого етноніма, то, відповідно, виникала плутанина і щодо означення мови населення. Товариство «Просвіта» вживало терміни «народна мова», «руська мова», «руський язык», «малоруська мова», «українська мова». «Общество им. А. Духновича» використовувало означення «русский язык», «литературный язык», зрідка – «карпаторусский язык». Чехословацька адміністрація «русский язык», «русинский язык». Ми використовуватимемо терміни: «народна мова», «руська мова» як синоніми до терміна «українська мова».

Метою монографічного дослідження є вивчення діяльності товариства «Просвіта» в 1920 – 1939 роках у Закарпатті.

Досягнення окресленої мети передбачає виконання таких основних дослідницьких завдань:

1. охарактеризувати джерельну базу дослідження та ввести в науковий обіг нові документи і матеріали, в яких висвітлюється діяльність товариства «Просвіта»;
2. узагальнити результати та підсумки наукового вивчення діяльності Товариства на Закарпатті;
3. з'ясувати досвід діяльності культурно-просвітніх товариств на Закарпатті до «Просвіти»;
4. проаналізувати програмні документи Товариства;
5. визначити загальні тенденції розвитку товариства «Просвіта»;
6. дати оцінку взаємовідносин «Просвіти» з урядом Чехословацької республіки;
7. охарактеризувати вплив діяльності Товариства на формування проукраїнських партій;
8. дослідити роль товариства «Просвіта» в поширенні української мови на теренах Закарпаття;
9. окреслити основні напрямки діяльності в культурному житті Закарпаття.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1920 – 1939 рр. Перша хронологічна дата відповідає року заснування товариства «Просвіта» в Ужгороді, а друга – даті окупації Закарпаття угорськими військами та заборони діяльності будь-яких українських культурно-просвітницьких установ.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територіально-адміністративну одиницю «Підкарпатська Русь» у складі Чехословацької республіки, яка загалом відповідає сучасній Закарпатській області, населеній переважно українцями. Власне, у різний час ці території носили неоднакову назву. За Австро-Угорської імперії угорці називали ці землі «Фелвідейк» (Верхній край), а після розпаду Австро-Угорської імперії і до входження до складу Чехословацької республіки в 1918 – 1919 роках – «Руська країна». Українські та російські дослідники для означення території використовували термін «Угорська Русь»,

тому, описуючи період до 1919 року, ми будемо вживати термін «Угорська Русь».

Зі входженням земель історичного Закарпаття до складу Чехословацької республіки вони отримали офіційну назву «Підкарпатська Русь», але чимало просвітян поряд з цим використовували терміни «Підкарпаття», «Закарпаття», «Закарпатська Україна», а з грудня 1938 року поширився термін «Карпатська Україна», який став офіційним 15 березня 1939 року. Сучасні дослідники чехословацького періоду також часто використовують терміни «Закарпаття», «Підкарпатська Русь», рідше «Закарпатська Україна».

У дослідженні ми будемо використовувати офіційний термін «Підкарпатська Русь», але при цитуванні тогочасних громадсько-політичних і культурних діячів будемо вживати і вищеперераховані терміни.

Об'єктом дослідження є діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті в 1920 – 1939 роках.

Предметом дослідження є ідейні витoki, причини виникнення товариства «Просвіта» та його вплив на громадсько-політичний та культурний розвиток Закарпаття. Безпосередньо вибір предмета обумовлений такими особливостями як загальна діяльність Товариства, а саме її окремі аспекти, що зумовлено взаємозв'язком окремих підрозділів «Просвіти». Через призму їх функціонування і вимальовується загальна картина діяльності Товариства.

Методологічною основою монографії є використання загальнонаукових методів і принципів пізнання, що найкраще підходять для комплексного вивчення досліджуваної проблеми.

Використовуючи універсальні принципи історизму та наукової об'єктивності відображення історичного процесу, ми розглядаємо досліджувану проблему залежно від політичних, економічних, культурних, соціальних чинників, які мали безпосередній вплив на діяльність товариства «Просвіта».

Принцип об'єктивності допоміг уникнути ідеалізації при дослідженні діяльності «Просвіти».

Принцип системності дозволив дослідити різні напрямки та аспекти просвітницької діяльності, організаційну структуру Товариства, пріоритети та недоліки його діяльності.

Дослідження культурно-просвітницької діяльності «Просвіти» в Закарпатті спонукали автора використовувати історико-хронологічний та історико-порівняльний методи. Що дало змогу вивчити діяльність Товариства у різні періоди та простежити тенденції його розвитку.

Використання всіх цих методів дозволило викласти матеріал дисертації у чіткій і послідовній формі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в історичній науці:

1) охарактеризовано та введено в науковий обіг значну кількість документів і матеріалів, у яких висвітлюється громадсько-політична та культурна діяльність товариства «Просвіта» в 1920 – 1939 роках, що сприятиме активізації вивчення її діяльності;

2) узагальнено результати наукового дослідження діяльності товариства вітчизняними та іноземними науковцями. Критично проаналізовано праці та визначено основні напрямки досліджень, а також питання, які не вивчалися системно;

3) з'ясовано досвід діяльності культурно-просвітніх товариств на Закарпатті, які передували «Просвіті»;

4) проаналізовано програмні документи – статuti, вивчена структура, принципи діяльності, особливості функціонування товариства «Просвіта». Визначено недоліки статуту Товариства та його зміни;

5) виявлено загальні тенденції розвитку Товариства у 1920 – 1939 роках та особливості його функціонування;

6) подано оцінку взаємовідносин між товариством «Просвіта» і чехословацьким урядом. Визначено та проаналізовано основні періоди, вплив зовнішньо та внутрішньополітичних чинників на співпрацю і її основні напрямки;

7) охарактеризовано вплив Товариства на формування та діяльність проукраїнських політичних партій, його роль у координації їх діяльності та позиція щодо створення на основі чисельних проукраїнських партій однієї, яка виступила б репрезентантом та об'єднуючим чинником українців у Чехословацькій Республіці;

8) досліджено роль «Просвіти» в популяризації та поширенні української літературної мови, а також її боротьбу проти спроб запровадження російської мови;

9) окреслено такі основні напрямки культурної діяльності Товариства: а) вплив на систему освіти та виховання; б) вплив на літературний процес у Підкарпатській Русі; в) видавнича та наукова діяльність «Просвіти»; г) музейна та бібліотечна справа у роботі «Просвіти»; г) формування театрального мистецтва; е) музична діяльність товариства «Просвіта».

Практичне значення одержаних результатів визначається новизною і комплексним підходом у дослідженні обраної проблеми. Окремі положення, узагальнення і висновки є цілком придатною базою для підготовки узагальнюючих праць з історії України, західноукраїнських земель, зокрема Закарпаття. Результати дослідження можуть бути застосовані у навчальному процесі при читанні лекційних занять із вітчизняної історії та спецкурсів з історичного краєзнавства, політології. Автор сподівається, що активне використання систематизованого в монографії матеріалу сприятиме подальшому розгортанню сучасного просвітницького руху.

ЧАСТИНА 1.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Архівні документи та опубліковані матеріали

Вивчення будь якої проблематики, насамперед, пов'язане зі збереженням джерельної бази. Її об'єктивне трактування та критичний аналіз у подальшому впливає на виклад матеріалу та позитивну чи негативну оцінку окремих аспектів. Споконвіку на базі тих чи інших документів, свідчень та записів було можливе вивчення та дослідження певного історичного етапу як у вітчизняній, так і у зарубіжній історії. Саме тому доцільною є об'єктивна, неупереджена критика і характеристика наявного, доступного джерельного ґрунту, завдяки якому і можлива інтерпретація того матеріалу, який ми досліджуємо.

Відтак, зазначимо, що джерельна база дисертації ототожнюється із комплексом архівних та опублікованих матеріалів, хоча як окрему групу доцільно виділити статті у тогочасних періодичних виданнях і статистичні матеріали.

При аналізі доступної бази, а саме джерел дослідження, необхідно звернути увагу і на те, що великою мірою всі вони пов'язані з умовами зберігання документів у архівах, які дають змогу об'єктивно висвітлити досліджуваний матеріал, а саме діяльність товариства «Просвіта» у Закарпатті в міжвоєнний період. Всі джерела проливають світло на ті події, які характерні для досліджуваного періоду. Насамперед, доцільно охарактеризувати найбільш значущий фактичний матеріал, який дає змогу висвітлити ті культурно-освітні події, які характерні для Закарпатського краю у міжвоєнний період і які безпосередньо пов'язані із діяльністю товариства «Просвіта».

Найбільш цінні матеріали, які стали основою вивчення історії Товариства містить фонд 72 Державного архіву Закарпатської області, що складається із трьох описів. Перший опис «Філіал

культурно-просвітительного общества «Просвіта» в Мукачево» складається з 18 справ. Другий опис «Культурно-просвітительное общество «Просвіта» г. Ужгород» містить 191 справу, і третій опис «Правление культурно-просвітительного общества «Просвіта» г. Ужгород» – 1 справу.

Більшість справ¹ містить листування Товариства з різними державними установами (Цивільною управою, шкільним рефератом, крайовим урядом, поліцейським комісаріатом) стосовно діяльності «Просвіти». Це, здебільшого, прохання дозволити організувати різноманітні культурно-просвітні заходи – ювілеї О.Духновича, Шевченківські дні, літературні й розважальні вечори, з'їзди членів Товариства; дозволи проводити збір коштів на його потреби. Як правило, до таких прохань додавалися програми проведення цих заходів, а це дозволяє визначити основні напрямки культурно-просвітницької праці «Просвіти».

Другу групу² становлять справи, що містять документи організаційного характеру, тобто інформацію про структуру Товариства, кількість читалень, приписи, які регламентують і спрямовують діяльність читалень, різноманітні обіжчики та циркуляри.

¹ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 72., оп. 1. – Спр. 1. Переписка с Цивільной управой... 12 сентября 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 2. Переписка с прессовым референтом газеты «Світло»... 25 августа 1925 – 9 марта 1936. – на 111 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 3. Переписка с полицейским управлением по вопросу разрешения устройства вечеров... 1 апреля 1930 – 15 сентября 1935. – на 25 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества... 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 9. Переписка с Обществом «Прихильників Української господарської Академії» ... 13 марта 1932 – 22 марта 1935. на 14 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 12. Переписка с полицейским комиссариатом... 23 ноября 1932-18 июля 1933. на 116 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики... 9 января 1933 – 5 ноября 1933. на 134 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.1 – Спр. 16. Переписка с обществом Украинских абсолювентов торговых школ ... 23 июля 1933 – 21 февраля 1939. – на 94 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2 – Спр. 64. Повідомлення філіалів Берегівського і Перечінського ... 26 липня 1933 – 30 грудня 1933. – на 5 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта... 1933. – на 77 арк.

² ДАЗО, ф. 72, оп.2 – Спр. 20. Циркуляр правління товариства ... 9 травня 1930. – на 17 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2 – Спр. 21. Список читалень «Просвіти»... 4 квітня – 4квітня 1930. – на 7 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2 – Спр. 88 Листи мукачівського філіалу до берегівського ... 19 квітня 1934. – на 2 арк. 33; ДАЗО, ф. 72, оп.2 – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень... 10 жовтня 1933 – 5 липня 1933. – на 26 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 87. Реєстр вхідних і вихідних листів ... 15 листопада 1934 – 17 вересня 1938. – на 36 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 135. Частина списку читалень „Просвіти” й їх голів. Без дати. – на 5 арк.

На жаль, у документах майже немає інформації про кількість філій та читалень Товариства в різні роки його діяльності. Проте є звіти діяльності читалень, але вони малоінформативні: по-перше, нерегулярні, по-друге, неструктуровані, по-третє, в архівах збереглася лише незначна частка цих звітів.

До третьої групи³ слід віднести документи, які кидають світло на фінансовий стан Товариства. Більшість документів цієї групи характеризують період після 1928 р. (після будівництва Народного Дому) і фінансову кризу, яка мало не скінчилася банкрутством «Просвіти». Це звіти санаційної комісії, звернення за допомогою до різних державних установ, облік членів «Просвіти», які взяли на себе зобов'язання збирати кошти для покращення фінансового становища Товариства, розрахунки з кредиторами.

Четверта група⁴ – це документи, які характеризують діяльність «Руського театру» товариства «Просвіта» в Ужгороді, зокрема: прохання до уряду про виділення приміщення для театру, прохання про грошову допомогу, договір між Товариством і М.Аркасом стосовно театру і договір між «Просвітою» й театром «Нова Сцена».

³ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 28. Відозва про створення товариства прихильників української господарської академії й статут товариства. 13 червня 1931. – на 7 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 32. Протокол об'єднаної наради товариства «Просвіта» і інших від 2 жовтня 1932 року в справі протесту проти запровадження в школах російських підручників. 2 жовтня – 15 жовтня 1932. – на 3 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 34. Звернення правління до членів товариства з закликом про добровільні внески для поліпшення фінансового становища товариства. 9 березня–9 грудня 1932. – на 14 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 35. Листування з санаційною комісією про збирання добровільних внесків і правила її роботи; лист Гренджі-Донського з пропозиціями щодо підвищення рентабельності кінотеатру „Уранія” 6 січня 1932 – 29 квітня 1936. – на 174 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 91 Повідомлення крайового управління про рішення найвищого суду в справі назви мови – українська аюо малоруська чи русинська, рішення найвищого суду в справі назви учительського товариства. 1936. – на 7 арк.

⁴ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 2. Статут Товариства „Просвіта... 12 грудня 1920 – не пізніше 1938 року. – на 20 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 29. Відозва комісії по збиранню добровільних внесків. 25 грудня 1931. – на 6 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 126. Оголошення Етнографічного музею Підкарпатської Русі в Мукачеві ... 6 квітня 1938. – на 2 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 162. Лист редакції до віце-президента з простуванням закидів газети „Подкарпатске гласи” й запевненням в лояльності. 7 серпня 1936. – на 1 арк.

До п'ятої групи⁵ відносимо документи, що характеризують зусилля Товариства, спрямовані на захист і розвиток української мови. Це звернення до приватних фірм із проханням уживати українську мову в торгових точках, циркуляри та обіжчики до структурних підрозділів «Просвіти» щодо протидії впровадженню російськомовних підручників у школах і т.д.

Шоста група⁶ – документи про організацію роботи друкованих органів «Просвіти» – газет «Українське слово» та «Світло».

Сьома група⁷ – документи про різні масові заходи та резолюції, прийняті їх учасниками. Зокрема, це резолюції І з'їзду народовецької молоді 1929 р. та Всепросвітянського з'їзду 17 жовтня 1937 р.

Восьма група⁸ – дописи до газети «Українське слово» та листування з дописувачами. Статті дописів торкаються різноманітних сторін тодішнього культурного і політичного життя.

Дев'ята група⁹ – інші документи, приватне листування просвітян, економічна діяльність Товариства і т.д.

⁵ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 8. Відозва Крайового товариства охорони дітей й опіки над молоддю... 16 січня 1922 – 13 квітня 1927. – на 14 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 31. Статут кооперативного товариства „Руський театр... 1 березня 1931 – 29 вересня 1938. – на 113 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 36. Заявки санаційної комісії на відпуск коштів. 21 червня 1932 - 5 серпня 1933. – на 28 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 46. Циркуляр Мукачівського філіалу „Просвіти” про опір запровадженню в школах російських підручників. 3 жовтня 1932. – на 3 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 52. Відозва Мукачівського філіалу „Просвіти” про заснування газети „Світло”, підписні аркуші на фонд преси 29 грудня 1932 – 10 жовтня 1933. – на 7 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 88 Листи мукачівського філіалу до берегівського й дирекції горожанської школи в с. Білках в справі створення Іршавського філіалу. 19 квітня 1934. – на 2 арк.

⁶ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка... 25 березня 1932 – 10 грудня 1933. – на 106 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень... 10 жовтня 1933 – 5 липня 1933. – на 26 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 91 Повідомлення крайового управління про рішення найвищого суду в справі назви мови – українська або малоруська чи русинська, рішення найвищого суду в справі назви учительського товариства. 1936. – на 7 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 99. Розпорядження санаційної комісії про виплату мукачівському філіалу субвенцій на видання газети „Світло”. 22 травня 1936 – 24 березня 1937. – на 6 арк.

⁷ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 22. Оголошення видавництва „Пчілка” про випуск свого календаря „Українська справа в Празі”. 6 листопада 1930. – на 4 арк.; ДАЗО, ф. 2. – Спр. 64. Повідомлення філіалів Берегівського і Перечінського про обрані делегатів на раду... 26 липня 1933 – 30 грудня 1933. – на 5 арк.

⁸ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 52. Відозва Мукачівського філіалу „Просвіти” про заснування газети „Світло”, підписні аркуші на фонд преси 29 грудня 1932 – 10 жовтня 1933. – на 7 арк.

У радянський період було опубліковано ряд архівних матеріалів, які вийшли друком у серії «Шляхом Жовтня»¹⁰, а також збірники «Документи розповідають»¹¹, «Документи свідчать»¹², «Таємне стає явним»¹³. Ці збірники документів безпосередньо майже не торкаються товариства «Просвіта», лише деякі з них дискредитують або показують у негативному світлі відомих діячів-просвітян. Вони носять переважно тенденційний характер і вимагають прискіпливого та критичного вивчення.

Більш важливими є для нас «Протоколи засідань Головного Віділу Товариства «Просвіта» в Ужгороді 1920 – 1923 рр.». Ці документи є важливим доповненням архівних матеріалів. Вони, власне, дають більше інформації, ніж документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області. Товариство «Просвіта» має у своєму розпорядженні рукописи протоколів засідань Головного Віділу 1920 – 1934 рр., проте на сьогоднішній день лише частина із них доступна широкому загалу. Протоколи дають можливість зробити висновки про освітній, культурний стан населення Закарпаття і рівень його національної свідомості.

⁹ ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 21. Список читалень „Просвіти”, програми святкування Шевченківських днів. 4 квітня-4квітня 1930. – на 7 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка до урядовців... 25 березня 1932 – 10 грудня 1933. – на 106 арк.; ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 82. Текст звернення мукачівського філіалу „Просвіти” до міністра закордонних справ Е.Бенеша, листування з іншими філіалами про проведення міжфіліальної наради й список обраних до скаладу делегацій для вітання Бенеша членів мукачівського філіалу. 22 березня 1934 – 19 вересня 1934. – на 17 арк.; ДАЗО, ф. 72, оп.2. – Спр. 144. Стаття без підпису „Американські русини” „Просвіти” про грошову допомогу від українських емігрантів в Америці. 1921. – на 6 арк.

¹⁰ Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1957. – Т.1. (1917-1923). – 556 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз’єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1958. – Т.ІІ. (1924-1929). – 576 с.; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз’єднання з Радянською Україною: Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т.ІІІ. (1924-1929). – 531 с.; Шляхом Жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1964. – Т.ІV. (1934-1938). – 596 с.; Шляхом Жовтня. Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т. V. (1938-1944). – 520 с.; Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938 рр.). – Ужгород, 1959. – 620 с.

¹¹ Документи розповідають / Букович Д. та ін. – Ужгород: Карпати, 1971. – 188 с.

¹² Документи свідчать: Збірник документів / [Упоряд. А.Гайдош]. – 2-ге вид., доп. – Ужгород: Карпати, 1985. – 160 с.

¹³ Таємне стає явним: Документи розповідають. – Ужгород, 1961. – 164 с.

Оскільки засідання Головного Виділу проходили щотижня, то вони дозволяють детально ознайомитися зі станом справ Товариства та основними напрямками його діяльності.

Зокрема, помітне місце в засіданнях Головного Виділу займала тема взаємин між «Просвітою» та чехословацьким урядом: прохання Товариства про виділення матеріальної допомоги, про надання приміщень для потреб культурно-просвітницької праці, організація навчальних курсів для населення спільно із органами влади, проведення розважальних заходів. Протоколи дозволяють дослідити співпрацю між Товариством та багатьма чеськими високопосадовцями – П.Еренфельдом, Й.Пешekom та іншими, ставлення до «Просвіти» з боку урядових чинників.

Другий напрямок роботи – створення організаційної мережі Товариства – детально висвітлений у «Протоколах...». Тут ідеться про становлення внутрішньої структури Товариства, створення фахових комісій та їх склад, а також короткі звіти діяльності комісій протягом певного терміну. У «Протоколах...» хоч і не вказано точно кількості читалень, однак детально висвітлено роботу Головного Виділу з розбудови організаційної мережі і визначено ті перешкоди, з якими у процесі роботи зіткнулася «Просвіта».

За «Протоколами...» можна простежити створення та діяльність «Руського театру» товариства «Просвіта» в Ужгороді від початку його заснування. Зокрема, тема театру – одна із провідних, оскільки період 1920 – 1923 рр. є розквітом просвітянського театру. Можна детально простежити процес створення театру, перемовини між «Просвітою» та товариством «Кобзар» і адміністративні приписи щодо театру, реформу театру після того, як його очолив М.Садовський та ставлення до нього провідників «Просвіти».

Знайшли своє висвітлення на сторінках «Протоколів...» і спроби створення Товариством Народного музею та публічної бібліотеки, але значно менше відомостей про діяльність Руського Національного хору.

Із «Протоколів...» можна почерпнути цінну інформації про книговидавничу діяльність Товариства. Тут перераховано, які книжки протягом 1920 – 1923 рр. були видані «Просвітою» і які планувалося видати.

Зрештою, з «Протоколів...» можемо судити і про особисту позицію та ставлення до різних напрямків діяльності Товариства А. Волошина, Ю. Бращайка, І. Панькевича, В. Гаджеги, М. Бращайка, С. Ключурака та інших, а також їхній внесок в культурно-просвітницьку діяльність «Просвіти».

Таким чином, джерельна база досліджуваної проблеми є достатньою для наукового опрацювання і сприяє вивченню культурно-просвітницької діяльності «Просвіти». Проте вона не дає змоги в повній мірі прослідкувати вплив Товариства на громадсько-політичне життя Підкарпатської Русі.

1.2. Товариство «Просвіта» у мемуаристиці

Окремо слід згадати мемуарну літературу. Її авторами були, переважно, безпосередні діячі товариства «Просвіта». У спогадах вони висловлювали своє бачення тих чи інших подій, давали власну оцінку тим чи іншим фактам. Основна увага приділялася проблемам тогочасного громадсько-політичного життя. Передусім, боротьбі двох національно-культурних напрямків – народовецького та русофільського, державотворчим процесам кінця 30-х рр. ХХ ст. і т. д.

Більшість мемуаристів загалом позитивно оцінювали Чехословацьку республіку, але критикували її за зволікання із наданням Підкарпатській Русі автономних прав та інтриги в освітній, мовній сферах і протидії народовцям. Загалом же мемуаристика як вид джерел є найбільш суб'єктивним.

Незважаючи на те, що період 20 – 30-х рр. ХХ ст. в історії Закарпаття завжди цікавив дослідників, до 1991 р. було дуже мало друкованих спогадів свідків тогочасних подій, оскільки більшість із них боялися переслідувань із боку радянської влади. Проте мемуаристика активно розвивалася за кордоном. Колишні громадсько-політичні діячі, які змушені були залишити Закарпаття, активно і без перешкод видавали свої спогади. Серед них були О.Приходько, А.Штефан, С.Ключурак, А.Кущинський.

Однією з перших побачила світ книга О.Приходька «Пробудилася Русь...»¹⁴. У ній подано загальну характеристику культурного становища населення Закарпаття, зроблено акцент на його низькій освіченості та низькому рівні національної свідомості. О.Приходько опинився в Закарпатті разом із членами Української республіканської капели, які створили товариство «Кобзар» і заробляли собі на життя концертами. Власне, автор описує успіхи згаданого товариства, подає схвальні відгуки про нього в угорській і чеській пресі. Він наголошує, що під час таких поїздок саме серед членів товариства «Кобзар» зародилася ідея створення професійного театру. Театр був заснований разом із товариством «Просвіта».

Важливими є спогади про діяльність Руського національного хору товариства «Просвіта», який з успіхом очолював сам О.Приходько. Він наголошував, що саме завдяки його діяльності, хор активно розвивався. З'явилася ціла плеяда діячів, які організували подібні музичні колективи у селах, а в 1926 р. було проведено з'їзд хорів, які дали спільний концерт.

Не оминув автор і мовну боротьбу в Підкарпатській Русі. Хоч цій темі він не приділяє особливої уваги, але зазначає, що мовна боротьба штучно стимулювалася і підтримувалася чехословацькою адміністрацією. Загалом О.Приходько наголошує на тій важливій ролі, яку відіграло товариство «Просвіта» у культурному житті міжвоєнного періоду.

Спогади А.Штефана¹⁵ починаються історичним екскурсом, мета якого донести читачу думку про те, що населення Закарпаття є частиною української нації. Аргументи, які наводить автор, були вироблені просвітянами в ході дискусій з русофілами стосовно національної належності місцевого населення і яскраво ілюструють рівень історичних знань та позицію членів «Просвіти».

У спогадах подається ґрунтовна характеристика культурного й соціального становища населення, а також рівня його національної свідомості. Із них ми дізнаємося про спробу закарпатської інтелігенції під час Першої світової війни налагодити зв'язок

¹⁴ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – 32 с.

¹⁵ Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.

із галицькими діячами. Із цією метою автор спогадів спеціально їздив у Відень.

Про діяльність товариства «Просвіта» А.Штефан згадує не часто, проте докладно описує намагання заснувати Товариство, зрив першої спроби русофілами і успішну другу спробу 9 травня 1920 р. Автор представляє керівний склад «Просвіти», підкреслює роль Товариства у культурному житті Підкарпатської Русі й утвердженні української національної свідомості.

А.Штефан згадує про те, що перша читальня, як філія львівської «Просвіти», була заснована в 1897 р. його батьком у с. Скотарське. Щоправда, ці свідчення нічим більше не підтверджуються.

Активним учасником народовецького руху та членом «Просвіти» був С.Клочурак. У своїх спогадах «До волі»¹⁶ він описує складні соціальні й культурні умови населення Закарпаття до Першої світової війни, перепони, які угорська адміністрація створювала для будь-якої спроби культурно-просвітницької роботи, намагання тогочасної влади обмежити контакти з національно свідомою Галичиною. Автор описує процес національного відродження і вплив на нього представників інших націй та Першої світової війни.

Особливе місце займають спогади про державотворчі події 1918 – 1919 р.: Народну Раду в Хусті та становлення і розвиток Гуцульської Республіки, лідером якої і був С.Клочурак. На жаль, опублікований лише один том його спогадів, цікаво було б отримати спогади чехословацького періоду.

Ще одним активним культурним діячем і членом «Просвіти» був А.Кущинський¹⁷. Він акцентує увагу на мовній боротьбі у Підкарпатській Русі. Докладно описуючи стан шкільництва і боротьбу у сфері освіти між народовцями та русофілами, автор звинувачує чехословацький уряд у розпалюванні мовної боротьби та перешкоджанні українському національному відродженню, особливо в протидії впровадженню української літературної мови й фонетичного правопису.

¹⁶ Клочурак С. До волі (Спомини) / С. Клочурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. Й. – 190 с.

¹⁷ Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад) / А. Кущинський. – Буенос-Айрес : видавництво Юліана Середяка, 1981. – 224 с.

Будучи активістом товариства «Просвіта», А.Кущинський брав безпосередню участь в організації і діяльності хорових колективів та театральних гуртків, що й описав у спогадах.

Зі здобуттям Україною незалежності з'явилася низка публікацій і мемуарів, присвячених подіям 20 – 30-х рр. ХХ ст., які раніше були недоступні. До них належать, наприклад, спогади В.Шандора¹⁸. Вони починаються з історичного екскурсу, який, як і у випадку з А.Штефаном, покликаний довести належність населення Підкарпатської Русі до української нації. У них власні спостереження автор підкріплює документальними фактами, але для нас найбільш цінними є факти про діяльність товариства «Просвіта».

Зокрема, автор наголошує на позитивному впливові культурно-просвітницької та виховної роботи Товариства, як в його рідному селі Баранинці, так і в масштабах Підкарпатської Русі. Звертає на себе увагу боротьба між «Просвітою» та «Обществом им. А.Духновича», особливо дії, спрямовані на дискредитацію лідерів конкуруючих товариств, зрив масових заходів і перешкоджання культурно-просвітницькій роботі конкурентів.

Окремо стоять спогади Ю.Химинця¹⁹. Вони починаються з такого самого екскурсу, як і спогади А.Штефана та В.Шандора. Однак Ю.Химинець був не лише членом «Просвіти», але й активним членом ОУН. Із його вуст звучить критика діяльності «Просвіти», мета якої, на думку автора, лише культурна робота. Як наголошує Ю.Химинець «Просвіта» не висувала політичних вимог, постійно демонструючи лояльність до Чехословацької Республіки.

Крім того, у публікації міститься аналіз суспільно-політичного, освітнього й культурного становища Закарпаття та критика дій чехословацького уряду, який вів діяльність, спрямовану на придушення українського національно-визвольного руху.

¹⁸ Шандор В. Споми́ни. Том 1. Карпатська Україна 1938-1939 / В. Шандор. – Ужгород : МПН „Гражда”, 2000. – 390 с.

¹⁹ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець / Науковий редактор О.В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – 144 с.; Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець / [Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; Передмова Василя Худанича]. – Ужгород : „Гражда”, 1998. – 396 с.

О.Дівнич²⁰ зосереджує свою увагу на діяльності «Руського театру товариства «Просвіта» в Ужгороді», акторкою якого вона була. Авторка наголошує на освітній та виховній ролі театру, а також на перешкодах, із якими він зіткнувся.

Отже, мемуаристи значну увагу приділяли діяльності товариства «Просвіта», особливо у галузі культури. Звичайно, спогади, в першу чергу, відображають суб'єктивні погляди авторів стосовно проблеми діяльності Товариства, але для критичного аналізу вони є вагомим додатком до джерельної бази.

1.3. Характеристика статистичних даних та матеріалів періодичних видань

Архівні й опубліковані документи доповнюються матеріалами, розміщеними у таких періодичних виданнях: щорічних календарях «Просвіти», Науковому збірнику, газетах «Наука», «Свобода» та «Українське слово», а також у журналі «Підкарпатська Русь».

Особливу цінність мають дані статистичного плану, які характеризують діяльність Товариства за той чи інший період. Зокрема, «Звіт із діяльності Товариства «Просвіта» Подкарпатської Руси»²¹ охоплює період діяльності «Просвіти» від 9 травня 1920 р., тобто від початку заснування, і до 31 травня 1921 р. У «Звіті...» уміщено спомини М.Творидла про виникнення ідеї заснування «Просвіти» серед інтелігенції, створення спеціальної комісії, яка займалася виробленням статуту й організацією Товариства. Ці спомини ми можемо визначити як спробу об'єктивно описати заснування Товариства першу, невдалу, спробу 29 квітня 1920 р. і другу вдалу 9 травня 1920 р.

У самому «Звіті...» докладно подається організаційна структура «Просвіти». Необхідно відзначити той факт, що тут поданий

²⁰ Дівнич О. Із мого життя / О. Дівнич // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва / [Ред. кол. О. Лисяк, Г. Лужницький (головний редактор), Л. Полтава (літ-мовний редактор), В. Шашаровський]. – Нью-Йорк. – Париж. – Сідней. – Торонто : ОМУС, 1975. – С. 577 – 588.

²¹Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921. – Ужгородъ : Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – 36 с.

перелік членів Головного Відділу, зазначений напрямок роботи, закріплений за кожним з них, а також наводяться дані про заступників віділових та склад Контрольної комісії.

Окрема увага приділяється основним напрямкам діяльності Товариства, його фахових комісій та їх функціонуванню протягом звітного періоду. Найбільш докладно охарактеризована діяльність Музейної та Бібліотечної комісії, зокрема, її ініціатива про повернення вивезених музейних матеріалів, порятунок музею ім. Т.Легоцького від спекулянтів та діяльність, спрямована на збирання експонатів для майбутнього Народного Музею.

Не залишилася поза увагою і Театральна комісія, її робота від початку створення театру. Подано перелік вистав, поставлених театром за звітний період, та докладний фінансовий стан театру. Аналіз цих матеріалів дозволяє зробити висновок, що діяльність цих комісій була пріоритетною, це, зокрема, підтверджується іншими документами²².

У «Звіті...» не лише подається кількість філій та читалень, але й інформація про час їх заснування та керівний склад. Зазначимо, що це найдокладніший звіт діяльності Товариства за весь час його існування.

Продовжує статистику діяльності «Просвіти» стаття Ю.Брацайка та І.Панькевича «Що то є товариство «Просвіта...»²³. У ній коротко характеризується стан справ Товариства, основні напрямки його діяльності, взаємовідносини з чехословацьким урядом і короткий звіт діяльності кожної комісії. Найбільше уваги приділяється Референту Народного Дому та Театральній комісії.

Стаття підписана криптонімом А.Д.²⁴ висвітлює діяльність Товариства за 1926 – 1927 рр., подає інформацію про кількість філій, читалень, членів, книг у бібліотеці, театральні гуртки, хо-

²² ДАЗО, ф. 72, оп. 2. – Спр. 144. Стаття без підпису „Американські русини” „Просвіти” про грошову допомогу від українських емігрантів в Америці. 1921. – на 6 арк.

²³ Брацайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт дїяльности товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Брацайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрованный народный календарь товариства „Просвіта” на звичайный рік 1923. Рѣчник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Уніо”, 1922. – С. 113-130.

²⁴ А.Д. Товариство „Просвѣта” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звѣт дїяльности) // Народный иллюстрованный календарь „Просвѣта” на переступный рік 1928. Рѣчник VI. – Ужгород : Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 33-38.

ри, оркестрові трупи, кількість проведених лекцій та їх учасників, у ній міститься короткий аналіз роботи, досягнень та невдач. Подібними є статистичні дані за 1930, 1932 – 1933, 1932 – 1934 і 1934 – 1935 рр.²⁵. Недоліком цих статистичних матеріалів є те, що вони не дають повної картини діяльності Товариства, оскільки за всі роки існування «Просвіта» жодного разу не спромоглася провести повну перевірку роботи своїх структурних підрозділів, філій та читалень. Відтак, тут подається лише простий кількісний бік діяльності, без аналізу наслідків роботи філій і читалень, проведення тих чи інших заходів, відсутній об'єктивний аналіз причин кризи в діяльності «Просвіти» 1930 – 1931 рр. Причиною кризи називаються урядові перешкоди діяльності Товариства в той час як аналіз документів²⁶ свідчить про наявність цілого комплексу причин, які призвели до кризи.

Останні доступні статистичні дані про діяльність «Просвіти» подані в рефераті А.Волошина, виголошеного на Всепросвітянському з'їзді 17 жовтня 1937 р.²⁷. Власне, вони є найбільш повним, інформативним джерелом, яке висвітлює статистику діяльності Товариства, що, насамперед, пов'язане із його функціонуванням протягом 1920 – 1937 рр.

Автор об'єктивно аналізує взаємовідносини між «Просвітою» та урядовими чинниками, їх тривалу і плідну співпрацю. Відсутні безпідставні звинувачення чехословацького уряду в перешкоджанні діяльності Товариства. Заслуга А.Волошина полягає в поданні докладної інформації про кількість філій, читалень і членів «Просвіти» протягом звітного періоду, основні напрямки,

²⁵ «Просвіта» в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 33-38.; «Просвіта за час 31. X. 1932. – 31. X. 1933 // Календар „Просвіти” на рік 1934. Рік видання 12-ий. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1933. – С. 43-45.; «Просвіта за час 30. VI. 1934. – 1. IX. 1935 // Календар „Просвіта” на переступний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород: Друкарня „Свобода” – С. 78-80.; Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород: Друкарня „Свобода”. – С. 81-87.

²⁶ ДАЗО, ф. 72, оп. 2. – Спр. 20. Циркуляр правління товариства про відзначення 10-річного ювілею створення „Просвіти” в Ужгороді, промова на святкуванні. 9 травня 1930. на 17 арк. Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка... 25 березня 1932-10 грудня 1933. – на 106 арк.

²⁷ Волошин А. Заснування й розвиток т-ва „Просвіта” (З Реферату виголошеного на Всепросвітянському з'їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 70-78.

успіхи та невдачі культурно-просвітницької роботи. При цьому аналізуються фактори, які впливали на діяльність Товариства.

Тут знаходимо відомості про заснування, розвиток і діяльність просвітянського театру, кількість вистав, а головне – його роль у національному і культурному відродженні краю. Аналогічно аналізується діяльність інших комісій Товариства, його місце в культурному житті.

Окремо Августин Волошин зупиняється на протистоянні між «Просвітою» та «Обществом им. А. Духновича». Він відкрито звинувачує конкурентів у веденні боротьби за допомогою нечесних способів, наприклад: використання гри слів «руська читальня», «русская читальня» або ж розповсюдження протоколів для «розв'язування читалень «Просвіти» для перетворення цих читалень на читальні «Общества им. А.Духновича»²⁸. Зауважимо, що подібні прийоми використовували й просвітяни, але автор про це не згадує.

Реферат А.Волошина відрізняється від інших статистичних даних тим, що в ньому не лише подано багатий фактичний матеріал, який ілюструє діяльність «Просвіти» за весь час її існування, але й міститься аналіз її успіхів і невдач.

Певні аспекти висвітлення діяльності Товариства можемо знайти в статті Юревина²⁹. Автор характеризує основні показники розвитку освіти до входження Підкарпатської Русі у склад Чехословацької республіки, їх зміну протягом перших десяти років діяльності нового уряду. Роблячи огляд розвитку шкільництва, він докладно зупиняється на характеристиці впливу просвітян у процесі становлення і розвитку освіти, однак часто перебільшує їх роль.

Діяльність Товариства, що стосувалася популяризації української літератури на теренах Підкарпатської Русі, яскраво ілюструють статті Олександра Маркуша³⁰ та Федора Ревая³¹. Обидві

²⁸ Волошин А. Заснування й розвиток т-ва „Просвіта” (З Реферату виголошеного на Всепросвітянському з’їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 71.

²⁹ Юревин. Наше руське шкільництво в десятім році самостійности ЧСР / Юревин // Учитель. – 1930. – март-апріль. – № 3-4. – С. 94-103.

³⁰ Маркуш А. Тарас Шевченко (9. III. 1814. – 10 III. 1861) / А. Маркуш // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 39-44.

присвячені річниці смерті Т.Шевченка. У них автори подають коротку біографію поета й огляд його творчості, простежують вплив Тараса Шевченка на зародження й формування української літератури та зростання національної свідомості населення. При цьому наголошується, що це «наш поет», а, отже, ефект, який мала його творчість у Наддніпрянщині та Галичині, буде і в Підкарпатській Русі.

Дуже важливими для дослідження є статті, які стосуються спроби створення «Просвітою» Народного музею. Деякі з них були опубліковані Товариством для того, щоб привернути увагу чехословацьких урядовців та громадськості до охорони культурного спадку, інші – своєрідні звіти музейної і бібліотечної комісії й друкувалися з метою залучити небайдужих до пам'яткоохоронної діяльності.

Особливу увагу привертає стаття В.Залозецького³², насамперед тим, що в ній зібраний матеріал про стан пам'яток дерев'яного зодчества – церков XVII – XIX століть. Зробивши аналіз їх стану, автор приходить до невтішного висновку про їх поступову руйнацію. Аналізуючи причини такого становища, В.Залозецький акцентує увагу на відсутності інтересу в угорських урядовців до охорони дерев'яних церков та низькому культурному й освітньому рівні населення, яке часто не розуміє їхньої цінності й руйнує старовинні витвори архітектури.

Щоб зберегти пам'ятки, учений пропонує провести їх інвентаризацію, консервацію, а дуже цінні речі (іконостас) зберігати в музеї, при чому музей товариства «Просвіта» повинен був стати «початком Підкарпатського національного музею на зразок «Національного музею» у Львові»³³.

³¹ Ревай Ф. Не забудьмо спомянути (з приводу 70 р. з дня смерті Тараса Шевченка) / Ф. Ревай // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35-38.

³² Залозецький В. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі / В. Залозецький // Науковий збірник товариства „Просвіта” за рік 1922 / [Під. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Річник І. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 112-123.

³³ Залозецький В. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі / В. Залозецький // Науковий збірник товариства „Просвіта” за рік 1922 / [Під. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Річник І. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 119.

Стаття є вузькопрофільною, оскільки торкається лише проблем консервації пам'яток давньої архітектури, не порушуючи при цьому питань збереження інших культурних надбань.

Розвідка В.Залозецького дала поштовх до появи низки статей, які безпосередньо торкалися проблеми створення Народного музею. Серед них – публікація М.Новаківського³⁴. У ній порушується питання про необхідність створення музею Підкарпатської Русі. Основна увага приділяється заснуванню музейної і бібліотечної комісії товариства «Просвіта», її першим крокам зі збирання експонатів для майбутнього музею та ініціативі щодо повернення музейних цінностей, які свого часу були вивезені в Будапешт та Відень.

В аналізованій статті детально висвітлюється боротьба Товариства зі спекулянтами, які, скориставшись нагодою, прибрали до своїх рук музей імені Т.Легоцького в Мукачеві й готувалися вивезти його експонати. Меморандуми «Просвіти» та особисті звернення просвітян до чехословацьких урядовців дозволили зберегти музейні збірки. Закінчується стаття зверненням до громадськості збирати «скарби, які служити можуть важним світлом на всю руську землю»³⁵ та надсилати на адресу Товариства.

Слід погодитися з висновком автора, що ініціатива створення музею, повернення культурних цінностей із Відня і Будапешта належала «Просвіті», як і головна заслуга у збереженні експонатів із колекції Т.Легоцького. Проте М.Новаківський оминає питання, чи велися перемовини між Товариством та чехословацькою адміністрацією про передання музею ім. Т.Легоцького у власність «Просвіти». На базі нього планувалося створити Народний музей³⁶. Тому лишається невідомим факт, чи музейна і

³⁴ Новаковський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатської Русі / М. Новаковський // Великий ілюстрований народний календарь товариства „Просвіта” на звичайний рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 65-67.

³⁵ Новаковський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатської Русі / М. Новаковський // Великий ілюстрований народний календарь товариства „Просвіта” на звичайний рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 67.

³⁶ Протокол X Засідання Головного Выділа тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 7.IX.1920 въ салі Руського Клуба // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 89-91.

бібліотечна комісія отримала відмову адміністрації або прогавила можливість узяти музей ім. Т.Легоцького під свою опіку.

Статті І.Панькевича³⁷ спрямовані зацікавити громадськість ідеєю створення музею. У них коротко інформувалося про стан справ музейної комісії, про існуючі експонати, обґрунтовувалася необхідність створення музею. Повідомлялося, що після завершення будівництва Народного Дому другий поверх буде віддано для потреб музею, для цього вже були замовлені стенди, на яких виставлялися б експонати. Також містився заклик до громадськості допомогти у збиранні музейних цінностей та ставати в членами музею. Варто не погодитися з авторською критикою чехословацького уряду за відсутність інтересу до проблеми створення музею, оскільки представники шкільного відділу зверталися до голови «Просвіти» Ю.Брацайка з пропозицією на базі зібраних Товариством експонатів створити Крайовий музей.

Звертають на себе увагу статті «Из культурного життя Підкарпатської Русі. Основання «Руського національного музею» в Ужгороді»³⁸ та В.Гаджеги і О.Бокшай³⁹. Вони були опубліковані тоді, коли стало зрозуміло, що «Просвіта» самостійно не зможе створити й утримувати музей, а чехословацький уряд не надасть допомоги. Керівництво Товариства заснувало окрему організацію, формально незалежну від «Просвіти», сподіваючись на увагу суспільства до музею та на допомогу з боку держави. Статті якраз і намагаються привернути увагу широкого загалу до новоствореного товариства «Руський національний музей». Наступна їхня стаття⁴⁰ має намір ближче ознайомити громадськість із новим Товариством. При цьому відсутній аналіз виконаної роботи, причини успіхів і невдач.

³⁷ Панькевич І. Єще о нашом національнѣм музею / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1928. – Юній. – Р. V. – Ч. 6. – С. 129-130.; Панькевич І. Наш національний музей / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1928. – Априль. – Р. V. – Ч. 4. – С. 78-81.

³⁸ Из культурного життя Підкарп. Русі. Основання „Руського Національного Музея” в Ужгородѣ // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – Юній. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 123-124.

³⁹ Гаджега В. Вступайте в члены „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – септембер – октобер. – Р. VII. – Ч. 7-8. – С. 174-176.

⁴⁰ Гаджега В. Виймка із статутів „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 4 квітня (IV). – Число 13 (106). – С. 3.

Окремі аспекти музичної діяльності Товариства розкривають статті Ф.Колесси⁴¹, відомого українського музикознавця. За сприяння «Просвіти» він здійснив декілька подорожей теренами Підкарпатської Русі, записуючи пісні та мелодії. Учений виявив, що в Карпатах збереглося чимало давніх пісень та мелодій, як і пісень, поширених у Галичині та Наддніпрянщині. Із цього він зробив висновок про спільну культурну спадщину цих земель. Аналізуючи мову пісень, Ф.Колесса звертає увагу на те, що вона більше переплетена словакізмами, ніж це зустрічається у розмові. Варто погодитися з його висновками про поступове витіснення української пісні з Заходу – словацькою, а з Півдня – угорською.

Проблема створення музично-етнографічного кабінету, архіву народних пісень розкривається і в окремих публікаціях Івана Панькевича⁴². Він був одним із ініціаторів фонографічних записів зразків пісень та розмовної мови Підкарпатської Русі «Просвітою» разом із чеською Академією Наук та Радіожурналом Празьким.

Інші статті вченого⁴³ присвячені першим збіркам народних пісень. Подаючи перелік пісень, І.Панькевич наголошує на тому, що багато з них є спільними для всіх українських земель. Аналізуючи найдавніші збірники пісень, він приходить до висновку

⁴¹ Колесса Ф. Народні пісні Підкарпатської Русі (Мелодії й тексти) / Ф. Колесса // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1937-1938 / [За ред. А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник XIII. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1938. – С. 49-149.; Колесса Ф. Народні пісні з південного Підкарпаття – тексти й мелодії із вступною розвідкою / Ф. Колесса // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1923 / [Під ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник II. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1923 – С. 122-142.; Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті / Ф. Колесса // Науковий збірник Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді за 1933-1934 / [Під ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник II. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1934. – С. 121-148.

⁴² П. (Панькевич) Архив підкарпатско-руської пісні / П (Панькевич) // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1925. – юній. – Р. II. – Ч. 6. – С. 100-101.; Панькевич І. Архив фонографічних записів живої бесіди й пісні в чехосл. республіці / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1929. – септембер. – Р. VI. – Ч. 7. – С. 160-162.

⁴³ Панькевич І. В столітню річницю видання першого повного збірника народних пісень / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1927. – 15 окт. – Р. IV. – Ч. 8. – С. 177-182.; Панькевич І. Новонайдені старинні світські пісні в підкарпатському пісеннику Й.Сабова / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1934. – януар-февруар. – Р. XI. – С. 47-62.

про спільність пісенного фонду Підкарпатської Русі, Галичини, Наддніпрянщини, а, отже, спільне національне походження населення цих земель. Власне, його публікації заперечують теорії «третього напрямку» зміст якої полягає в тому, що місцеве населення не є ні українцями, ні росіянами, а окремою нацією. Водночас статті спрямовані і проти русофілів. Подібну тематику має і розвідка Ф.Повхана⁴⁴, який на основі вивчення пісенної творчості робить висновок про належність населення Підкарпатської Русі до української нації.

Найбільш повно політичні вимоги товариства «Просвіта» викладені в публікаціях М.Бращайка⁴⁵. Особливу увагу вони привертають тому, що офіційно Товариство намагалося уникати політичної діяльності, незважаючи на застереження вихідців із Галичини і Наддніпрянщини про те, що український культурний і політичний рухи повинні йти поруч⁴⁶. Проте, будучи потужною організацією, репрезентантом і очільником українського національно-культурного, а згодом політичного руху, Товариство впливало на політичну ситуацію в Підкарпатській Русі. Статті дозволяють простежити еволюцію взаємовідносин між чехословацьким урядом і «Просвітою». М.Бращайко концептуалізував і виклав основні політичні вимоги просвітян, які до того ж змінювалися. У 1932 р.⁴⁷ вони зводилися до вимоги надати Підкарпатській Русі культурну автономію, права офіційно використовувати етнонім українці, не підтримувати русофільське «Общество им. А.Духновича». Слід погодитися з М.Бращайком, що автономією

⁴⁴ Повхан Ф. Исторія у народных пѣснях / Ф. Повхан // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – юній. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 156-161.

⁴⁵ Бращайко М. Наша мета / М. Бращайко // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Річник I. – Число I. – С. 1.; Бращайко М. Боротьба за назву / М. Бращайко // Українське слово. – Ужгород. – 1936. – 14 травня. – Рік видання V. – Число 18 (157). – С. 1.; Бращайко М. Про автономію / М. Бращайко // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 жовтня. – Рік видання V. – Число 57. – С. 1-2.; На тему автономії Підкарпаття // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Рік видання I. – Число I. – С. 2.

⁴⁶ ДАЗО, ф.72, оп. 1. – Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества, полицейским урядом по организационным вопросам общества „Просвита”. 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк.

⁴⁷ Бращайко М. Наша мета / М. Бращайко // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Річник I. – Число I. – С. 1.; На тему автономії Підкарпаття // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Рік видання I. – Число I. – С. 2.

скористалися б, передусім, проугорські та русофільські політичні сили, тому просвітяни і не порушували питання про автономію.

Публікація «Про автономію»⁴⁸, яка з'явилася в 1937 р. вже безпосереднім чином торкається питання про надання Підкарпатській Русі автономії. Така зміна пов'язана зі зростанням впливу Товариства серед населення в другій половині 30-х рр.

Мовна боротьба в Підкарпатській Русі сприяла появі низки публікацій, мета яких довести, що мова місцевого населення є діалектом української чи російської. До таких відносимо, передусім, статті І.Панькевича⁴⁹. Вивчаючи давні пам'ятки писемності, зокрема, рукописи популярних романів про життя О.Македонського – «Александрії», учений зробив їх мовний аналіз і зробив висновки, що твори були занесені з Галичини або писані людьми, які там навчалися. Таким чином, він стверджував, що у ті часи існували культурні зв'язки між Галичиною й Підкарпатською Руссю. Слід погодитися з другим дуже важливим висновком, який стосується мови пам'яток давньої літератури на думку І.Панькевича вона є чистішою і ближчою до народної, ніж мова творів письменників другої половини ХІХ ст. Подібні ви-

⁴⁸ Брящайко М. Про автономію / М. Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 жовтня. – Рік видання V. – Число 57. – С. 1-2.

⁴⁹ Панькевич І. Одповѣдь на анонимну брошуру: „Грамматика Панькевича, разбор ея, на основаніи данныхъ науки о языкѣ, по рецензії профессора Георгія Геровскаго" / І. Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1930. – Роч. VII. – Ч. 7 – 8. – С. 170 – 174.; Панькевич І. О збираню матеріалов до діалектологічного подкарпатского словаря / І. Панькевич // Підкарпатська Русь. – 1925. – 15 марта. – Ч. 3. – С.43 – 44.; Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. I. / І. Панькевич // Науковий зборник Тов-ва „Просвѣта” в Ужгородѣ за 1928/29 рок. / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник. VI. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1929. – С. 129 – 196.; Панькевич І. Пѣстряловській рукопис Александріѣ из року 1774 / І. Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвѣта” в Ужгородѣ за 1925 рок. / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник IV. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1925. – С. 177 – 187.; Панькевич І. Тишовська „Александрѣя” на початку ХVIII вѣку / І. Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвѣта” в Ужгородѣ за 1922 рок / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рѣчник I. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНЮ”, 1922. – С. 7-108.; Панькевич І. Що читали дѣти наших прадѣдов в школах в другой половинѣ ХVIII столѣтя / І. Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1925. – 15 септембра. – Роч. II. – Ч. 7. – С. 117 – 118.

сновки він робить, досліджуючи покрайні записи на церковних книгах⁵⁰.

Найбільше ілюструє мовну боротьбу стаття І.Панькевича «Одповѣдь на анонимну брошуру: «Грамати́ка Панькевича, разбор ея, на основаніи данныхъ науки о языкѣ, по рецензії профессора Георгія Геровскаго»⁵¹, вихід якої був спровокований публікацією та розповсюдженням анонімної брошури, що критикувала «Граматику...» вченого. У статті міститься аналіз ситуації довкола мовного питання, що склалася, дещо з історії мовної боротьби на Підкарпатській Русі, критика теорії єдиного «русского языка». Учений доводить безпідставність критики власної «Граматики...» і наголошує на необхідності вивчення «матерного языка», що унеможливить подібні закиди.

Важливим є для нас «Протокол із мовної конференції»⁵², яка проходила в Празі 1930 р. і була черговою спробою примирити антагоністичні табори й виробити спільну позицію щодо мови. Конференція завершилася безрезультатно, проте в ній простежується спроба лідерів «Просвіти» вивести мовне питання з політичної площини і звести його до суто фахово-наукового рівня. З таким підходом не можна погодитися, оскільки мовне питання в народів у період становлення їх національної самосвідомості є найбільш заполітизованим.

Оскільки конференція не мала успіху, то невдовзі з'явився «Меморандум «Просвіти»⁵³, у якому констатувалося, що мовна боротьба є причиною хаосу в освіті й культурному житті загалом. Відтак, від чехословацького уряду вимагалось недопущення російських підручників у школи. Допускатися повинні були лише

⁵⁰ Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. I. / І. Панькевич // Науковий збірник Тов-ва „Просвіта” в Ужгороді за 1928/29 рок. / [Під ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник. VI. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1929. – С. 129 – 196.

⁵¹ Панькевич І. Одповѣдь на анонимну брошуру: „Грамати́ка Панькевича, разбор ея, на основаніи данныхъ науки о языкѣ, по рецензії профессора Георгія Геровскаго” / І. Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1930.– Роч. VII. – Ч. 7 – 8. – С. 170 – 174.

⁵² Волошин А. Протокол із мовної конференції / [А. Волошин, І. Панькевич] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – март.– Річ. VIII. – Ч. 2-3. – С. 56-61.

⁵³ Брацайко М. Меморандум тов. „Просвіта” в Ужгороді о мовному спорі / [М. Брацайко, Ф. Ревай] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. - Апріль. – Річ. VIII. – Ч. 4. – С. 81-85.

ті, які схвалені Міністерством шкіл і народної освіти, вимагалось дозволити використовувати «руські» підручники, видані за кордоном і провести реформу правопису – запровадити фонетичний правопис. «Меморандум «Просвіти» засвідчив рішуче відстоювання Товариством української мови.

Отже, матеріали періодичних видань органічно доповнюють джерельну базу дослідження. Вони висвітлюють ті напрямки діяльності «Просвіти», які неповною мірою представлені у джерельній базі: видавнича, музична діяльність Товариства, а також його спроби створення Руського національного музею Підкарпатської Русі.

1.4. Товариство «Просвіта» у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників

Висвітлення кожного питання передбачає дослідження цілого комплексу не лише джерельних документів, але й праць історіографічного характеру. Більшість цих праць є здобутками вітчизняної історичної науки.

Перші праці українських дослідників, у яких ідеться про культурно-просвітню діяльність товариства «Просвіта», з'явилися вже одразу після його заснування. Як правило, авторами цих праць були самі просвітяни або ж їх противники з русофільського табору. Усі вони дають нам яскраву картину не лише тогочасних умов діяльності Товариства, але й дозволяють проаналізувати інтерпретацію вищезгаданих подій різними представниками української еліти.

Невдовзі після виникнення «Просвіти» вийшла брошура В.Пачовського «Что то Просвѣта?»⁵⁴, яка, по суті, була своєрідною рекламою для Товариства. Праця мала не лише оглядовий характер. У ній представлена історія діяльності «Просвіти» прикарпатського регіону, а саме у Львові. Увага зосереджена на її ролі та значенні як у культурному, так і в економічному житті Галичини. Все це дає змогу зробити висновок, що метою товари-

⁵⁴ Пачовский В. Что то Просвѣта? / В. Пачовський. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1920. – 11 с.

ства «Просвіта» в Ужгороді було всестороннє, як матеріальне, так і культурне, покращення життя населення Підкарпатської Русі. Брошура містить заклик вступати до «хосенного товариства «Просвіта»⁵⁵. Вона є першою розвідкою про діяльність Товариства на теренах Підкарпатської Русі.

Культурно-просвітницька діяльність «Просвіти», зокрема відстоювання та поширення нею української мови, призвели до розколу в середовищі інтелігенції, а потім і серед населення щодо того, яка мова – українська чи російська – є рідною для місцевого населення. На основі цього розгорнулася широка дискусія, яка була започаткована працею І.Гуснай⁵⁶. Будучи прихильником впровадження російської мови, він критично оцінює діяльність «Просвіти» в цьому напрямку, вважаючи, що вона поширює «штучний жаргон», відходить від традицій, порушуючи єдність «русских».

Автор є прихильником теорії єдиного «русского народа», який поділяється на три племена «великороссов», «малороссов» і «белороссов». Зокрема, він заперечує існування української нації, а отже, і української мови, вважаючи її лише діалектом.

На наш погляд, такий підхід не є об'єктивним і не може претендувати на реальну оцінку проблеми. І.Гуснай навіть не згадує висновок Петербурзької Академії Наук, яка визнала, що українська мова є окремою, а не діалектом російської.

Аналізуючи ситуацію на теренах історичного Закарпаття, автор приходять до висновку, що «язык Пушкина, Лермонтова и Гоголя был нашим литературным языком»⁵⁷. Із подібним висновком важко погодитися, оскільки вже серед діячів «Общества святого Василия Великого» велися суперечки стосовно того, яку мову вживати – російську чи наближену до народної.

Подібною за змістом є брошура Н.Зоркого⁵⁸, у якій автор, спираючись на твердження одного чеського філолога, доводить,

⁵⁵ Пачовский В. Что то Просвѣта? / В. Пачовський. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1920. – 10 с.

⁵⁶ Гуснай И. Языковой вопросъ въ Подкапатской Руси / И. Гуснай. – Книгопечатня „св. Николая” въ Пряшевѣ, 1921. – 32 с.

⁵⁷ Гуснай И. Языковой вопросъ въ Подкапатской Руси / И. Гуснай. – Книгопечатня „св. Николая” въ Пряшевѣ, 1921. – 24 с.

⁵⁸ Зоркій Н. Доказано-ли научно существованіе вполнѣ самостоятельнаго „украинского языка”? / Н. Зоркій. – Ужгородъ : „Школьная помощь”, 1924. – 20 с.

що українська мова є лише діалектом російської. При цьому наголошується, що піднесення українського (малоруського) діалекту до рівня літературної мови відбулося штучно за підтримки австрійського уряду.

Обидва автори акцентують увагу на тому, що «русский литературный язык» є спільним для «великороссов, малороссов и белоруссов», українська мова – лише діалект, так само, як баварці та саксонці говорять різними німецькими діалектами, але літературна мова в них спільна. На цій основі вони критикували діяльність «Просвіти».

Заслуговує на увагу також анонімна брошура «Грамматика Панькевича...»⁵⁹. У ній зроблено детальний аналіз «Граматики руського языка...» І.Панькевича, указано ряд неточностей та помилок, як існуючих, так і надуманих. Фактично, брошура є збірником «претензій» русофілів до діяльності «Просвіти», спрямованої на поширення української мови.

Уже в процесі формування ставлення до діяльності Товариства, можна вказувати на її прихильників та противників. Це викликає певні перестороги у поданні матеріалу, а разом з тим дає змогу уникнути ідеалізації діяльності «Просвіти».

Поряд із критикою з'являється і підтримка Товариства. У цьому плані з боку просвітян виступив А.Волошин⁶⁰, який розглянув різні теорії мови, указав на те, чим мова відрізняється від діалекту й доводив самостійність української мови. Основним його аргументом було рішення Петербурзької Академії Наук 1905 р., у якому відомі російські філологи визнали українську мову окремою мовою, а не діалектом російської. А оскільки населення Підкарпатської Русі є частиною українського народу, то й мовою навчання має бути українська мова, що було підтверджено і Чеською Академією Наук.

⁵⁹ Грамматика Панькевича. Разборъ ея на основаніи даныхъ науки о языкѣ, по рецензии профессора Георгия Геровсого. – Ужгород : Свободное слово, 1930. – 26 с.

⁶⁰ Волошин А. О письменномъ язикѣ подкарпатскихъ Русинов / А. Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С.155- 185.

Проте, важко погодитися з висновком автора про відсутність мовних суперечок напередодні Першої світової війни⁶¹ і про перенесення мовної ворожнечі емігрантами (русофілами) з Галичини⁶². Справа у тому, що мовні суперечки в середовищі інтелігенції до Першої світової війни були не менш гострими.

Слід звернути увагу й на той факт, що А.Волошин, хоч і обстоював впровадження української мови, часто використовував у своїх статтях російські та діалектні слова. Відомо, що він був представником старшого покоління просвітян, то можна припустити, що тотожних поглядів дотримувалися ще деякі особи, задіяні в товаристві «Просвіта», а саме: Ю.Бращайко, В.Желтвай, В.Лар, С.Клочурак, А.Штефан.

У 1921 р. вийшла у світ праця В.Бірчака «Літературні стремління Підкарпатської Русі», а в 1937 р. було випущено її допрацьовану версію⁶³. Це перша спроба проаналізувати літературний процес Підкарпатської Русі. Вона, хоч і претендує на літературну критику, є лише схематичним оглядом та містить коротку характеристику літературних діячів. В.Бірчак робить висновок про належність підкарпаторуської літератури до загальноукраїнського літературного процесу, за винятком літератури другої половини ХІХ ст. Беззастережно можна погодитися лише з другою частиною висновку. Щодо належності літератури Підкарпатської Русі до загальноукраїнського літературного процесу, то це питання дискусійне, яке вимагає більш ретельного вивчення.

Досягненням В.Бірчака є аналіз літературного доробку діячів «Просвіти» і аналіз впливу Товариства на становлення і розвиток української літератури історичного Закарпаття.

Більш ґрунтовним, на нашу думку, є дослідження Е.Недзельського⁶⁴. Він детально проаналізував творчість підкар-

⁶¹ Волошин А. О письменном язиці подкарпатських Русинів / А. Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С.154.

⁶² Волошин А. О письменном язиці подкарпатських Русинів / А. Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С.165.

⁶³ Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Друге доповнене видання / В. Бірчак. – Ужгород : Друкарня „Школьной помощи”, 1937. – 192 с.

⁶⁴ Недзельський Е. Очеркъ карпаторусской литературы / Е. Недзельський. – Ужгород : типография школьной помощи, 1932. – 290 с.

патських поетів і письменників. Проте, відстоюючи русофільські позиції й поділяючи думку про єдиний «русській народ» і «літературний язык», зараховував усю літературу Підкарпатської Русі до «общерусскаго літературного процесу». Із таким висновком важко погодитися, на тій підставі, що поширення російської літературної мови почалося лише з середини ХІХ ст. Свої узагальнення він використав проти письменників-просвітян, звинувачуючи їх у відході від «літературної традиції».

Надзвичайно важливим для дослідження музичної діяльності «Просвіти» є для нас статті, розміщені в збірнику «Коломыйка...»⁶⁵. У них описано з'їзд Руських національних хорів в 1926 р. та вміщено коротенькі відомості про кожен із цих хорів.

Продовжує тему діяльності хорів стаття П.Милославського⁶⁶. У ній автор наводить статистику хорів «Просвіти» та «Общества им. А.Духновича». Аналізуючи їх репертуар, він приходить до висновку, що непримиренна боротьба двох національно-культурних напрямків повною мірою позначилася і на репертуарі хорів. Так, просвітянські хори ніколи не вно-

⁶⁵ Бращайко М. Про п'єсно-коломыйку / М. Бращайко // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород: Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 7-10.; Копач Н. Руський Національний хор в Киблярі / Н. Копач // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 21-22.; 286. М.Р. (Михайло Роццахівський) Що співати? / М. Роццахівський // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 13-18.; Руський Національний Хор в Ужгороді 1921-1926 // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 19-21.; Тимканич І. Руський Національний хор в Егреші / І. Тимканич // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 26.; Хор братства святих Кирила і Мефода при ужгородській гімназії // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 26-27.; Шемоновський Ф. Руський національний хор в Гайдороші / Ф. Шемоновський // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 23-24.; Яцко П. Свято наше п'єсни / П. Яцко // Коломыйка. Збірник присвячений І з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 11-12.

⁶⁶ Милославський П. Хоровое п'єніє на Подкарпатской Руси / П. Милославський // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С. 125-130.

сять до свого репертуару російських пісень. Проте автор уперто не помічає, що подібну практику використовували й хори «Общества им. А.Духновича». Зрештою, Крайовий учительський хор, хоч і складався з просвітян, однак мав у своєму репертуарі, крім українських, чеські, словацькі, німецькі та угорські пісні⁶⁷.

Тема культурно-просвітньої діяльності двох Товариств ґрунтовно висвітлена і в статті Л.Крезе⁶⁸. Він подає короткі відомості про час заснування Товариств, їх керівництво та основні напрямки роботи, виділяє успіхи («Просвіти» – в театральній діяльності, «Общества им. А.Духновича» – в організації читалень) та вказує на недоліки в роботі. Зазначимо, що стаття містить багатий фактологічний матеріал. Автор більше критикує діяльність «Просвіти» (це зрозуміло), оскільки сам відстоював русофільські позиції. Незважаючи на це, аналізована праця, на наш погляд, є однією з найоб'єктивніших.

Зазначимо, що з усіх праць русофілів ці статті є найбільш ґрунтовними і об'єктивними, оскільки вийшли друком в 1936 р., коли обидва національно-культурні напрямки навчилися більш-менш мирно співіснувати.

Своєрідним підсумком діяльності «Просвіти» є брошура Їжака «Українець чи Рускій. Лекції для народа»⁶⁹. Вона є завершенням полемічної боротьби між народовцями та русофілами щодо національної приналежності місцевого населення та його мови.

У брошурі на прикладах історії, етапів переселення населення з України на терени Підкарпатської Русі, антропології, мовознавства, літературознавства, вивчення пісенної творчості доводиться належність місцевого населення до української нації. Критикується теорія спільної літературної мови для українців, білорусів, росіян.

Автор переконує в необхідності відмовитися від етнонімів «руські», «русини» і прийняти етнонім «українці», як це свого

⁶⁷ ДАЗО, ф. 72, оп.1. – Спр. 2. Переписка с прессовым референтом газеты „Свитло”, Союзом Подкарпатских русинских студентов, „Гуцульское общество” по вопросу прессы. 25 августа 1925 – 9 марта 1936. – на 111 арк. – Арк. 11.

⁶⁸ Крезе Л. О книжном просвѣщеніи на Подкарпатской Руси / Л. Крезе // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С.121-124.

⁶⁹ Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народа. Частина перша. – Мукачево, 1938. – С. 1-39.

часу зробило населення Наддніпрянщини та Галичини⁷⁰. У публікації критично оцінюється політика чехословацького уряду, яка, на думку автора, провокує мовну боротьбу і політичний хаос⁷¹.

У період панування Угорщини будь-які згадки про Чехословаччину взагалі і «Просвіту» зокрема були вкрай небезпечними, тому в цей час не з'являлися праці, у яких би висвітлювалася діяльність Товариства.

Не сильно змінилася ситуація і в радянський період. Радянська історична наука мала власний підхід і власне бачення політичного й культурного розвитку Підкарпатської Русі у складі Чехословацької республіки. Основна увага дослідників була прикута до «соціального, культурного та національного гноблення населення краю», «боротьби з іноземним пануванням, революційної боротьби трудящих, історії комуністичної партії тощо». Причому матеріали мали суб'єктивний характер, подекуди були відвертим фальшуванням історії. Зрозуміло, що всі ці явища були зумовлені комуністичною ідеологією в поєднанні з марксистсько-ленінською методологією.

У 50 – 80-ті рр. вийшло чимало публікацій з історії Закарпаття, серед них – і дослідження чехословацького періоду, але згадок про товариство «Просвіта» дуже мало. Питання національно-культурного розвитку Закарпаття 20 – 30-х рр. ХХ ст. було вкрай делікатним, зважаючи на боротьбу народовців та русофілів. Тому більшість радянських істориків, описуючи цей період, писали про буржуазних націоналістів – «Просвіту» та реакційних русофілів «Общество им. А.Духновича», або ж узагалі намагалися не згадувати про ці Товариства.

Радянських дослідників умовно можна поділити на дві групи. До першої віднесемо істориків типу С.Білака та Д.Буковича, які вкрай негативно ставилися до діяльності «Просвіти». С.Білак у праці «Слуга кількох господарів»⁷² критикує тогочасних політичних та культурних діячів, причому часто зводячи до купи

⁷⁰ Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народа. Частина перша. – Мукачево, 1938. – С. 31.

⁷¹ Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народа. Частина перша. – Мукачево, 1938. – С. 23.

⁷² Білак С. М. Слуга кількох господарів / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1977. – 92 с.

А.Волошина, Ю.Ревая з А.Бродієм та С.Фенциком – людей, які мали різні політичні погляди.

У наступній праці⁷³ він твердив: «Не маючи під собою будь-яких науково обгрунтованих засад, названі буржуазно-націоналістичні партії та угруповання типу «Просвіти», «Общества им. А.Духновича», «Січі» і т.д. часто-густо існували недовго. Розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлися»⁷⁴. Із таким твердженням важко погодитися. Товариство «Просвіта» існувало з 1920 по 1939 р., заснувало перший український театр, велику кількість хорових колективів, бібліотеку, проводило ряд масових заходів і було однією з найбільш масових організацій Підкарпатської Русі, (для прикладу 17 жовтня 1937 р. у Всепросвітянському з'їзді взяло участь понад 12 000 чоловік).

Тут же, пишучи про емігрантів з інших українських земель, які доклали чимало зусиль, щоб підняти рівень національної свідомості населення краю, автор називає їх «жовто-блактними покидьками»⁷⁵.

Подібних поглядів дотримувався і Д.Букович. Товариство «Просвіта» він називає словами секретаря крайкому КПЧ О.Борканюка фашистською організацією «через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас...»⁷⁶. Щоправда Д.Букович не згадує про те, що О.Борканюк брав активну участь у «фашистському» Всепросвітянському з'їзді в жовтні 1937 р.

До другої групи відносимо дослідників, які, вивчаючи певні напрямки діяльності «Просвіти», об'єктивно оцінювали наслідки її роботи. До таких належать В.Василько⁷⁷, В.Гошовський⁷⁸, У.Єдлінська⁷⁹, В.Нікеєв⁸⁰.

⁷³ Білак С. М. Народ за ними не пішов / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 216 с.

⁷⁴ Білак С. М. Народ за ними не пішов / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 11 с.

⁷⁵ Білак С. М. Народ за ними не пішов / С. М. Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 99 с.

⁷⁶ Букович Д. Павутиння омани / Д. Букович. – Ужгород : Карпати, 1974. – 68 с.

⁷⁷ Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 196 с.

⁷⁸ Гошовський В. Украинские песни Закарпатья / В. Гошовський. – М. : Всесоюзное издательство советский композитор, 1968. – 479 с.

⁷⁹ Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. / У. Єдлінська // Філологічний збірник / [Ред.кол. І. К. Білодід (відповідальний редактор), І. І. Басс, В. Т. Коломієць, О. С. Мельничук (заст. відповідального редактора), Г. С. Сухобрус]. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С. 96-111.

В.Василько⁸¹ вивчав театральну діяльність М.Садовського. Досліджуючи його роботу в Підкарпатській Русі на посаді директора «Руського театру» товариства «Просвіта» в Ужгороді, автор відзначив його організаційний та мистецький вклад у розбудову театру. Слід погодитися з висновком В.Василька про вплив, який мав репертуар театру на зростання національної свідомості населення⁸², а також про причини відходу М.Садовського з посади директора театру⁸³. В.Нікеєв⁸⁴ зосередив свою увагу на діяльності театру під керівництвом О.Загарова.

Поширення української літературної мови досліджувала У.Єдлінська⁸⁵. Крім обов'язкового висвітлення ролі комуністичної партії в поширенні української літературної мови, вона ґрунтовно досліджує і діяльність товариства «Просвіта» в цій галузі. Автор зазначає, що серед просвітян не було єдності в мовному питанні. Мова авторів різних статей суттєво різнилася⁸⁶. З подібним висновком важко не погодитися. Дослідниця високо оцінювала внесок Товариства у піднесення культурного рівня населення: «У 20-ті роки роль «Просвіти» в піднесенні національної свідомості із культурного рівня народних мас Закарпаття була дуже велика»⁸⁷.

⁸⁰ Нікеєв В. Олександр Загаров і український театр / В. Нікеєв. – К. : „Мистецтво”, 1960. – 88 с.

⁸¹ Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 196 с.

⁸² Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 177 с.

⁸³ Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 182 с.

⁸⁴ Нікеєв В. Олександр Загаров і український театр / В. Нікеєв. – К. : „Мистецтво”, 1960. – 88 с.

⁸⁵ Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. / У. Єдлінська // Філологічний збірник / [Ред.кол. І. К. Білодід (відповідальний редактор), І. І. Басс, В. Т. Коломієць, О. С. Мельничук (заст. відповідального редактора), Г. С. Сухобрус]. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С. 96-111.

⁸⁶ Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. / У. Єдлінська // Філологічний збірник / [Ред.кол. І. К. Білодід (відповідальний редактор), І. І. Басс, В. Т. Коломієць, О. С. Мельничук (заст. відповідального редактора), Г. С. Сухобрус]. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С. 106.

⁸⁷ Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. / У. Єдлінська // Філологічний збірник / [Ред.кол. І. К. Білодід (відповідальний редактор), І. І. Басс, В. Т. Коломієць, О. С. Мельничук (заст. відповідального редактора), Г. С. Сухобрус]. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С. 108.

Якісно новий етап дослідження ролі товариства «Просвіта» в культурному та політичному житті розпочався з розпадом Радянського Союзу. 90-ті рр. ХХ ст. позитивно вплинули на переоцінку історичних цінностей, надали можливість об'єктивно підійти до вивчення історичних процесів.

Уже 23 грудня 1990 р. групою наукових та культурних діячів було відновлено крайове товариство «Просвіта». Це зумовило зростання інтересу до проблеми діяльності Товариства міжвоєнного періоду, неупередженого вивчення його діяльності.

У 1991 р. з'являються перші наукові дослідження культурної діяльності «Просвіти». Не останню роль у цьому процесі відіграли саме західноукраїнські дослідники та науковці. Серед таких доцільно виділити статті В.Гошовського⁸⁸ та В.Палька⁸⁹.

В. Гошовський⁹⁰ зосередився на вивченні діяльності Товариства у галузі збереження пісенної спадщини й відзначив його роль в організації етнографічної експедиції Ф.Колесси, а також високо оцінив роботу зі збереження зразків розмовної мови та пісень.

У центрі уваги дослідження В.Палька⁹¹ – наукова та видавнича діяльність «Просвіти». Автор високо оцінює роль і значення «Наукового збірника», у якому друкувалися праці як місцевих дослідників, так і вихідців зі Східної Галичини та Наддніпрянської України⁹². Він докладно характеризує наукову спадщину В. Гаджеги, І. Панькевича, Ф. Колесси, А. Волошина – вчених-просвітян. Проте, В. Палько лише побіжно згадує Є. Перфецько-

⁸⁸ Гошовський В. Місце музичного фольклору в діяльності товариства „Просвіта” // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 61-67.

⁸⁹ Пальок В.В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. В. Пальок // Матеріали по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 43-50.

⁹⁰ Гошовський В. Місце музичного фольклору в діяльності товариства „Просвіта” // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 61-67.

⁹¹ Пальок В.В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. В. Пальок // Матеріали по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 43-50.

⁹² Пальок В.В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. В. Пальок // Матеріали по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 44.

го, М. Возняка, Г. Стрипського, М. Лелекача, Ф. Потушняка, К. Студинського.

У публікації побіжно досліджується видавнича діяльність Товариства, перераховуються лише періодичні видання «Пчілка», «Подкарпатська Русь» і коротко характеризується їх зміст⁹³.

У 1991 р. з'явилася монографія П.Федаки «Нарис історії Товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України»⁹⁴ – праця, у якій найбільш повно зображена й проаналізована діяльність товариства «Просвіта». Цінність дослідження полягає в тому, що воно ґрунтується на використанні великої кількості архівних документів разом з матеріалами друкованої преси.

У монографії висвітлюється передісторія виникнення Товариства, характеристика суспільно-політичного й культурного становища Підкарпатської Русі після Першої світової війни. Окремо автор зупиняється на підготовці Установчих зборів із метою заснування Товариства. Зупиняючись на першій, невдалій, спробі заснування «Просвіти» 29 квітня 1920 р., П.Федака, на нашу думку, зловживає свідченнями очевидців М.Творидла та П.Яцка⁹⁵, не піддаючи їх критичному аналізу.

Слід зазначити, що значна увага в публікації приділяється організаційній структурі Товариства: керівному складові, кількості філій і читалень в різні роки діяльності, кількості членів, а також причинам, які впливали на розвиток та занепад діяльності «Просвіти»⁹⁶.

Успішному висвітленню проблеми сприяв той факт, що діяльність Товариства досліджується через роботу фахових комісій. Таким чином, комплексно аналізується діяльність «Просвіти» і її вплив на культурне життя Підкарпатської Русі.

У той же час П.Федака майже не торкається питання взаємовідносин між Товариством та чехословацьким урядом, хоча

⁹³ Пальок В.В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. В. Пальок // Матеріали по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 43-50.

⁹⁴ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – 52 с.

⁹⁵ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 9-11.

⁹⁶ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 11-14.

саме вони великою мірою визначали його активність. Автор оминає також питання впливу «Просвіти» на політичне життя Підкарпатської Русі, на становлення та діяльність проукраїнських партій.

Залишається поза увагою дослідника й діяльність, спрямована на поширення української літературної мови. Зауважимо, що в монографії є деякі фактичні помилки. Так, товариство «Руський Національний Музей» було створено в 1930 р., а не в 1929 р., як зазначено у монографії⁹⁷. Разом із тим, на сьогодні монографія П.Федаки залишається єдиною узагальнюючою працею з історії крайового товариства «Просвіта».

Інші монографії та статті дослідника присвячені окремим напрямкам діяльності Товариства, зокрема, монографія «Правда про Народний дім товариства «Просвіта» – будівництву Народного Дому в Ужгороді, яке з одного боку, продемонструвало дієвість «Просвіти», а з іншого – призвело до фінансової кризи й послаблення її діяльності. У статті «Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному 20-річчі (1920–1939)»⁹⁸ автор зосереджує увагу на взаємозв'язку між культурною діяльністю товариства «Просвіта» і зростанням національної свідомості населення.

У наступні роки з'явилися дослідження, у яких висвітлювалися певні напрямки культурно-просвітницької роботи «Просвіти». Зокрема, Й.Баглай⁹⁹ у своїх статтях докладно простежив дія-

⁹⁷ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 40.

⁹⁸ Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному 20-річчі (1920 - 1939) / П. Федака // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді / [Під. ред. П.Федаки]. – Ужгород, 2000. – Річник IV(XVIII). – С. 6 – 10.

⁹⁹ Баглай Й. Василь Гренджа-Донський про Миколу Садовського / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 183-186; Баглай Й. Від перших аматорських драмгуртків до професійного театру / Й. Баглай // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 31-37; Баглай Й. Микола Садовський і закарпатський театр / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під. ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 148-150; Баглай Й. „Микола Аркас є наш...” / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 29-33; Баглай Й. На вівтар єдності українського народу (Промова о. Августина Волошина при відкритті „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді 15 січня 1921 року) / Й.

льність «Руського національного театру Товариства «Просвіта» від початку його заснування і до 1939 р.

Л.Голомб¹⁰⁰, М.Козак¹⁰¹ досліджували становлення і розвиток української літератури, зокрема вплив поетів В.Гренджі-Донського, Ю.Боршош-Ком'ятського, Зореслава та інших на ці процеси, їх громадську та культурно-просвітницьку діяльність. Указані поети безпосередньо взяли участь у творенні української літератури Закарпаття міжвоєнного періоду. Окрім того, усі вони були активними членами товариства «Просвіта». В працях дослідників висвітлена їх співпраця з Товариством, роль у становленні і розвитку української літератури Закарпаття, вплив літератури на формування національної самосвідомості населення. Слід

Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 17-20; Баглай Й. Олександр Загаров – визначний діяч „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 125 – річчя від дня народження актора й режисера) / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 2002 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Календар „Просвіти” на 2002 рік. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2002. – С. 28-30; Баглай Й. Перший художник – декоратор „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 100-річчя від дня народження художника М. Кричевського) / Й. Баглай. – Ужгород, 1998. – 15 с; Баглай Й. Просвітянський театр на Закарпатті / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1991 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1991. – С. 78-84; Баглай Й. Роль театру в утвердженні української національної ідеї на Закарпатті: історія і сучасність / Й. Баглай // *Saratica – Карпатика*. – Випуск 14. Проблеми вітчизняної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород. – 2002. – С. 155-161; Баглай Й. У вирі українського національного пробудження (До 115-ої річниці від дня народження видатного актора, директора і педагога в Карпатському краї Івана Трухлого) / Й. Баглай. – Ужгород : „Гражда”, 1999. – 23 с; Баглай Й. Українська пісня над Карпатами (До 80-річчя заснування Закарпатського крайового товариства „Просвіта”) / Й. Баглай. – Ужгород : „Два кольори”, 2000. – 44 с; Баглай Й. Український театр „Нова Сцена” в Хусті / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 43-46; Баглай Й. 75 років просвітянському театрові на Закарпатті / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 25-28.

¹⁰⁰ Голомб Л. Лірика Зореслава в літературному контексті епохи / Л. Голомб // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / [Упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 99-124

¹⁰¹ Козак М. Основні тенденції літературного руху 20-30-х років на Закарпатті / М. Козак // *SARPATICA – КАРПАТИКА*. Випуск 10. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород, 2002. – С. 145-154; Козак М. Поетика імпресіонізму в ліриці Ю. Боршоша-Кумятського / М. Козак // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 84-98.

повністю погодитися з висновками авторів про роль і значення поетів і літератури в процесі становлення національної самосвідомості населення. Водночас нам важко судити про висновки, які стосуються техніки віршування чи образів ліричних героїв, оскільки ми не є фахівцями з української літератури.

Проблему становлення української мови в Закарпатті досліджував Б.Галас¹⁰². Варто погодитися з його висновками стосовно штучного розпалювання «мовного питання» в 20 – 30-х рр. ХХ ст., чехословацькою адміністрацією, як і з тим, що розмовна мова населення Закарпаття є діалектами української мови.

Наукова розвідка Н.Керецман та В.Керецман¹⁰³ акцентує увагу на важливості історико-краєзнавчої діяльності товариства «Просвіта». Зокрема в царині збереження та повернення історичних пам'яток. Слід погодитися з висновком авторів, що не зважаючи на часткові успіхи музейно-бібліотечної комісії «Просвіти» вона не виконала свого основного завдання – створення музею через матеріальну скруту і надто широкої історико-краєзнавчої діяльності членів комісії¹⁰⁴. Дослідники вказують на важливість й інших видів краєзнавчої діяльності Товариства, зокрема, святкування ювілеїв визначних діячів Закарпаття, етнографічну та інші види діяльності.

Основні аспекти ролі закарпатської «Просвіти» у налагодженні зв'язків із Галичиною висвітлені в статті О.Мазурка та В.Дідика¹⁰⁵. Дослідники констатують роль і значення культурно-

¹⁰² Галас Б. Значення наукової та просвітницької діяльності І.Панькевича для утвердження української літературної мови / Б. Галас // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.185-188; Галас Б. Утвердження нової української літературної мови на Закарпатті у висвітленні Франтішека Тихого / Б. Галас // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.96-109.

¹⁰³ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 52-57.

¹⁰⁴ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 54.

¹⁰⁵ Мазурок О. Роль закарпатської „Просвіти” в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20-30-роки ХХ ст. / О. Мазурок, В. Дідик // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 38-45.

просвітніх і наукових товариств Галичини в налагодженні зв'язків з Закарпаттям. Наголошується, що якісно новий рівень у розвитку і поглибленні взаємовідносин між Закарпаттям і Галичиною відбувся після утворення товариства «Просвіта» в Ужгороді 9 травня 1920 р.

Наукової цінності статті додає той факт, що в ній зазначається номер фонду і справ центрального державного історичного архіву у Львові, де міститься переписка закарпатської «Просвіти» зі львівською. Водночас, на нашу думку, відсутній ґрунтовний аналіз змісту кореспонденції, виявлення основних напрямків співпраці двох Товариств, проблем діяльності тощо. Варто підкреслити, що автори обмежилися наведенням окремих прикладів листування.

У праці О.Гріна¹⁰⁶ зроблено спробу через призму життя та професійної музичної діяльності найбільш відомих музичних діячів окреслити розвиток професійного музичного мистецтва Закарпаття протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. Проте, автор зосереджується виключно на музичній діяльності організацій, створених у рамках «Общества им. А.Духновича» («Філармонія», «Боян», «Возрождение») та музичних діячів – прихильників русофільського напрямку П.Милославського¹⁰⁷, Сіона Сільвая¹⁰⁸, В.Слатіна¹⁰⁹, згадується навіть музичне життя російських емігрантів у Празі¹¹⁰.

Водночас О.Грін не згадує діяльність товариства «Кобзар», чисельних Руських національних хорів заснованих «Просвітою», лише констатує їх вплив на становлення професійної музичної

¹⁰⁶ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – 160 с.

¹⁰⁷ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 65-70.

¹⁰⁸ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 58-62.

¹⁰⁹ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 48-51.

¹¹⁰ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 43-48.

культури загалом¹¹¹. Залишаються поза увагою дослідника й музичні діячі Товариства М.Рощахівський, І.Трухлий, І.Романченко. У той же час автор робить висновок, з яким ми погоджуємося, що найбільший вплив на формування смаків населення мала музична діяльність «Общества им. А.Духновича» та «Просвіти»¹¹².

Звертають на себе увагу і фактологічні помилки. Так, «Руський театр товариства «Просвіта» в Ужгороді» автор називає «Русским»¹¹³.

Заслуговують на увагу дослідження історика М.Токаря¹¹⁴. Учений ґрунтовно дослідив процес зародження і етапи розвитку політичних партій Закарпаття в умовах багатопартійності, вперше проаналізувавши вплив товариства «Просвіта» на становлення й діяльність проукраїнських політичних партій.

Характеризуючи партійні позиції щодо політичних, економічних і культурних аспектів суспільного життя автор вказує на співпрацю між Товариством і політичними партіями РХ(З)П, згодом ХНП, СДПР, українською фракцією Аграрної партії. Відтак, важко не погодитися з висновком, що культурно-національною опорою проукраїнських політичних партій було товариство «Просвіта»¹¹⁵.

Чимало видань було здійснено й самим Товариством «Просвіта». Зокрема, виходять щорічні календарі, в яких висвітлюється хроніка діяльності Товариства, основні віхи її історії, діяль-

¹¹¹ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 101.

¹¹² Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 102.

¹¹³ Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 36.

¹¹⁴ Токар М. Роль Просвіти у процесі становлення та розвитку політичних партій Закарпаття в 1920-1939 роках / М. Токар, В. Басараб // CARPATICA –КАРПАТИКА. Випуск 21. Політологічні студії : історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 260-269; Токар М. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920-1924 роках / М. Токар // Carpatica –Карпатика. Випуск 10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях. – Ужгород : „Два кольори”, 2001. – С. 31-52; Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / М. Токар. – Ужгород, 2006. – С. 380.

¹¹⁵ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / М. Токар. – Ужгород, 2006. – С. 222.

ність читалень, показуються портрети визначних діячів «Просвіти».

Виходить також «Науковий збірник», в одному з яких було опубліковано копії протоколів засідань Головного Віділу за 1920 – 1923 рр.

Діяльність товариства «Просвіта» привертала також увагу й іноземних дослідників. Найбільший вклад в цей процес внесли чеські та словацькі науковці, котрі безпосередньо стикалися з цими питаннями. Першим досліджувати діяльність Товариства розпочав Ф.Тіхий¹¹⁶. Його як мовознавця цікавив мовний аспект, на якому він і зосередив увагу в праці. У ній подано аналіз мовної ситуації станом на 1920 р. і кроки «Просвіти» у галузі поширення української мови на теренах краю. Особливо цікавим є соціальний аспект мовної боротьби. На думку вченого, російську мову підтримує аристократичний елемент, а українську – народні маси.

Дослідження мовної діяльності «Просвіти» лежить в основі праці словацького вченого М.Штеця¹¹⁷. Аналізуючи періодичні видання Товариства та позицію щодо української мови серед її лідерів, він приходить до висновку, що «Просвіта», хоч і ширила українську мову, однак робила це доволі обережно, боязко, її видання відзначалися надзвичайною мовною строкатістю. Через це М.Штець критикує діяльність Товариства, вважаючи її непослідовною.

Американський дослідник, вихідець із Закарпаття П.Стерчо¹¹⁸ побіжно згадує про «Просвіту», зокрема її заснування, діяльність щодо створення організаційної мережі і боротьбу з «Обществом им. А.Духновича». Його більше цікавить політична боротьба, яка точилася між різними угрупованнями та партіями.

¹¹⁶ Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – 226 с.

¹¹⁷ Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918) / М. Штець // Педагогічний збірник № 1. Серія мовознавча. – Братіслава : Словацьке педагогічне виробництво, 1969. – 171 с; Штець М. Національна мова українців Закарпаття у міжвоєнний період у світлі соціолінгвістики / М. Штець // Дукля. – 1998. – № 6. – С. 81 – 86.

¹¹⁸ Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках / П. Стерчо. – Торонто, 1965. – 288 с.

Більш важливою є для нас праця П.-Р.Магочі «Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)»¹¹⁹, у якій автор досить детально описав культурне, політичне становище та рівень національної свідомості населення Підкарпатської Русі міжвоєнного періоду, охарактеризував причини та етапи національно-культурної боротьби між народовцями та русофілами, діяльність Товариства «Просвіта», поступову радикалізацію народовецького руху і причини перемоги народовців у кінці 30-х рр. ХХ ст.

Розвиток театрального мистецтва досліджував Ю.-А.Шерегій. Його праця¹²⁰ є найбільш повним дослідженням історії українського театру на Закарпатті 1907 – 1945 рр. Автор починає своє дослідження від діяльності «Бетлегемів», мандрівних акторських труп, виникнення аматорських театральних гуртків після приєднання краю до складу Чехословацької республіки, діяльності товариства «Кобзар» і до створення першого професійного українського театру «Руського театру Товариства «Просвіта» в Ужгороді».

Окрім цього, Ю.-А.Шерегій аналізує репертуар театрів за директорування М.Садовського, О.Загарова, відзначає позитивні зміни, поступовий занепад театру після того, як його залишив О.Загаров, та його закриття, спроби відродження М.Аркасом і діяльність аматорських гуртків «Просвіти». Найбільше уваги дослідник приділяє виникненню та розвитку театру «Нова Сцена» в Хусті, директором якого був він сам до 1939 р.

Отже, найкраще дослідженими є театральна діяльність Товариства «Просвіта» та його боротьба за утвердження української мови. Добре проаналізована творчість письменників та поетів-просвітян, їх вплив на освіту, проте видавнича, музейна, музична діяльність, взаємовідносини з чехословацьким урядом та значення у політичному житті Підкарпатської Русі є слабодослідженими. Разом з тим, ми з жалем мусимо констатувати, що в останні

¹¹⁹ Магочій П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.

¹²⁰ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – 412 с.

роки діяльність «Просвіти» взагалі залишається на маргінесі наукового вивчення.

Таким чином, при написанні дисертаційного дослідження було опрацьовано значний обсяг джерел. Більшість документів, у яких висвітлюється діяльність Товариства, міститься у фонді 72. Архівні документи дають можливість простежити фінансовий стан «Просвіти», тут міститься інформація про переписку з органами державної влади, організаційна структура, кількість членів, проте, архівні документи не висвітлюють узагалі, або ж недостатньо висвітлюють проблему впливу Товариства на систему освіти і виховання, театральну і музичну діяльність тощо. Відтак архівні матеріали органічно доповнюються опублікованими. Зауважимо, що документи Радянського періоду майже не містять матеріалів, які б висвітлювали діяльність товариства «Просвіта», а ті що містять надто тенденційні та заангажовані і вимагають прискіпливого критичного аналізу.

Найбільш цінними з опублікованих документів є для нас «Протоколи засідань Головного Відділу» за період 1920 – 1923 рр. В них містяться матеріали про організаційну діяльність Товариства, заснування театру і взаємовідносини з чехословацьким урядом.

Матеріали періодичної преси періоду 1920 – 1939 рр. достатньо добре висвітлюють основні напрямки діяльності «Просвіти». Проте всі вони є переважно описовими і не містять аналізу проблем та здобутків просвітянської праці. Другою проблемою цього комплексу матеріалів є їхня заангажованість. Оскільки культурно-просвітницька діяльність Товариства проходила у постійному суперництві з русофільським «Обществом им. А.Духновича», це відображалось на статтях, які намагалися представити на чільне місце здобутки і приховати прорахунки й невдачі «Просвіти».

Аналізуючи доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, ми змушені констатувати, що діяльність «Просвіти» вивчено досить слабо. На сьогоднішній день існує лише одна узагальнююча праця П.Федаки. Щоправда, окремі аспекти діяльності Товариства у науковій літературі висвітлені достатньо добре, передусім, це стосується театральної діяльності. Хоча вивчення

діяльності «Просвіти» почалося ще у 20-х рр. ХХ ст., проте воно було тенденційне і заангажоване.

У радянський період з ідеологічних міркувань проблематика діяльності Товариства майже не піднімалася, а якщо і піднімалася то у негативному світлі і лише деякі дослідники обережно визнавали роль «Просвіти» у культурному житті Закарпаття.

Здобуття Україною незалежності та відновлення діяльності Крайового товариства «Просвіта» в Ужгороді дещо стимулювали інтерес до «Просвіти». З'явилися праці вчених, у яких висвітлювалися окремі аспекти діяльності Товариства.

ЧАСТИНА 2.

ІДЕЙНІ ВИТОКИ, ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРОГРАМНІ ПОЛОЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

2.1. Аналіз досвіду діяльності культурно-просвітницьких товариств у Австро-Угорській імперії

Перш ніж перейти безпосередньо до проблеми діяльності товариства «Просвіта» слід оцінити стан та розвиток Підкарпатської Русі у другій половині XIX ст. Це варто зробити з кількох причин. По-перше, саме в 60-х рр. XIX ст. створюється перше культурно-просвітницьке товариство, яке об'єднало у своїх лавах частину інтелігенції. Досвід діяльності цього товариства безпосередньо впливав на політичний та культурний розвиток Підкарпатської Русі. По-друге, саме в цей час зароджується русофільство, яке стало визначальним чинником культурного розвитку Підкарпатської Русі кінця XIX початку XX ст. У 20 – 30-х рр. XX ст. продовжувачем русофільства виступило «Общество им. О.Духновича», яке у своїй діяльності спиралося на міф про споконвічну «русскість» культурної традиції Підкарпатської Русі та виступало основним опонентом товариству «Просвіта».

Отож, перше культурно-просвітницьке товариство виникло в Підкарпатській Русі в 1864 р. за ініціативою єпископів Мукачівського І.Поповича та Пряшівського Й.Гаганця під назвою «Общество святого Василия Великого». Метою товариства проголошувалося «поширення корисних книг і розвивати угро-русскую літературу»¹²¹. Статут товариства був затверджений угорською королівською намісницькою владою ще 15 грудня 1864 р., але смерть єпископа І.Поповича перешкодила проведенню установчих зборів. Вони відбулися 11 вересня (1 жовтня) 1866 р. На цих зборах було обрано керівництво «Общества святого Василия Ве-

¹²¹ Сильвай И.А. (Уриил Метеор) Избранные произведения / И. А. Сильвай. – Словацкое издательство художественной литературы, 1957. – С. 127.

ликого» та визначено основні пріоритети діяльності. Першим головою став А.Добрянський – відомий громадський і політичний діяч. Другим головою обрали І.Раковського. Оскільки А.Добрянський рідко бував в Ужгороді, він мало брав участь в управлінні «Обществом святого Василя Великого», керівництво зосередилося у руках І.Раковського. Варто зазначити, що особи керівників товариства, чи правильніше сказати, їх переконання визначили напрямок діяльності товариства. А.Добрянський був під час угорської революції 1848 – 1849 рр. був представником австрійського уряду в російських військах, які знищили паростки угорської державності, й був відомим провідником русофільства у Підкарпатській Русі. Його заступник та фактичний керівник товариства також був ідейним прихильником русофільства.

Основне завдання «Общества святого Василя Великого» зводилося до сприяння розвитку інтелектуального життя й поширення народної просвіти. Для досягнення цих завдань воно повинно було видавати книги для шкіл, брошури для читання й журнали для освіченої громадськості. У коло його дій також входило поширення корисних відомостей через видання книг і різних іконописних зображень¹²². Таким чином новостворене товариство з часу свого виникнення призначалося не для масової культурно-просвітницької діяльності серед населення, а культурно-просвітницької діяльності серед інтелігенції. З одного боку таку зацікавленість інтелігенцією можна пояснити асиміляцією яку вона зазнала. Відсутність чітко визначеної ідентифікації та свого національного усвідомлення в інтелігенції не дозволяли їй вести цілеспрямовану роботу серед населення. З іншого боку така діяльність характеризує її апатичність та замкнутість. В той час як словацька та чеська інтелігенція вела культурно-просвітницьку роботу серед населення, підкарпатська зосередилася на творенні культурного конструкту для вузької групи осіб.

Все ж варто зазначити, що заснування культурного товариства викликало значний інтерес у середовищі підкарпатської інте-

¹²² Общество СВ. Василя Вликого // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 69.

лігенції. Його членами стали 348 чоловік¹²³, за даними А.Волошина 500 чоловік¹²⁴. Це була досить значна цифра враховуючи спрямованість культурно-просвітницької діяльності для самої себе. Невдовзі постало питання про створення періодичного видання, яке мало б слугувати друкованим органом «Общества святого Василя Великого»¹²⁵. Вирішено було, що таким друкованим органом стане газета, яка повинна була займатися виключно церковними, педагогічними та літературними проблемами, уникаючи політики¹²⁶. Газету планувалося назвати «Свѣт» (пізніше «Новий Свѣт» і «Карпат») і випускати як тижневик (щосуботи), а її редактором було призначено Ю.Ігнаткова. Редактор і «Общество святого Василя Великого» уклали окремий договір, який регулював їх відносини¹²⁷.

Культурно-просвітницька діяльність товариства полягала у поширенні русофільства серед інтелігенції. Ідеолог підкарпатського русофільства І.Раковський виходив з того, що русини (корінне слов'янське населення Підкарпатської Русі) – це «маленькая подкарпатская ветвь русского народа»¹²⁸, а отже завданням товариства вбачав поширення російської мови та російської культури. Слід відмітити, що російською мовою серед інтелігенції мало хто володів, а отже й російська культура для підкарпатської інтелігенції була невідомою. Показовими є слова І.Сільвая, який зазначав, що: «В начале 60-х годов моё ведение в русском языке было ещё недостаточно. Оно ограничивалось простонародным говором... Если я желал что-нибудь изложить по-русски, то прежде

¹²³ Протоколь Перваго общаго собранія Общества св. Василя В. // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 72.

¹²⁴ ДАЗО. Ф. 72, опис 2, о.зб. 107. Реферат А.Волошина на з'їзді товариства «Просвіта» в Ужгороді. – 27 аркушів. – Арк. 3.

¹²⁵ Протоколь перваго засѣданія комитета Общества св. Василя В. происходившаго въ Ужгородѣ 20 окт. (1 ноябр.) 1866 // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 77.

¹²⁶ Протоколь третяго засѣданія комитета О. св. Василя В. происходившаго въ Унгварѣ 15 (27) Декабря 1866 // Мѣсяцослов на 1868 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1867. – С. 81.

¹²⁷ Протоколь третяго засѣданія комитета О. св. Василя В. происходившаго въ Унгварѣ 15 (27) Декабря 1866 // Мѣсяцослов на 1868 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1867. – С. 82.

¹²⁸ Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах / Д. Данилюк. – Ужгород : Патент, 1997. – С. 202.

должен был составить по-мадьярски и то самое переводить на русский язык; но и тот перевод выходил крайне неуклюжим, тяжёлым и исполненным мадьяризмами»¹²⁹. Фактично І.Сільвай визнавав, що російської мови він не знав, а міг розмовляти лише місцевим діалектом та й то з мадьяризмами.

Потуги інтелігенції самостійно вивчити російську мову призвели до вироблення суміші церковнослов'янської та російської мов із додаванням місцевих діалектів, яку русофіли називали «русским языком», а їх критики іменували «язичієм». Уряд Російської імперії у 60 – 70-х рр. ХІХ ст. не проводив цілеспрямованої політики підтримки русофільства, хоч при нагоді всіляко цьому сприяв. Зокрема сам І.Раковський став русофілом у Пешті під впливом російських православних священників М.Войтковського та М.Раєвського¹³⁰.

Позиція І.Раковського, з мовного питання, викликала гостру дискусію серед місцевої інтелігенції. Проблема зводилася до того яку мову використовувати російську чи мову наближену до народної. Навіть А.Добрянський з метою припинити мовні суперечки, пропонував, щоб кожен писав як уміє¹³¹.

Проте, І.Раковський наполягав на використанні російської мови, вважаючи, що без неї просвітлення народу пустий звук¹³². Зрештою, його впертість призвела до того, що кількість членів і підписувачів газети «Свѣт» різко скоротилася. Один із дописувачів під псевдонімом Верховинец виступив з критикою мовної політики «Общества святого Василия Великого» і газети «Свѣт», зокрема. Указавши, що причиною падіння популярності газети «Свѣт» в очах громадськості була її мова. Оскільки вона друкува-

¹²⁹ Сильвай И.А. (Уриил Метеор) Избранные произведения / И. А. Сильвай. – Словацкое издательство художественной литературы, 1957. – С. 41.

¹³⁰ Папп С. Історія Закарпаття Том III / Степан Папп. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – С. 463-464.

¹³¹ Воскресенский Н.С. Начало журналистики на Закарпатье / Н. С. Воскресенский // Наукові записки Т. ХХХІІІ. Українська і російська література / МВО УРСР, Ужгор. держ. ун-т; [Редкол. : С.П.Бевзенко, П.В.Лінтур (відп. ред.), П.М.Лісовий, М.М.Плвсецький, П.П.Пономарьов, Г.А.Шелюто].– Ужгород, 1958. – С. 16.

¹³² Воскресенский Н.С. Художественная литература на страницах Закарпатской газеты „Свет” / Н. С. Воскресенский // Научные записки Т. VI. Историко-филологическая серия / МВО СССР, Ужгор. гос. ун-т; [Редкол.: Н.С.Антошин (отв. ред.), С.Ф.Бевзенко, Н.С.Воскресенский, П.П.Пономарев]. – Ужгород : Обл. кн.-журн. изд-во, 1958. – С. 130.

лася малозрозумілою або взагалі не зрозумілою мовою громадськість утратила інтерес до неї¹³³.

Деякі з членів товариства виражали свій сумнів у тому, що російська мова може забезпечити для народу просвіту і вимагали, щоб вживалася мова, близька до народної. Так, А.Кралицький зазначав, що всі народи Угорщини мали свої літературні товариства для народу, лише в Підкарпатській Русі інтелігенція не має нічого для простого народу і хоче славитися літературою цьому народу недоступною, витворивши з неї монополію¹³⁴. Підходячи до проблеми мови варто відмітити, що не останню роль у виборі мови відіграло переконання І.Раковського про російську мову як мову освіченої верстви, «язык господ», на протигагу народній мові «язык слуг». Витворення теорії про неповноцінність народної мови означало, що культурно-просвітницька діяльність серед населення стає неможливою, адже причиною успіху всіх культурно-просвітницьких товариств народів Центральної Європи, та й товариства «Просвіта» в Галичині й Наддніпровській Україні, стало використання ними народної мови, витворення на цій основі сучасних літературних мов. Взяття за основу російської мови, чи то б пак «язичія», яке йменувалося російською мовою означало, що «Общество святого Василия Великого» законсервується у вузькому колі інтелігенції.

Другим каменем спотикання стало висловлювання І.Раковського про те, що «Общество святого Василия Великого» завжди враховує інтереси православної віри та «русской народности»¹³⁵, призвели до конфлікту з єпископом мукачівським С.Панковичем та угорською владою. Навряд греко-католицька церква могла дозволити собі підтримувати товариство яке відверто агітувало за православ'я. Тому між І.Раковським та єпископом мукачівським розгорівся конфлікт. Дотого ж єпископ вважав, що

¹³³ Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – С. 81.

¹³⁴ Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 2. – Томск : Издательство томского университета, 1962. – С. 252.

¹³⁵ Гаджега Ю. История общества св. Василия Великого и речь ко дню 60-лѣтія его учреждения / Ю. Гаджега. – Ужгородъ : Типография школьной помощи, 1925. – С. 174; Недзѣльській Е. Очеркъ карпаторусской литературы / Е. Недзѣльській. – Ужгородъ : типография школьной помощи, 1932. – С. 181.

прийшов час створити свій літературний «угроруський язык»¹³⁶, та вихваляв у богословській семінарії вихідців із Березької жупи, які відповідали народною мовою¹³⁷.

Спочатку єпископ вигнав членів товариства з будинку, де ті проводили засідання, а потім став домагатися усунення І.Раковського з посади голови. Крім того, єпископ написав скаргу уряду, у якій називав діяльність «Общества святого Василя Великого» небезпечною, указував, що товариство нехтувало Статутом і проводило політичні збори¹³⁸. Зрештою, йому вдалося домогтися свого: на шостих загальних зборах у 1871 р. І.Раковського й А.Добрянського було усунуто, а на їх місце обрано О.Негребецького та Г.Маркоша. З їх обранням активність «Общества святого Василя Великого» знижується: крім проведення щорічних загальних зборів і видання місяцьословів воно більше ніяк не виказувало свою діяльність і, за словами А.Волошина, проявляло «не жизнь, но вегетацію»¹³⁹.

У 80-х рр. ХІХ ст. з'являється поворот до народної мови. У 1881 р. Л.Чопей видав свою «Читанку...». Невдовзі він видав і «Русько-мадярський словарь», в передмові до якого вперше з'явилася теза, що «руський язык є самостоятельный и не може ся держати наречием российского»¹⁴⁰. Проте довготривалого ефекту цей рух не мав. Угорський уряд намагався використати його у боротьбі проти русофілів, ті ж розглядали його як один із способів мадяризації.

Поступово русофіли почали відходити від «Общества святого Василя Великого» і гуртувалися довкола газети «Листок», яку редагував Є.Фенцик (Владімір). Сама ж діяльність товариства

¹³⁶ Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 2. – Томск : Издательство томского университета, 1962. – С. 251.

¹³⁷ Гаджега Ю. Історія общества св. Василья Великаго и речь ко дню 60-лѣтія его учреждения / Ю. Гаджега. – Ужгород : Типографія школьної допомоги, 1925. – С. 53.

¹³⁸ Донесення єпископа Стефана Панковича міністру у справах культу й освіти 8 вересня 1873 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (ХІХ – поч. ХХст.) / [Упорядкування Кобаля Й. В., передмова Худанича В. І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 16-17

¹³⁹ Волошин А. Спомини / А. Волошин // До історії національних меншин Австро-Угорщини (ХІХ – поч. ХХст.) / [Упорядкування Кобаля Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 55.

¹⁴⁰ Дорошенко Д. Угорська Україна / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1992. – С. 39.

поступово занепадала. Професор Бонкало вважав, що саме русофільство в літературі та суспільному житті призвело до деградації й неписьменності населення (до 86% неписьменних станом на 1900 р.) та мадяризації інтелігенції¹⁴¹

Взагалі ж русофільство діячів «Общества святого Василя Великого» В.Бірчак пояснює так: по-перше, це посилення мадяризації, а відтак – пошук сили, яка б могла «побити» маляр, по-друге – впливи з Галичини, де в 50-ті рр. були спроби виробити «особый русский язык» в літературі, по-третє, це боротьба з засилям угорської літератури¹⁴².

Спроби відродження товариства почалися лише в 1892 р., коли єпископом став Ю.Фірцак – активний його член. 29 серпня 1895 р. відбулися загальні збори, які фактично відродили це товариство. Було обрано нового голову – І.Яковича, а покровителями стали єпископи Мукачівський Ю.Фірцак та Пряшівський І.Валій¹⁴³. На цих зборах було вирішено видавати газету, яка почала виходити з 1897 р. Її редакторами були Ю.Чучка, потім – В.Гаджега, а з 1903 р. – А.Волошин, дещо пізніше – В.Желтвай.

Одночасно було вирішено придбати для потреб товариства друкарню, що й було зроблено в 1899 р. за 6000 корон, причому частина суми була позичена з єпархіальної каси¹⁴⁴. Відродження діяльності товариства викликало нападки з боку угорської преси та проугорськи налаштованих представників місцевої інтелігенції. Угорський уряд погодився затвердити статuti «Общества святого Василя Великого» за таких умов:

- голова і його товариш будуть підтверджені урядом;
- на всіх зборах може бути представник поліції;
- протоколи загальних зборів мають бути за 15 днів представлені жупанатському уряду;

¹⁴¹ ДАЗО. ф. 72, оп.2. - Спр. 107. Реферат А.Волошина на з'їзді товариства «Просвіта» в Ужгороді. – 27 аркушів. – Аркуш 3.

¹⁴² Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – С. 108-109.

¹⁴³ Кондратович М. Коротка історія Общества св. Василя Великого / М. Кондратович // Ювілейний ілюстрований календар на переступний рік 1928. Рок видання 60-ий. – Ужгород: Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1927. – С. 46.

¹⁴⁴ Волошин А. Спомини / А. Волошин // Волошин А. Твори / [Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки]. – Ужгород : „Гражда”, 1995. – С. 39.

– рахунки повинен схвалювати уряд¹⁴⁵.

Такі умови не були прийнятними для «Общества святого Василя Великого», тому почали обговорюватися інші можливості культурно-просвітницької роботи. Зрештою, за ініціативою А.Волошина було вирішено створити акційне видавниче товариство, оскільки торговельний закон забезпечував свободу діяльності акційних товариств¹⁴⁶. Цьому акційному товариству планувалося передати все майно й усі борги «Общества святого Василя Великого». У 1902 р. відбулися ліквідаційні збори товариства й було оголошено про створення акційного товариства «Унію», до якого ввійшли всі діячі щойно розпущеного «Общества святого Василя Великого». Керівництво «Унію» постійно наголошувало на тому, що воно продовжує культурно-просвітницьку справу колишнього «Общества святого Василя Великого» і було засноване для збереження друкарні. Підкреслювалося, що керівництво не хотіло втратити любов і прихильність угорського уряду і угорської преси до народу¹⁴⁷. «Унію» видавало книги і продовжило видавництво газети «Наука» та мѣсяцословів. Офіційно акційне товариство діяло до 1939 р.

Загалом же до кінця ХІХ ст. русофільський напрям слабшає і, натомість, посилюються проугорські настрої серед інтелігенції. Щодо цього промовистими є слова єпископа С.Панковича: «Якщо ми живемо під мадярами, то ми маємо стати мадярами»¹⁴⁸.

Вплив «Общества святого Василя Великого» на культурне життя народу був незначним, але його діяльність мала величезне значення для подальшої історії і значний вплив на інтелігенцію. Певний час воно відіграло позитивну роль – протистояло мадяризації. Проте незабаром члени цього товариства віддалилися від народу так само, як і змадяризована інтелігенція. Пишучи «язичі-

¹⁴⁵ Кондратович М. Коротка історія Общества св. Василя Великого / М. Кондратович // Ювілейный иллюстрированный календар на переступный рок 1928. Рок выдання 60-ый. – Ужгород: Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1927. – С. 47.

¹⁴⁶ Волошин А. Спомини / А. Волошин // Волошин А. Твори / [Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки]. – Ужгород : „Гражда”, 1995. – С. 41.

¹⁴⁷ Основаніе акціонернаго Общества Унія // Мѣсяцословъ на 1903 годъ имѣющій дней 365. Составиль : отъ имени „Акціонернаго Общества УНІИ” Августинъ Ив. Волошинъ. Годъ изданія 35-ый. – Унгарь : Книгопечатня акційного общества Уніи, 1902. – С. 65.

¹⁴⁸ Павленко Г. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник / Г. Павленко. – Ужгород, 1999. – С. 132.

ем», яке мало хто розумів, вони створили літературу для вузького кола людей, у той час, як просвітницькою роботою для народу практично не займалися. Частина інтелігенції вивчила «літературну російську мову» (у своєму розумінні) і продовжувала нею писати. Така діяльність товариства створила міф про «споконвічні» традиції «русскості». Пізніше, в 20 – 30-х рр. ХХ ст., місцеві русофіли у полеміці з народовцями, доводячи свою правоту, часто посилялися на діяльність саме цього товариства.

Якщо ж говорити про культурно-просвітницьку діяльність серед населення то можемо відмітити повну відсутність активності на цьому поприщі. Члени «Общества святого Василя Великого» не створювали освітніх та культурних осередків у селах чи містах, не проводили навчальну роботу, не засновували жодних спілок. Іншими словами не вели жодної реальної роботи для зростання культурного, освітнього, економічного рівня населення. Їх діяльність була скоріше віртуальною, зосередженою на літературній сфері й спрямованою на вузьку групу інтелігенції. Тому дане товариство можна класифікувати як клуб інтелігенції, а не культурно-просвітницьке товариство.

Якщо ж говорити про рівень національної свідомості в кінці ХІХ ст. то він був украй низький. Закарпатські будителі, за висловом П.Ференца, для своїх творів, спрямованих проти угорського шовінізму, з російської літератури позичили форму, зміст і навіть мову¹⁴⁹. Проте це в жодному разі не вплинуло на рівень національної свідомості мас. Культурних товариств, таких як «Просвіта», Наукового товариства імені Т.Шевченка (НТШ), які відігравали значну роль у процесі національного відродження в Галичині, тут не було. Греко-католицьке духовенство здебільшого було змадяризоване або дотримувалося русофільських позицій. Діячі з Наддніпрянської України тривалий час теж не звертали увагу на, як її тоді називали, Угорську Русь. Винятком тут став М.Драгоманов, який у 1876 р. побував у Мукачеві, Ужгороді, зустрічався з представниками місцевої інтелігенції і був вражений культурною відсталістю і станом національної свідомості місцевого населення. Але ще більше його здивувала позиція інтеліген-

¹⁴⁹ Ференц П. Вплив культурних факторів на зростання української національної свідомості українців Закарпаття другої половини ХІХ першої половини ХХ / П. Ференц // Карпатика. Випуск 12. – Ужгород, 2001. – С. 251.

ції, яка майже нічого не робила для покращення ситуації. Тому, щоб хоч якось зарадити цій справі, М. Драгоманов склав спеціальну відозву, в якій просив збирати й надсилати йому фольклорні матеріали. На його заклик першим відгукнувся А. Кралицький¹⁵⁰. Однак цим М. Драгоманов не обмежився – він помістив статтю у французькому місячнику «Le Travailleur», у якій вказав на злиденне становище русько-українського народу в Угорщині¹⁵¹. Невдовзі й у Львові було опубліковано ряд його статей, у яких змальовувалося становище в «Угорській Русі» та містився заклик до галицької інтелігенції «подати руку допомоги своїм братам з того боку кордону»¹⁵².

На заклик М. Драгоманова відгукнулися галицькі народовці, зокрема, тут слід відзначити І. Франка та В. Гнатюка. І. Франко на підставі аналізу галицьких і закарпатських рукописних збірок доводить єдність їх мови та спільність тематики¹⁵³. У 1896 р. з його ініціативи галицька інтелігенція склала маніфест «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», у якому наголошувалося на належності закарпатських русинів до українського народу й висловлювався протест проти політики мадяризації, мета якої – знищити будь-які сліди Руси на Угорщині¹⁵⁴. Цей протест підписали І. Франко та ще 45 галицьких діячів. Крім того, він спостерігав за літературним процесом і, за висловом П. Лісового, «перший в історії українського літературознавства дав правильні оцінки закарпатським культурно-громадським

¹⁵⁰ Голенда Й. Анатолій Кралицький. Розвідка і вибрані твори / Й. Голенда. – Братислава : Словацьке видавництво в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1984. – С. 8.

¹⁵¹ Мыщюк О. Приятель „пораненого брата”. М.П. Драгоманів (В 35-ту річницю смерті) / О. Мыщюк // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – юній. – Річник VII. – Число 6. – С. 154.

¹⁵² Мушинка М. Володимир Гнатюк – життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / М. Мушинка // Записки наукового товариства ім. Шевченка : праці філологічної секції. Т. 207. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1987. – С. 29.

¹⁵³ Франко І. Карпаторуська література XVII-XVIII віків / І. Франко // Записки наукового товариства імені Шевченка виходять у Львові щодва місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік IX., Р. 1900. кн. V. Т. XXXVIII.

¹⁵⁴ І ми в Європі : Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) / [Упорядкування Кобаля Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 23.

та літературним діячам»¹⁵⁵. Письменник, водночас, намагався залучити закарпатську інтелігенцію до співпраці.

В.Гнатюк здійснив шість етнографічних експедицій землями Австро-Угорщини, а першу з них – Угорською Руссю. Мету своєї експедиції він визначив так: «Собрать возможно наибольшее количество материалов, напечатать их и тем самым доказать, что Угорская Русь ещё не совсем помядырилась, что там живут русины, что она не утратила характеристических черт украинско-русского народа...»¹⁵⁶. Результатом його експедицій стало видання «Етнографічних записок Подкарпатської Русі» – праці, яка принесла В.Гнатюку визнання. Оцінюючи цю працю, один з представників закарпатської інтелігенції Є.Фенцик, писав, що праця В.Гнатюка заслуговує визнання особливо тому, що він з великими труднощами добився того, що у підкарпатської інтелігенції було під руками: «Гнатюк попередил, и пристыдил нас собранием, изданием нашего сокровища»¹⁵⁷. Крім того, він написав чимало статей про «Угорську Русь», посилюючи інтерес української інтелігенції до неї. Невдовзі й інші українські дослідники зацікавилися землями за Карпатами. Так, у 1900 р. та 1912 р. фольклорист Ф.Колесса записував народні пісні та мелодії до них на Великоберезнянщині та Пряшівщині¹⁵⁸. Український дослідник Верхратський вивчав говірки, а наслідком його діяльності стала монографія «Знадоби для пізнання угорсько-руських говірок»¹⁵⁹. Професор львівського університету І.Свенціцький видав в 1910 р. в Петербурзі «Етнографічну карту Угорської Русі», а в

¹⁵⁵ Лісовий П. Через Beskidy / П. Лісовий. – Ужгород : Карпати, 1972. – С. 23.

¹⁵⁶ Хланта М. Значення наукової діяльності Гнатюка у формуванні української мовної свідомості на Закарпатті / М. Хланта // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1993. – С. 321.

¹⁵⁷ Етнографічний Збірник, видає Наукове товариство Імени Шевченка. Т. III. – Етнографічні матеріали з угорської Русі. Зібравъ Володимир Гнатюк. Томъ I. Легнди и новелі у Львові, 1897. Накладъ товариства [рецензія] // Листокъ. – 1898. – 15 февраль. – Годъ XIV. – С. 42.

¹⁵⁸ Милославскій П. Хоровое пѣніе на Подкарпатской Русі / П. Милославскій // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С. 127.

¹⁵⁹ Микитасъ В. З ночі пробивалися... / В. Микитасъ. – Ужгород : Карпати. – 1977. – С. 57.

1916 р. монографію «Угорська Русь. Украинский народ в его прошлом и настоящем»¹⁶⁰.

Поряд із вивченням історії, збиранням етнографічних і фольклорних матеріалів, українська інтелігенція намагалася прилучити своїх підкарпатських колег до загальноукраїнської культури, стимулюючи їх інтерес до збирання народної творчості та співпраці з культурними й науковими установами, зокрема НТШ. Налагодження співпраці, а також контактів загалом, сприяло формуванню серед підкарпатської інтелігенції розуміння необхідності вести культурно-просвітницьку роботу серед населення. Контакти з Галичиною ставали в нагоді, позаяк звідти інтелігенція отримувала не лише свіжі ідеї, але й методи та форми роботи серед селян, які були успішно апробовані галицькою інтелігенцією. Ми маємо достатню кількість фактів, які свідчать про співпрацю між підкарпатською та галицькою інтелігенцією, а також про намагання організувати культурно-просвітницьку працю серед населення¹⁶¹.

В.Гнатюк запрошував місцеву інтелігенцію до співпраці, але старша інтелігенція, яка стояла здебільшого на русофільських позиціях, відмовилася від цього. С.Сабов на пропозицію співпраці з НТШ відповів так: «Язык того общества намъ совсем чужій и непонятный есть, мы его не разумеем. У нас бы высмеяли человека, если бы вашимъ испольщенымъ и испорченным жаргоном пробоваль говорить либо писати»¹⁶². Подібну відповідь дав також І.Сільвай.

Проте молодше покоління інтелігенції – Ю.Жаткович, Г.Стрипський, Л.Дем'ян та інші – досить активно співпрацювало з українською інтелігенцією, прийнявши певним чином ідею українськості русинів. Так, за свідченням А.Штефана, в 1897 р. у с. Скотарське його батьком була заснована перша читальня «Просвіти»¹⁶³. Найбільш помітною в співпраці з галичанами була

¹⁶⁰Микитась В. З ночі пробивалися... / В. Микитась. – Ужгород : Карпати. – 1977. – С. 59.

¹⁶¹ Прикладом може слугувати грамота якою був нагороджений Омелян Невицький Львівською Просвітою.

¹⁶²Недз'їльській Е. Очеркь карпаторусской литературы / Е. Недз'їльській. – Ужгородь : типография школьной помощи, 1932. – С. 256-257.

¹⁶³ Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – С. 213-214.

роль Ю.Жатковича та Г.Стрипського. Саме знайомство з Ю.Жатковичем, на думку о. Анастасія (В.Пекаря), заохотило В.Гнатюка до будительської праці серед закарпатських українців, а також його намагання познайомити галицьких діячів із Закарпаттям¹⁶⁴.

Через В.Гнатюка Ю.Жаткович познайомився з українськими культурними діячами, а також із творчістю І.Франка, М.Коцюбинського, Ю.Федьковича, Марка Вовчка, С.Руданського, І.Котляревського та інших. Ю.Жаткович чимало зробив для того, щоб познайомити угорську та закарпатську інтелігенцію з їх спадщиною, перекладаючи твори угорською мовою. Зокрема, він переклав згаданий уже протест «І ми в Європі...». Крім того, Ю.Жаткович досить ґрунтовно ознайомився з історією України. Очевидно, це зумовило вироблення в нього української ідентичності. Так, у листі до В.Гнатюка від 10 грудня 1896 р. він писав: «Я по убіженню держу себе сином малоруського народу, того народу, которий совсім так отдільний є от велико-русского, як, наприклад, от польского или болгарского»¹⁶⁵.

Як бачимо, Ю.Жаткович не лише вважає себе українцем, але й чітко відмежовує українців від росіян, на відміну від І.Сільвая, І.Раковського, Ю.Ставровського-Попрадова з їх ідеями «общерусскости». У своїх листах він торкався й проблеми мови. До цього його спонукали запитання В.Гнатюка з цього приводу, опублікування у Львові праці Ю.Жатковича «Етнографіческой очерк угро-русских» і поширення на Угорській Русі галицьких часописів, мова яких не сприймалася закарпатською інтелігенцією як своя рідна¹⁶⁶. Діяч, взагалі, вважав: «Ни один народ не имеет один общий язык, но язык его имеет больше-менше наричий...»¹⁶⁷. В своєму «Етнографіческому очерку угро-русских» він

¹⁶⁴ Пекар В. (о. Анастасій) Стосунки Володимира Гнатюка з закарпатським істориком Ю.Жатковичем / В. Пекар // Матеріали міжнародної наукової конференції „від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету”. Пряшів –Свидник, 12-15 червня 1991. – Київ – Львів – Пряшів – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней. – С. 64.

¹⁶⁵ Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 53.

¹⁶⁶ Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 17.

¹⁶⁷ Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 59.

пише: «Мы туй под словом русине обывателей розуміеме Угорщины, котри принадлежат ко мало-русскому народу, жившему во Галиціи, Буковині и Южной Росіи...»¹⁶⁸. Отже, він один із перших визначає русинів як частину українського народу.

Крім Ю.Жатковича, вагомий внесок у формування української національної ідентичності зробив і Г.Стрипський. Він також підтримував зв'язки з українською інтелігенцією і співпрацював з НТШ. На думку Ф.Тіхого, він на початку ХХ ст. став справжнім українським письменником¹⁶⁹. Г.Стрипський також займався перекладами та популяризацією української літератури. Крім того, саме він радикально змінив правопис: наприклад замість «ѣ» вживаючи «і», лише в деяких випадках залишив «ѣ»... Такий правопис прийняла «Наука» А.Волошина¹⁷⁰. Він також відстоював ідею належності русинів до української нації. У статті «З старшої письменности Угорської Руси» Г.Стрипський доводить належність Угорської Руси до України: «Не можна сеї окраїни відокремити від прочої Руси, бо прецінь вона – із за тотожности віри та языка письменного й народного – тим самим духовним житєм, яким жили й інші Русини – Українці за Карпатами»¹⁷¹. І хоч пізніше Г.Стрипський відійшов від українства, ставши на позиції «русинофільства», однак все-таки він зробив значний внесок у розвиток і поширення української ідентичності на теренах Підкарпатської Руси.

Умови для культурно-просвітницької роботи були вкрай несприятливі, проте вона була дуже необхідна. За даними офіційної статистики, 1900 – 1910 рр. русини (українці) склали більшість населення, але українську (руську) мову вживало лише 42% населення Підкарпатської Руси, угорську – 29%, румунську – понад 11%, німецьку – 10%, словацьку – понад 5%. Ще гіршою була ситуація серед інтелігенції. На Закарпатті нараховувалось 4693 представники інтелігенції. З них 1170 працювали в народній осві-

¹⁶⁸ Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 163.

¹⁶⁹ Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – С. 127.

¹⁷⁰ Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – С. 128.

¹⁷¹ Стрипський Г. З старшої писемности Угорської Руси / Г. Стрипський. – Ужгородъ, 1924. – 36 с.

ті. Українську (руську) мову серед освітян вживало лише 8%, угорську – 69%. Із 1648 представників політико-адміністративного апарату й органів судочинства – 1,2%, угорську – 95%, із 853 представників духовенства – 12% і 681 працівників охорони здоров'я 571 – 13% та 76%, а із 121 представника науки, культури, мистецтва і літератури жоден не розмовляв українською мовою¹⁷².

Важливу роль у розвитку національної свідомості відіграла газета «Наука» та місяцослови, у яких друкувалися статті місцевих авторів. Друкувалася «Наука» «язичієм», проте її мова була наближеною до народної. На відміну від попередніх видань, газета, дотримуючись автохтонських позицій, гостро виступала проти москвофільства¹⁷³. Проте мова видання змінювалася: якщо в ранніх виданнях ще простежується сильний вплив русофільства, то пізніші випуски звільняються від цього впливу й пишуть мовою близькою до народної. Правда, тут слід зазначити, що мова кожної окремої статті газети, як і місяцословів, залежала від автора, від його знань. Тому мова «Науки» часто критикувалася українською, передусім, галицькою інтелігенцією, яка домагалася введення української літературної мови. В.Гнатюк, характеризуючи мовну політику редакції «Науки», вважав, що твердження редакції, про вироблення в Підкарпатській Русі своєї літературної мови, зовсім неправдиве. Ніякої літературної мови там нема, а кожен з тамтошніх «писателів» творив, як знав, і кожен по-своєму, інакше ніж інші, з більшою або меншою домішкою церковнослов'янської мови¹⁷⁴. Та все ж, незважаючи на таку критику, в «Науці» й місяцословах містилося чимало творів української літератури. У місяцослові за 1908 р. з'явилася постійна рубрика «З української літератури»¹⁷⁵, де публікувалися твори І.Франка, Т.Шевченка, С.Руданського, О.Маковея та інших письменників.

¹⁷² Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – С. 6-7.

¹⁷³ Лісовий П. українська література в закарпатській періодиці (кінець XIX – початок XX ст.) / П. Лісовий // Радянське літературознавство. – 1970. – № 10. – С. 35.

¹⁷⁴ Микитась В. З ночі пробивалися... / В. Микитась. – Ужгород : Карпати. – 1977. – С. 35.

¹⁷⁵ Мѣсяцослов на 1908 высокосный годъ, им ѣющій дней 366. Составиль : отъ имени „Акційнаго Общества УНІО” Августинъ Волошинъ. Годъ изданія 40-ый. – Унгварь: Книгопечатня „Акційнаго Общества УНІО”, 1907. – 136 с.

Поступово мова цих періодичних видань, принаймні частини авторів, наближається до норм української літературної мови.

Поширення української літератури, безумовно, мало значний вплив на місцеву інтелігенцію. На думку М.Лелекача, різниця між двома генераціями письменників полягала в тому, що старша генерація була вихована на російській або німецькій літературі, а молодша – здебільшого на угорській. На деяких письменників молодшого покоління мала вплив і українська література¹⁷⁶.

У «Науці» та місяцословах з'являються статті, у яких доводиться належність русинів до української нації. Так, К.Феделеш указує на появу частини населення Угорської Русі із України: «Въ врем'я Лудвига Великаго еще и убольшлося число предковъ нашихъ изъ Украины подъ вождемъ и княземъ нашимъ Корятвичомъ»¹⁷⁷. А пізніше в статті «Руській народъ» вживає назву Україна до Київської держави, та наголошує на спільності українців і русинів, бо вони (русини) переселилися з Київщини¹⁷⁸. Навіть проугорськи налаштований О.Бонкало визнавав належність русинів до української нації. У статті «Нарѣчія околицы Рахова» він писав: «В Раховѣ и на околицѣ его говорятъ по гуцульскому малоруському наречѣю. В нашей околице лиш на той околицѣ говорится сіе нарѣчіе, ибо языкъ прочихъ угорскихъ русиновъ найближче подходитъ къ сѣвер-малоруському языку»¹⁷⁹.

Із професорів ужгородської гімназії, що були українського походження, не соромилися називати себе русинами (українцями) о. П.Гелей, о. О.Яцкович, Ю.Горощак, В.Гаджега, О.Микита (останній на вулиці не соромився говорити українською)¹⁸⁰, а богослов А.Медведський взагалі твердив, що русини є частиною

¹⁷⁶ Лелекачъ Н. Подкарпатское письменство на початку XX віка / Н. Лелекачъ. – Унгарь : Выдання Подкарпатського Общества Наук, 1944. – С. 2.

¹⁷⁷ Наша книгопечатня // Мѣсяцослов на 1900 годъ, имѣющій дней 366. Составиль : отъ имени Общества св. Василия Великаго Юлій Чучка. Годъ изданія 32-ый. – Унгарь : Изданіе книгопечатни „общества Св. Василия Великаго”, 1899. – С. 40.

¹⁷⁸ Феделеш К. Руській народъ / К. Феделеш // Наука. – 1914. – юній. – Номеръ 5. – Годъ изданія XVIII. – С. 21-24.

¹⁷⁹ Нарѣчія околицы Рахова (Маарам.). Переведено изъ брошюры Александра Бонкалова, профессора гимназії дьендъешской // Наука. – 1911. – 4 января. – С. 6.

¹⁸⁰ Клочурак С. До волі (Спомини) / С. Клочурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. Й. – С. 46-47.

українського народу¹⁸¹. Крім того, контакти з іншими націями, які відкрито демонстрували свою національну ідентичність, також мали вплив. Описуючи навчання в Сиготі, С.Клочурак зазначає, що на студентів-українців мали значний вплив румуни, які були більш національно свідомими¹⁸².

Таким чином, ми можемо стверджувати, що ще до Першої світової війни принаймні частина інтелігенції Підкарпатської Русі усвідомлювала себе українцями й розуміла спільність русинів і українців. Проте етнонім «українець» ще не набув поширення. У більшості випадків місцеве населення звалося «русинами», «руськими» або «угро-руськими».

Що стосується народу, то він зазнавав постійного асиміляторського тиску з боку угорської влади. Особливо це було помітним у сфері освіти. Закон 1879 р. твердив: «Угорська мова мусить бути обов'язковим предметом навчання». Цей же закон визначав, що, починаючи з 1882 р., дипломи повинні були видавати лише тому, хто в достатній мірі володів угорською мовою¹⁸³. У 1907 р. міністр освіти Апоні провів шкільну реформу, ліквідувавши останні школи з руською (українською) мовою навчання і зменшивши кількість двомовних шкіл. Протягом 1907 – 1914 рр. кількість таких шкіл неухильно зменшувалася¹⁸⁴, а на 1914 р. їх залишилося лише 34¹⁸⁵.

Крім того, угорська влада будь-що намагалася обмежити контакти з Галичиною. У своїх спогадах С.Клочурак зазначав, що в останні роки перед світовою війною угорська прикордонна поліція і жандармерія дуже дбайливо стерегла кордон між Підкар-

¹⁸¹ Клочурак С. До волі (Спомини) / С. Клочурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. И. – С. 48.

¹⁸² Клочурак С. До волі (Спомини) / С. Клочурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. И. – С. 53.

¹⁸³ Закон число 1879; XVIII. Про навчання угорської мови у закладах народної освіти // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) / [Упорядкування Кобаля Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 13-14.

¹⁸⁴ Юревин. Наше руське шкільництво в десятім роцѣ самостѣйности ЧСР / Юревин // Учитель. – 1930. – март-апрѣль. – № 3-4. – С. 102.

¹⁸⁵ Неточаєв В. Закарпаття напередодні першої світової війни (1908-1914) / В. Неточаєв // Наукові записки. Т. XXIX. Історія Закарпаття. Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / МВО УРСР. Ужгор. держ. ун-т; [В.І.Неточаєв (відп. ред.), Я.А.Чубуков, Г.В.Марченко, І.Г.Шульга, Б.І.Співак, І.М.Мешко]. – Ужгород, 1957. – С. 114.

патською Руссю і Галичиною, дбала про те, щоб з Галичини не переносили українську літературу. Угорська адміністрація боялася, щоб населення не «заразилось» українством, яке вона вважала набагато небезпечнішим, ніж русофільство¹⁸⁶.

Ще раз слід зазначити, що національна свідомість населення була досить низькою. Проте Перша світова війна внесла свої корективи. Коли мова заходить про наслідки Першої світової війни як правило наводиться статистика жертв та руйнувань, втрати воюючих сторін, спад економіки та рівня життя населення. Щоправда війна мала й інший бік медалі, як не парадоксально це звучить, але вона сприятливо вплинула на процес консолідації народів Центральної Європи та Балкан. Зрештою вона призвела до державотворчих процесів. Цей процес можна назвати «із війни у націю», адже саме Перша світова війна стала каталізатором який прискорив процес консолідації націй, зростання їхньої національної свідомості. Як правило вплив позначався через посилення відчуття відмінності від представників інших народів, які воювали пліч-о-пліч, або були ворогами. Колишні селяни, а теперішні вояки австро-угорської, німецької чи російської армій, гостро відчували свої національні особливості, створювали національні клуби та земляцтва та охочіше сприймали ідею національної державності.

Не оминув цей процес й населення Підкарпатської Русі, яке опинилося у центрі міжнаціональної комунікації та зазнавало різнорідних впливів. Угорська адміністрація вже не спроможна була ізолювати населення від контактів не лише з Галичиною, але й з представниками інших націй. Діяльність різноманітних гуртків та клубів у армії лише посилювали процес національного усвідомлення. Обмежити чи заборонити національну пропаганду, як і міжнаціональні сутички серед військових було практично неможливо.

Відтак, Перша світова війна мала значний вплив на розвиток національної свідомості населення. І в австро-угорській, і в російській арміях воювала велика кількість українців, які зустрічалися один з одним на полі бою та з мирними жителями, коли пот-

¹⁸⁶ Ключурак С. До волі (Спомини) / С. Ключурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. Й. – С. 57.

рапляли в полон. Такі контакти, безумовно, сприяли усвідомленню їх єдності. В.Шандор у своїх «Споминах» описує, як здивувалися селяни, коли виявилось, що вони розуміють «москалів» (полонених російської армії) і можуть вільно спілкуватися з ними¹⁸⁷. Крім того, на теренах Підкарпатської Русі базувалися січові стрільці, які проводили активну культурно-просвітницьку роботу серед населення. Вони часто співали в церкві в Мукачеві та давали концерти українських пісень. Стрільці стали такі популярні, що навіть селяни з далеких сіл приходили й запрошували їх співати у церквах та приходили на весілля і хрестини. На освітню працю УСС звернула увагу угорська поліція і зробила донос у міністерство внутрішніх справ про «протидержавну» агітацію стрільців, внаслідок чого команда УСС отримала суворе попередження з вимогою припинити українську національну пропаганду¹⁸⁸.

Зрештою, інтелігенція також усе більше цікавилася Україною. У місяцослові за 1919 р. є цікава стаття, у якій, описуючи події на фронті в 1917 р. та укладання Брест-Литовського миру, автор пише: «Україна в давніх часах була самостійною, в 1654 році по договору переяславському Росія і Україна стали союзними державами, але коли в 1709 р. Петро Великий... в полтавській битві переміг гетьмана України Мазепу, тоді Україна підпала Росії. Однак жителі України, т.б. русини, не стали москалями, але зберегли свій малоруський язик і звичай»¹⁸⁹. Та частина інтелігенції, яка стояла на народовецьких позиціях, намагалася з'ясувати чи зможе Підкарпатська Русь об'єднатися з іншими українськими землями після завершення війни. З цією метою А.Штефан їздив у Відень, де зустрічався з українськими представниками в австрійському парламенті¹⁹⁰.

Зміни в національній свідомості далися взнаки одразу ж після закінчення війни. З розпадом імперії й кризою влади почина-

¹⁸⁷ Шандор В. Спомини. Том 1. Карпатська Україна 1938-1939 / В. Шандор. – Ужгород : МПН „Гражда”, 2000. – С. 15.

¹⁸⁸ Штефан А. За правду і волю : Спомини і децо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – С. 295-296.

¹⁸⁹ Война // Мѣсяцослов на 1919 обыкновенный годъ имѣющій дней 365. Составиль : отъ имени „Акційнаго товариства УНІО” Августинъ Волошинъ. Годъ изданія 51-ый. – Унгварь : Друкарня „Акційнаго товариства УНІО”, 1918. – С. 29-40.

¹⁹⁰ Штефан А. За правду і волю : Спомини і децо з історії Карпатської України / А. Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – С. 35.

ють виникати Народні Ради. Вони, висловлюючи прагнення населення, приймають рішення про злуку з Україною. Угорський уряд, щоб зберегти під своїм контролем ці території, пішов на деякі поступки: було проголошено «Закон №10 про Руську Країну», який давав краю певні автономні права. 10 грудня 1918 р. уряд скликав делегатів від Угорської Русі для обговорення цього законопроекту. Однак, уже по дорозі стало зрозуміло, що делегати від Мараморощини рішуче налаштовані проти будь-якого союзу з Угорщиною. Збори відхилили угорський законопроект і постановили скликати загальні збори в Хусті, які мали визначити майбутнє Угорської Русі.

Збори, які мали репрезентувати все населення Угорської Русі, відбулися в Хусті 21 січня 1919 р. На них було прийнято таку постанову: «Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморош, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш, Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанню цієї злуки узгляднило окремішнє положення угорських Русинів»¹⁹¹. Хоча дехто з дослідників висловлює сумнів у тому, що Хустський Конгрес представляв усе населення Угорської Русі¹⁹², однак 4 із 5 Народних Рад, які діяли на теренах Угорської Русі: 2 листопада 1918 р. Хустська Руська Народна Рада, 8 грудня 1918 р. Свалявська Руська Народна Рада, 18 грудня 1918 р. Народна Рада в Сиготі прийняли рішення про злуку з Україною. 8 листопада 1918 р. Руська Народна Рада в Старій Любовні (Пряшівщина) під проводом О.Невицького вирішила «злитися зі своїми єдинокровними братами в Україні»¹⁹³. Щоправда, пізніше О.Невицький був замінений А.Бескидом, який стояв на прочеських позиціях. Вірною Угорщині залишилася лише Ужгородська Рада. Тому ми можемо зробити висновок, що населення було налаштоване за об'єднання з Україною.

¹⁹¹ Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках / П. Стерчо. – Торонто, 1965. – С. 224.

¹⁹² Болдижар М. М. Закарпаття між двома світовими війнами / М. М. Болдижар. – Ужгород, 1993. – 159 с.

¹⁹³ Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець / [Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; Передмова Василя Худанича]. – Ужгород : „Гражда”, 1998. – 396 с.

Отже, діяльність «Общества святого Василя Великого» не сприяли виробленню традиції культурно-просвітницької роботи інтелігенції серед населення. Його вплив на культурне і політичне життя був незначним. Товариство стояло на русофільських позиціях і обмежалося вузьким колом інтелігенції. Власне, воно стало зачинателем русофільського руху. У 80-х рр. ХІХ ст. поступово посилюється народовецький рух, діячі якого відстоювали ідею належності місцевого населення до української нації. Розпад Австро-Угорської імперії і діяльність Народних Рад засвідчили тенденцію серед місцевого населення до об'єднання з іншими частинами України.

2.2. Заснування товариства «Просвіта» і характеристика його програмних документів

Входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки. Під назвою Підкарпатська Русь, мало визначальний вплив на політичний, соціальний та культурний розвиток. Інтелігенція, передусім греко-католицькі священники, була готовою до такого стану справ, хоч й не однозначно ставилася до цього. Хоч варто відзначити, що за нових реалій вони могли вільно проводити різного роду громадську роботу. Перешкодою до ініціатив інтелігенції стали неготовність населення підтримувати їх та долучатися до них, а також інертність переважної більшості самої інтелігенції. Спроби організувати які-небудь акції успіху не мали. Тому за ініціативою Ю.Бращайка, М.Творидла та С.Фенцика 30 грудня 1919 р. у домі А.Волошина було скликано нараду інтелігенції, на якій були присутні брати Стрипські, М.Григашій, Ю.Бращайко, Поливка, С.Фенцик, А.Штефан, М.Творидло та А.Волошин¹⁹⁴. Тривалий час розмови велися на різні теми, поки Г.Стрипський не повідомив, що в Будапешті засновано «Просвіту». Волошин повідомив, що О.Невицький, священник з Уяку (сучасна Словаччина), уже навіть підготував статут для просвітнього товариства

¹⁹⁴ ДАЗО. ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія основанийня товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. на 22 арк. – Арк. 2.

«Зоря» і передав йому¹⁹⁵. Це мало бути просвітньо-економічне товариство для поширення культури. Але статут був дуже довгим і ґрунтувався на статуті львівської «Просвіти» 1890 р., тому було вирішено його переробити і допрацювати. Для цього був створений комітет у такому складі: Г.Стрипський, А.Волошин та М.Творидло¹⁹⁶.

Комітет працював над статутом кілька днів і, крім скорочення його обсягу, дійшов до таких висновків:

1. Етимологічний правопис статуту має бути такий, щоб ні в чому не змінювати народну мову, бо, як зазначив при цьому Г.Стрипський, «наш народ говорить мовою полтавців і харківчан; він же відтам сюди прийшов, а передусім в Мараморощині задержав ту мову ще нічим не сказаною»¹⁹⁷.

2. Замість назви «Руський народний союз «Зоря» записати «Товариство «Просвіта» Підкарпатської Русі»¹⁹⁸.

Варто зазначити, що львівська «Просвіта» та її культурно-просвітницька діяльність у Галичині була добре відомою й підкарпатській інтелігенції. Відомий діяч Августин Штефан стверджує, що перша читальня «Просвіти» у Підкарпатській Русі була створена 18 серпня 1897 р. його батьком о. Омеляном Штефаном у селі Скотарському (на кордоні з Галичиною). Вона носила назву «Греко-католицької читальні у Скотарським» та була заснована під впливом галицьких священників та культурних діячів¹⁹⁹, з

¹⁹⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 3.

¹⁹⁶ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 2.

¹⁹⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 3.

¹⁹⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 3.

¹⁹⁹ Шандор В. Спомини. Том 1. Карпатська Україна 1938-1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПН „Гражда”, 2000. – С. 214.

якими контактував його батько О.Штефан, який служив парохом у Скотарськім. А.Штефан наводить список членів читальні: о.О.Штефан – голова, В.Скрипаль – заступник, М.Луца – секретар, М.Хмельницький, І.Зенинець, М.Петрович, І.Беца, Д.Лакатош, В.Фуцур, С.Фуцур – члени. Також стверджує, що о.О.Штефан звертався до «Просвіти» у Львові з проханням надіслати книжки. А.Штефан наводить текст листа-відповіді від «Просвіти» у Львові від 29 листопада 1897 р. й стверджує, що даний лист зберігався у музеї товариства «Просвіта»²⁰⁰.

Вперше ці дані були опубліковані у газеті «Українське слово» ще в 1936 р. Проте, факт існування читальні товариства «Просвіта» у 1897 р. виглядає сумнівним. По-перше, сам А.Штефан описує заснування читальні як свої спогади, а станом на 1897 р. він мав 4 роки, тому сумнівно, що міг пам'ятати та й звертати уваги на такі події як заснування читальні. По-друге, у Державному архіві Закарпатської області не вдалося розшукати листа, який надійшов від «Просвіти» у Львові. По-третє, не вдалося знайти жодних інших фактів які б підтвердили слова А.Штефана. По-четверте, спогади А.Штефана були оприлюднені лише у 1936 р., коли його слова не міг вже підтвердити жоден з учасників тих подій.

Слід звернути увагу, що спогади про створення читальні «Просвіти» у Скотарському були опубліковані в розпал боротьби між народовцями та русофілами й скоріше всього А.Штефан, намагаючись обґрунтувати давність діяльності «Просвіти», й вдався до маніпуляцій. Не можна відкидати можливості о.Омеяна Штефана, який служив у прикордонному селі, зустрічатися з священниками з Галичини, які намагалися схилити його до культурно-просвітницької роботи та співпраці з НТШ й «Просвітою». Можливо він підтримував контакти з вказаними установами, але сумнівно, що читальня у Скотарському існувала.

Другий факт діяльності галицької «Просвіти» у Підкарпатській Русі – грамота, яка засвідчує вступ о.Омеяна Невицького у члени галицької «Просвіти». Грамота зберігається у фондах Музею української культури у Свиднику (Словаччина). Наявність

²⁰⁰ Шандор В. Спомини. Том 1. Карпатська Україна 1938-1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПН „Гражда”, 2000. – С. 214.

грамоти вказує на те, що галицька «Просвіта» та її діяльність були достатньо відомими серед інтелігенції Підкарпатської Русі, а також й те, що певна частина інтелігенції активно співпрацювала з нею. Та вона не підтверджує наявності читалень галицької «Просвіти» у Підкарпатській Русі, на сьогоднішній день не знайдено жодних документів які б засвідчили діяльність товариств типу «Просвіти» у Підкарпатській Русі, чи створення читалень галицької «Просвіти» на землях угорської корони. Проте, можна зробити висновок, що співпраця з галицькими народовцями та НТШ й «Просвітою» мали позитивний вплив на підкарпатську інтелігенцію й стимулювали її до культурно-просвітницької роботи серед населення. Зрештою така співпраця формувала в них почуття належності до української нації. Залишається відкритим питання про масовість культурно-просвітницької роботи, але саме О.Невицький розробив перший проект культурно-просвітницького товариства «Зоря» на основі статуту галицької «Просвіти».

Вочевидь саме через впливи галицької «Просвіти» члени комітету відмовилися від назви «Зоря» й обрали назву «Просвіта». Невдовзі на нараді інтелігенції був схвалений доопрацьований статут і обраний комітет, якому доручили провести всі приготування до установчих зборів. До складу комітету увійшли: Ю.Бращайко, А.Волошин, І.Панькевич, В.Желтвай, Е.Пак, С.Клочурак, В.Шуба, В.Сулинчак, М.Стрипський, А.Штефан, М.Творидло, В.Климпуш, М.Григашій, С.Фенцик, Е.Бокшай, А.Товт. На той час в Ужгороді не було Г.Стрипського, але його замінив І.Панькевич. Установчі збори товариства «Просвіта» комітет вирішив провести 29 квітня 1920 р. як велике народне свято. З цієї нагоди було випущено спеціальні листівки, які поширювалися по всій Підкарпатській Русі: «Пам'ятайте на день 29 квітня, на той день весни в Підкарпатській Русі. Най не буде ні одного села, ні одного міста, з котрого не прибув би хтось один делегат, щоби повітати те молоде товариство від своїх братів та сестер. Ширіть той поклик і подавайте його від села до села, від хати до хати, від рук до рук»²⁰¹. На Установчі збори було запро-

²⁰¹ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 9.

шено генерала Парі – коменданта Ужгорода, Брейху – адміністратора Підкарпатської Русі, очільника шкільного реферата Й.Пешека та інших. Збори повинні були відбутися у великому залі жупанату.

Проте перша спроба заснування «Просвіти» була зірвана русофілами. За свідченням очевидця, М.Творидла, вхід у залу, де мали відбуватися збори, був вільним. Перед зборами відбулося богослужіння в кафедральному соборі, без якого на той час не могло бути жодної помітної акції. У церкву пішло близько 500 людей. У той час, коли всі були у церкві, перші місця в залі зайняли галицькі русофіли та декілька підкарпатських, озброєні бігарями (палицями), і чекали приходу людей. Перші слова Ю.Бращайка викликали з їх боку бурю крику і погроз. Даремні були прохання розважливих людей, у тім числі й Й.Пешека, не перешкоджати культурній справі. Відтак, перші збори довелося закрити, а справу заснування культурно-просвітницького товариства відкласти²⁰².

П.Яцко також зазначав, що спочатку відбулася служба Божа у кафедральному соборі. Після неї учасники зборів вирушили до колишнього жупанатського дому, їх було настільки багато, що в залі навіть усі не помістилися. Частина залишилася надворі, звідки й спостерігала за ходом зборів через відчинені двері. «На лицах наших добросердечних селян ясніла радість, чекання приємної незвичної події. Так чекає на животворну небесну росу ізсушена, зів'яла рослина після довготривалої спеки. Кожний із нас відчував урочистість, історичну вагу свого великого народного торжества. Не сподівався ніхто того, що й салі можуть бути заздрі духи, котрі зубами скрегочуть тогди, коли цілий нарід тішиться. Темні духи і при тій нагоді появилися і притаєно чекали щоби хотя й на короткий час закрити сходяче ясне сонце холодними, чорними хмарами»²⁰³.

²⁰² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія основанийня товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 4.

²⁰³ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 9.

Загальні збори відкрив Ю.Бращайко від імені членів засновників. Привітавши всіх присутніх, він пояснив велике історичне значення зборів із заснування культурно-просвітницького товариства після угорського панування.

Коли справа дійшла до надсилання привітних телеграм президенту Чехословацької республіки Т.Масарикові та іншим діячам, устав В.Гомичко і вніс російською мовою пропозицію змінити порядок денний. Присутні обурено вимагали, щоби В.Гомичко говорив «по нашому, а не великорусски». Виявилося, що доки всі були на службі Божій у кафедральній церкві, доти русофіли найняли 20 п'яних і просто на все готових людей, зайняли середню частину зали перед столом президії. Там були А.Гагатко, Л.Тиблевич, І.Цурканович, А.Бескид, К.Прокоп, Д.Симулик. «Як тіни забутих могил явилися по світовій війні по нашій землі галицькі і буковинські кацапи-москвофіли переможені природним українським національним напрямом, щоби використати несвідомість нашого народу і туй продовжати боротьбу проти національної ідеї. Нарід в Галичині і Буковині відвернувся від своїх блудних синів і они остали трупами. Воскресити їх не були в силі ані війська їх покровителя московського царя в 1914 і 1915 році, ні підпора польської влади»²⁰⁴. У залі зчинився безлад, спровокований русофілами.

Учасники зборів вимагали відновлення порядку й виведення крикунів із зали. Ті ж за будь-яку ціну намагалися зірвати збори. До якої нечуваної міри дійшло протистояння вказує той факт, що А.Бескид, адвокат, інтелігент, чоловік у поважному віці наганявся палицею А.Волошина і хотів його побити. Завдяки холоднокривності Ю.Бращайка обійшлося без пролиття крові. Проте збори довелося розпустити²⁰⁵. Це була перша серйозна сутичка між народовцями та русофілами у Підкарпатській Русі й вона започаткувала традицію протистояння двох національно-культурних течій. Варто відзначити й той факт, що ініціаторами зриву перших зборів очевидці в один голос називають галицьких русофілів, а підкарпатським відводять допоміжну роль.

²⁰⁴ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 10.

²⁰⁵ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 11.

Традиція протистояння між народовцями та русофілами у Галичині була досить довгою. Остаточо русофілство в Галичині було зламане у роки Першої світової війни, оскільки русофілів уряд підозрював, часто небезпідставно, у симпатіях до Російської імперії. Частина з них була репресована, інші вислані з Галичини. Після проголошення ЗУНР залишки русофілів змушені були емігрувати й частина з них осіла у Чехословаччині, до складу якої входила Підкарпатська Русь, перенісши сюди своє протистояння з народовцями.

Нові збори відбулися 9 травня 1920 р. у залі жупанату. Правда, цього разу організатори зробили відповідні висновки й перед входом до жупанату і перед дверми великої зали стояли «легіні» з Дравець, Комаровець, Перечина й Ясіня. Сюди на третю годину після обіду зійшлося 119 делегатів. Збори почалися співом гімну «Подкарпатській русини». Потім слово взяв Ю.Бращайко, який сказав: «Ми хочемо рідну мову, ту дітину народа, занедбану, худобну та обдерту чужинцями, обхарити, приодіти та вивести в люде, чтобы она росла та нам помогла. Вас, Високоповажні панове члени, прошу, – помагайте нам у нашій тяжкій роботі піднести нашу Підкарпатську Русь просвітно, культурно і економічно, чтобы наш рідний край обмінився в рай». І він також підкреслив: «У нас нині много ворогів, що і почислити не мож. Та вже Наполеон сказав, що ворогів не числиться, але побіждуєся! Побіда на нашій стороні! За нами сила і воля народу!»²⁰⁶.

Далі виступили інші доповідачі. П. Яцко розповів про історію «Просвіти» на інших українських землях та про значення її для українського Закарпаття. Про необхідність поширення серед селян книжок господарського характеру наголошував у рефераті «Як «Просвіта» веде до добробуту?» М. Творидло. М.Новаківський виступав замість відсутнього Климпуша й розповів про значення читалень «Просвіти» та їх організацію. Далі були зачитані привітальні листи й телеграми від Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, яке дарувало ужгородській «Просвіті» 199 своїх книг, від Української жіночої громади у Відні, від товариства «Просвіта» у Львові, яке дарувало «Просві-

²⁰⁶ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 11.

ті» в Ужгороді книги на суму 600 чехословацьких крон, від Пряшівських богословів, від О. Невицького та багатьох інших осіб з Підкарпатської Русі і з-за її меж.

Головою Товариства одноголосно було обрано адвоката Ю.Бращайка, який був на цій посаді за весь час існування «Просвіти», тобто до 1939 р. До Головного Виділу (правління) увійшли такі діячі: А.Волошин – директор Ужгородської учительської семінарії, який став заступником голови (до 1939 р.), В.Гаджега – канонік Мукачівської капітули, В.Желтвай – професор учительської семінарії, П.Медвідь – голова ужгородської сирітської сесії, М.Стрипський – ужгородський піджупан, І.Панькевич – секретар Товариства, професор Ужгородської гімназії, урядник шкільного реферату в Ужгороді, М.Творидло – агроном, А.Штефан – професор Ужгородської гімназії, М.Долинай – лікар, С.Клочурак – редактор, В.Шуба – працівник «Підкарпатського банку»; заступниками членів правління (виділових) стали: М.Полянський – учитель із Худльова, І.Чуляк – залізничний працівник з Ужгорода, А.Товт – господар із Дравців, П.Яцко – директор школи в Перечині, Й.Бокшай – професор Ужгородської гімназії і артист-маляр²⁰⁷.

Контрольна комісія була обрана на вісімнадцятому засіданні Головного Виділу 2 лютого 1921 р. у такому складі: В.Желтвай, С.Клочурак, В.Шуба²⁰⁸.

Згідно зі статутом основним завданням Товариства було «культурне та економічне піднесення Підкарпато-руського народу, а передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі з виключенням всякої політичної акції»²⁰⁹. Проте діяльність Това-

²⁰⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 5-6.

²⁰⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 5-6.

²⁰⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 3.

риства поширювалася лише на «цілу Підкарпатську область, заселену в більшій або меншій часті Русинами»²¹⁰.

Таким чином, просвітяни самі ж обмежилися адміністративними кордонами Підкарпатської Русі. Проблема була в тому, що адміністративні кордони між Словаччиною та Підкарпатською Руссю не були визначені. Очільники «Просвіти» вочевидь сподівалися, що землі Пряшівської єпархії греко-католицької церкви, де населення переважно складалося з руських (українців), будуть віднесені до Підкарпатської Русі. Тому й не подбали у статуті про можливість створення структурних підрозділів Товариства по всій території Чехословацької республіки. Це був один із найбільших недоліків статуту й через це обмеження «Просвіта» не могла поширювати свою діяльність на землі Східної Словаччини, що дало можливість закріпитися тут русофілам.

Причинами такого прорахунку були: по-перше відсутність досвіду роботи в культурно-просвітницьких товариствах керівників «Просвіти», передусім Ю.Бращайка, А.Волошина, В.Желтвая, В.Гаджеги. Статут Товариства був складений на основі статуту львівської «Просвіти» 1890 р. і, очевидно, просто був пристосований до потреб Підкарпатської Русі без огляду на специфіку невизначеності адміністративних кордонів усередині країни. По-друге, далася взнаки відсутність досвіду політичної діяльності. Очевидно керівники Товариства розраховували, що Пряшівщина (землі Пряшівської греко-католицької єпархії) адміністративно входить до складу Підкарпатської Русі.

У такій ситуації виникає запитання, чому вихідці з Галичини, насамперед, М.Творидло та І.Панькевич, які мали значно більший досвід участі в культурно-просвітницьких товариствах, не вказали своїм закарпатським колегам на цей недолік і вчасно не виправили його.

Як наслідок, за межами Підкарпатської Русі «Просвіта» довгий час не мала жодної філії, читальні. «Общество им. А.Духновича», яке виникло у березні 1923 р., скористалося ситу-

²¹⁰ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 3.

ацією, не повторило помилок «Просвіти» й поширило свій вплив на Пряшівщину.

Для досягнення своїх просвітніх і економічних цілей «Просвіта» використовувала такі засоби, серед них переважали економічні:

1) створення кооперативних закладів, спілок і товариства, а саме:

а) кредитних (ощадних, позичкових);
б) продуктових: молочарних, овочевих, виробів горілчаних і т.д.

2) господарсько-торгівельних закладів:

а) закупки господарських знарядь, добірного насіння, штучних добрив, породистої худоби, засобів і матеріалів щоденних потреб;

б) утримання готелів;

в) продаж сільськогосподарських товарів: збіжжя, масла, сиру, вин і т.д.;

г) об'єднань для спільного використання машин та знарядь праці, спілок для орендування земель і вирубки лісу;

д) ініціатива щодо створення господарських та промислово-ремісницьких товариств, шкіл та курсів;

е) ведення будь-яких заходів, які можуть сприяти піднесенню просвіти і добробуту підкарпатських русинів;

є) побудова і утримання так званих «Народних домів», тобто будинків, які слугуватимуть приміщенням товариств, спілок та інших народних інституцій підкарпатських русинів²¹¹.

Економічні засоби реалізації завдань, визначених статутом, були пріоритетними, що дозволяє назвати «Просвіту» радше економічно-просвітницьким, ніж культурно-просвітницьким товариством. Безперечно, були визначені й інші цілі та засоби їх реалізації:

а) видання і поширення всякого роду книжок популярно-просвітнього, літературно-наукового і господарського змісту, пи-

²¹¹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 3-4.

саних народною мовою, доступною кожному підкарпатському русинові;

б) закладання філій і читалень Товариства;

в) ініціатива створення музичних і співацьких товариств і гуртків, так званих сокольських дружин, пожежних та гімнастичних;

г) створення бібліотек і музеїв та опіка вже існуючих;

д) створення Центрального Національного Музею Підкарпатської Русі;

е) впорядкування музично-декламаторських вечорниць та аматорських театрів;

є) впорядкування промислово-господарських і етнографічних вистав²¹².

Незважаючи на акцент на економічних засобах досягнення цілей, саме економічна діяльність Товариства була найслабшою, крім того, в Підкарпатській Русі діяло ряд спілок і товариств економічного спрямування. У подальшому культурно-просвітницька робота для нього стала визначальною.

При цьому всьому «Просвіта» визначала себе як неприбуткове товариство. Її доходи складали:

1) членські внески;

2) добровільні дари;

3) спадщина і записи;

4) доходи з підприємств, маєтків, вистав і т. д.;

5) субвенції²¹³.

Стосовно членства в Товаристві, то тут також були певні особливості. Члени поділялися на звичайних, допоміжних, засновників і почесних, але членами «Просвіти» могли бути особи руської (малоруської) національності, які, перебуваючи в Підкар-

²¹² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 3-4.

²¹³ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 4.

патській Русі, бажали стати членами Товариства і яких Головний Виділ прийняв. Це обмежувало можливість членства для представників інших національностей, які підтримували діяльність «Просвіти». Ще однією особливістю була можливість членства спілок і товариств (юридичних осіб). Причому особи, представники цих організацій, на Загальних Зборах репрезентували окремо себе й водночас заступлену ними інституцію, тобто мали два голоси²¹⁴.

Різниця між різними категоріями членів полягала в розмірі членських внесків: звичайні платили 10 кч. щорічно, допоміжні – 25 кч., члени-засновники – раз і назавжди 500 кч. одразу або частинами протягом двох років²¹⁵. Крім того, члени-засновники, допоміжні та почесні члени мали право брати участь у засіданнях Головного Виділу, однак без права голосу²¹⁶. Кожен член Товариства міг брати участь у Загальних Зборах Товариства, голосувати, вносити пропозиції, інтерпеляції, брати участь у дискусіях та голосувати. Членів звичайних, допоміжних і засновників приймав Головний Виділ. Почесних іменували Загальні Збори за внесенням Головного Виділу.

Втрачали членство в Товаристві ті, хто добровільно виходив із нього або був виключений. Питання виключення вирішував Головний Виділ, але Загальні Збори могли змінити його рішення. Членом звичайним та допоміжним переставав бути той, хто протягом двох років не платив членських внесків. За певних умов Головний Виділ міг знизити членські внески бідним членам, які особливо прислужилися «Просвіті».

²¹⁴ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 4.

²¹⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 5.

²¹⁶ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 4.

Члени також зобов'язувалися:

- а) допомагати Товариству в просвітній та економічній роботі;
- б) залучати нових членів;
- в) виконувати рішення та постанови Товариства;
- г) не чинити шкоду Товариству;
- д) запобігати намірам завдати шкоду Товариству²¹⁷.

Найвищим органом «Просвіти» були Загальні Збори. Щоправда вони вирішували найзагальніші питання: затверджували звіт діяльності Головного Віділу, приймали почесних членів, виносили рішення стосовно подань Головного Віділу й Собору філіального, читалень та поодиноких членів, вирішували питання виключення членів та їх прийняття²¹⁸. На них обговорювалися проблеми філій та читалень, перспективи культурно-просвітницької праці, велися дискусії стосовно методів діяльності. До компетенції Загальних Зборів належало вирішення таких питань: вибір з-поміж членів звичайних, допоміжних, засновників голову Товариства і Головного Віділу, рішення щодо змін статуту, вирішення питання про стан залізного фонду та про розпуск Товариства. Щоб Загальні Збори відбулися, необхідною була присутність 10% членів. Якщо ж вирішувалося питання зміни статуту, то 25%. У разі розпуску Товариства – 60% членів. Голосування проводилися відкрито і лише в особливих випадках таємно²¹⁹.

²¹⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 5.

²¹⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 5.

²¹⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 6.

Скликалися Загальні Збори Головним Виділом щороку, кожного разу в іншому місці²²⁰. Напередодні потрібно було оголосити про місце, час їх проведення та порядок денний в часописах і окремо повідомити філії²²¹. На мотивоване письмове бажання 10% членів Головний Виділ мав скликати Збори протягом двох місяців від часу подання.

За час між проведенням Загальних Зборів керівництво Товариством здійснював Головний Виділ, який складався з 11 членів та 5 заступників. Засідання скликав Голова або його заступник, в разі перешкоди для обох – найстарший за віком член Виділу. Головний Виділ з-поміж своїх членів обирав заступника Голови, секретаря, касира, бібліотекаря, контролера, господаря та встановлював посади платних урядників і робітників. Причому урядниками не могли бути члени Виділу. Засідання Головного Виділу відбувалися не рідше одного разу на тиждень.

До компетенції правління належало вирішення широкого кола питань. Воно здійснювало прийом нових членів – звичайних, допоміжних, засновників, а почесних приймали на Загальних Зборах. До його функцій входило заснування філій і читалень, таким чином, саме Головний Виділ відповідав за розширення організаційної мережі «Просвіти». Він же проводив верховний нагляд над філіями і власними читальнями, опікувався й іншими інституціями та організаціями Товариства, якщо вони того потребували. За потреби скасовував рішення філій і читалень, якщо визнавав їх шкідливими для інтересів Товариства, розпускав філії й читальні, які виступали проти завдань Товариства або статуту чи не виконували постанов Загальних Зборів і розпоряджень Головного Виділу. Крім того, саме правління утворювало інші просвітньо-економічні інституції й організації в межах «Просвіти», ке-

²²⁰ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 5.

²²¹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 6.

рувало маєтком Товариства та його інституціями, видавало літературні, наукові праці, намагалося видавати друкований орган «Просвіти», виключало членів Товариства²²². Роль Головного Виділу в управлінні організаційною структурою та веденні культурно-просвітньої роботи «Просвіти» була більш вагомюю, ніж роль Загальних Зборів, які збиралися один раз у році і лише в окремих випадках частіше. До Головного Виділу надходила вся інформація про стан справ філій, їх діяльність, сюди ж надсилалися щорічні звіти читалень. При потребі він створював нові філії й читальні, приймав рішення від яких залежала подальша робота Товариства. Щоправда, рішення правління могли бути скасовані Загальними Зборами. Головний Виділ також утворював у межах Товариства фахові дільниці (секції та комісії) на всіх напрямках культурно-національного життя.

Оскільки низові структури – читальні – створювалися на всій території Підкарпатської Русі, часто зв'язок між ними та Централєю ускладнювався відстанню й відсутністю ефективних засобів зв'язку. Тому для більшої ефективності роботи в різних округах створювалися філії. Філію могли утворити щонайменше 12 членів Товариства на основі статуту і за допомогою Головного Виділу. Філія, як правило, перебувала в місті, де був окружний суд, хоча були й винятки: іршавська філія перебувала в селі Довгому, через яке проходила залізнична колія й де була необхідна кількість кадрів, котрі могли вести роботу філії.

Вищим органом філії були Філіальні Збори. Вони обирали філіальний Виділ, вели наради, на яких обговорювали способи здійснення завдань Товариства у своєму окрузі, передавали свої рішення і звіти діяльності Головному Виділу, розглядали питання, внесені філіальним Виділом. Фактично їхня роль в управлінні філією була дуже обмеженою. Для керівництва філією створювався філіальний Виділ, який складався з 7 членів та 3 заступників. Члени Виділу з-поміж себе вибирали Голову, його заступника,

²²² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 6-7.

секретаря, касира, контролера²²³. Члени філіального Виділу обиралися на один рік. Його рішення вважалося легітимним, якщо на зборах були присутні 4 члени.

Виділ філії щороку скликав Загальні Збори філії, про що за місяць повинен був повідомити Головний Виділ. Оскільки від нього залежала успішність роботи читалень, філіальний Виділ скликав у своїй філії, по можливості, щомісяця збори членів з метою вироблення стратегії культурно-просвітньої роботи, складання плану таких заходів: різноманітних вечорів, лекцій, театральних вистав тощо. Філіальний Виділ зобов'язаний був створювати у своєму окрузі читальні Товариства, вести за ними нагляд і дбати про їх розвиток²²⁴. Перед ним звітувалися читальні округу, він, у свою чергу, звітувався перед Головним Виділом, щоправда читальні могли, за вимогою, звітуватися безпосередньо перед Головним Виділом. У разі необхідності, філіальний Виділ міг скасовувати рішення читалень свого округу. Виділ філії підпорядковувався безпосередньо Головному Виділу, виконував його розпорядження, стежив за виконанням читальнями цих розпоряджень. Проте, він міг за власною ініціативою організовувати і проводити масові заходи. Він також керував майном Товариства у своєму окрузі, старався отримати від окружних урядів допомогу. На філіальний Виділ покладався обов'язок збирати членські внески в окрузі, з яких для своїх потреб залишав 25%, інші відправлялися в Централю²²⁵.

²²³ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 8.

²²⁴ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 8-9.

²²⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 9.

Філіальний Виділ звітував перед Загальними Зборами філії. Головний Виділ мав право відсилати свого делегата на Філіальні Загальні Збори. Цей делегат володів правом голосу²²⁶.

Головний Виділ міг у будь-який час вимагати пояснення й звіти правління філії про стан справ Товариства, крім того, міг через своїх делегатів проводити контроль книг, листів, маєтку філії²²⁷. Філія могла бути розпущена Головним Виділом.

Основними структурними одиницями «Просвіти» були «читальні». Вони могли утворитися в кожній громаді філією. Якщо в окрузі не було філії, то читальні утворював Головний Виділ, «коли найменше 10 місних членів громади руської (малоруської) народности заявили охоту приступлення до читальні»²²⁸. У селі засновувалася одна читальня «Просвіти» (крім неї могли існувати читальня «Общества им. А.Духновича», громадська чи державна читальня). На них покладалася основна частина культурно-просвітницької роботи. При читальнях створювалися споживчі, кредитні спілки, які підвищували матеріальний добробут селян. Тут же влаштовувалися публічні лекції з метою підвищити культурний, освітній рівень селян або ж навчити нових способів ведення господарства. Лекції проводилися централізовано лекторами, надісланими Централією, проте могли організовуватися і проводитися філією, чи навіть, читальнею.

Читальні ставали центром культурного та освітнього життя. Кожна з них мала власну бібліотеку, створювала різні гуртки, а саме: театральні, хорові, спортивні, гімнастичні, танцювальні тощо. Власними зусиллями чи за допомогою інших читалень про-

²²⁶ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 9.

²²⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 9.

²²⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 9.

водилися масові заходи: театральні вистави, хорові виступи, святкування релігійних свят, літературні читання, відзначалися пам'ятні події з історії України, Підкарпатської Русі, округу чи села.

У читальнях діяли Загальні Збори читальні як найвищий орган, що збирався один раз на рік, та Головний Виділ читальні – постійно діючий орган.

Членом читальні міг стати будь-який член громади, який хотів вступити до читальні і був прийнятий Виділом читальні та платив членські внески. Пияків або інших осіб аморальної поведінки виключали з читальні.

Члени читальні мали право брати участь у Загальних Зборах, філіяльних Зборах і будь-яких нарадах читальні, вносити пропозиції, голосувати, вибирати і бути обраними, переглядати рахунки Виділу, читати книжки, часописи й усілякі листи, що були в читальні, позичати їх додому за умови вчасно повернути²²⁹.

Члени читальні зобов'язувалися платити внески, які встановлювалися Загальними Зборами читальні, залучати нових членів до читальні, поширювати просвіту у своїй громаді, збиратися на спільне читання книг, листів і наради в справах читальні²³⁰.

Виділ читальні складався з 5 членів і 2 заступників. Виділ обирався Загальними Зборами читальні щороку. Виділ обирав з-поміж себе голову, заступника, секретаря, касира, бібліотекаря. Щоби рішення Виділу вважалися дійсними, необхідною була присутність, крім голови чи його заступника, щонайменше двох членів²³¹.

²²⁹ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 9-10.

²³⁰ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 10.

²³¹ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк. – Арк. 10.

Виділ читальні приймав і виключав членів читальні, керував читальнею, її майном, виконував розпорядження вищих органів, поширював просвіту в громаді, тобто створював різні гуртки, проводив лекції, дбав про господарську освіту своїх членів тощо.

Недоліки статуту Товариства дуже скоро далися взнаки, зокрема, уже згадувана обмеженість діяльності лише теренами Підкарпатської Русі. Незабаром постало питання допрацювання статуту й виправлення допущених помилок. Допрацювати й представити на розгляд новий варіант статуту було доручено Ю.Брацайку. Новий статут був прийнятий на Загальних Зборах 1924 р.

Власне, внесені зміни були незначними, але вони дозволили виправити ряд організаційних недоліків першого статуту. Згідно з другим статутом діяльність Товариства поширювалась на всю Чехословацьку республіку. Таким чином, засновувати філії й читальні можна було по всій республіці, що й робилося в місцях скупчення русинів (українців) у Празі, Брно, Братиславі та інших великих містах. Збільшилася також кількість членських внесків для допоміжних членів з 25 до 50 кч.

До компетенції Загальних Зборів було віднесено вирішення питання вибору з-поміж членів звичайних, допоміжних і засновників, крім Голови Товариства й Головного Виділу, ще й Контрольної комісії з 5 членів. Збільшилася водночас кількість членів Головного Виділу до 14 осіб і 6-и заступників.

Однак у 1930 р. уряд, проводячи люстрацію громадських організацій, почав вимагати деяких статутних змін. Статут Товариства був допрацьований, розширений і затверджений урядом 28 серпня 1931 р. «Просвіта» спробувала під час внесення змін ужити термін «українці» для означення національної приналежності населення Підкарпатської Русі. Уряд заборонив уживати термін «українці» й Товариство навіть зверталося до суду, однак його рішення було не на користь «Просвіти». До завдань Товариства додавалися:

- а) утримання бурс для бідної молоді шкільної і ремісничої
- б) закладання господарських і промислово-ремісничих товариств та організація курсів і шкіл, гімназій всіх типів, учительських семінарій, шкіл фахових, а також горожанських і народних.

в) висилання на навчання і матеріальна підтримка молоді, що учиться в школах Чехословацької республіки або за кордоном.

г) влаштування театральних і кінематографічних постановок.

Крім того, члени «Просвіти» згідно зі статутом отримали можливість носити «синьо-золоті емблеми», а читальні та філії – синьо-жовті прапори з написом своєї назви й місцевості, або і без напису довільної величини.

В усьому іншому статут збігався з попереднім. Хоча різнився він також мовою викладу. Останній статут написаний літературною українською мовою й фонетичним правописом.

Отже, перша спроба створити товариство «Просвіта» провалилася через опір русофілів. Удаюю виявилася лише друга спроба. У першому статуті Товариства був ряд недоліків, які завадили охопити своїм впливом усіх русинів (українців) чехословацької республіки. У подальшому ці недоліки було усунуто, але на той час «Просвіта» вже була не єдиним культурно-просвітнім товариством.

2.3. Загальні тенденції розвитку Товариства в 1920 – 1939 роках

Для забезпечення виконання завдань, передбачених статутом, в межах Товариства були засновані фахові комісії, кожна з яких відповідала за певний напрямок роботи. Оскільки «Просвіта» була єдиним культурно-просвітницьким товариством вона узяла на себе дійсно широке коло завдань, В межах товариства були створені наступні комісії:

1) Референт будови Народного Дому в Ужгороді – яка займалася збором коштів на побудову Народного Дому;

2) музейна і бібліотечна комісія, основним завданням якої було створення музею Підкарпатської Русі та бібліотеки, що була б відкрита для всіх бажаючих;

3) аматорський драматичний гурток – організація аматорських театральних гуртків;

4) видавнича комісія – видавництво господарської, просвітницької, освітньої літератури;

5) комісія для місцевостей Підкарпатської Русі – її завданням стала підготовка рекомендацій по зміні угорських назв населених пунктів, топонімів та гідронімів Підкарпатської Русі. Справа в тому, що за часів Австро-Угорщини усі назви подавалися виключно угорською мовою;

6) театральна комісія – створення сталого театру;

7) організаційна комісія, яка займалася подоланням неграмотності, організацією різних культурних заходів, утворенням філій і читалень²³²;

8) літературно-науковий відділ, створений для перейняття ініціативи в літературно-науковому русі Підкарпатської Русі²³³;

9) музична комісія – для розвитку музичного мистецтва.

У разі потреби, усередині комісії створювалися підкомісії та секції. Чисельність комісій були непостійними, й змінювалася відповідно до розвитку Товариства. Так, у 1922 р. чисельність комісій зросла до 11 за рахунок створення економічної комісії та комісію поборювання алкоголізму. Деякі комісії, виконавши свою місію, розформовувалися (наприклад комісія назв місцевостей Підкарпатської Русі була розформована після того, як було уточнено назви населених пунктів, Референт будови «Народного Дому» в Ужгороді припинив своє існування в жовтні 1928 р., коли було завершено будівництво «Народного Дому»), інші об'єднувалися (як, наприклад, театральна й комісія аматорських драматичних гуртків). Таким чином, постійно діючими комісіями були наступні: видавнича комісія, театральна, літературно-наукова, організаційна, музична, економічна, музейно-бібліотечна, поборювання алкоголізму. У різні періоди діяльність певних комісій посилювалася або слабшала. Дуже часто активність комісії залежала від її складу та голови: якщо її члени були

²³² Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Русі за чась одь мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородь: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 26.

²³³ Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Русі за чась одь мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородь: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 28.

налаштовані працювати, то відповідна комісія активно діяла, якщо ж ні, то її робота була млявою.

Надзвичайно негативною для роботи комісій та діяльності товариства «Просвіта» була практика переобирання складу комісій після щорічних Загальних Зборів. Така практика була особливо поширена в перші роки існування Товариства, але в подальшому вона припинилася – просто перезатверджувався старий склад комісії, якщо ж комісія працювала мляво, її склад оновлювався. Ще одним серйозним недоліком перших років діяльності «Просвіти» було й те, що багато її діячів, і навіть членів Головного Віділу, одночасно входили до складу декількох комісій. Або очолювали декілька комісій. З одного боку такий стан справ був викликаний кадровим дефіцитом, оскільки більшість представників підкарпатської інтелігенції не дуже охоче займалися культурно-просвітницькою роботою, яка вимагала бажання, самовіддачі та використання вільного часу й не завжди давала швидкий результат. Як альтернатива частина роботи виконувалася українськими емігрантами, але й вони не могли закрити цю прогалину. Лише з часом, коли підросло молоде покоління просвітян проблему дефіциту кадрів вдалося зняти.

Створення культурно-просвітницького товариства викликало ентузіазм у підкарпатської інтелігенції. На певний час «Просвіта» стала тим товариством яке об'єднало у своїх лавах переважну більшість представників інтелігенції. Щоправда переважна більшість інтелігенції досить мляво займалася культурно-просвітницькою роботою, або ж зосередила свою увагу на літературній діяльності. Мусимо визнати, що інтелігенція переймалася більше проблемою збереження власного статусу ніж веденням роботи серед населення.

Тому серед просвітян, особливо на початку, було багато людей, які не поділяли засадничих принципів діяльності Товариства, а перебували в його лавах лише тому, що воно було єдиним культурно-просвітницьким товариством. Сюди входило чимало майбутніх лідерів русофілів і діячів «Русского культурно-просветительного Общества имени Александра Духновича», зок-

рема: Ю.Фелдешій входив до видавничої комісії²³⁴, Є.Сабов до організаційної²³⁵, Іван Коссей був заступником виділових²³⁶, Й.Камінський – членом Головного Виділу та організаційної комісії²³⁷ та комітету побудови Народного Дому, а С.Фенцик узагалі був одним із ініціаторів заснування «Просвіти».

Одним з пріоритетів на початку діяльності «Просвіти» було залучення інтелігенції та населення до лав Товариства. З цією метою була видана брошура «Что то Просвіта», автором якої був В.Пачовський. У брошурі коротко подавалася історія львівської «Просвіти», її діяльність та господарські та культурні успіхи: маєтки, читальні, хори, театральні гуртки, кооперативи. Особливо наголошувалося на тому позитивному впливові, який чинила «Просвіта», потребі брати приклад від своїх братів, для того щоб піднести просвіту народу і зробити з кожного русина чоловіка свідомого свого права й обов'язків для свого народу²³⁸. Наголошувалося, що Ужгородська «Просвіта» також сприятиме піднесенню культурного та економічного життя Підкарпатської Русі. «Горніться, отже, браття Руснаки, до отого хосенного товариства «Просвіта»²³⁹. Окрім брошури, майже в кожному номері газети «Наука», а пізніше «Свобода» містився заклик вступати до «хосенного» (корисного) товариства «Просвіта».

Діяльність «Просвіти» в період її становлення активно підтримував чехословацький уряд. Чехи, отримавши внаслідок Першої світової війни не лише незалежність, але й нові території, а саме – Підкарпатську Русь, були приголомшені тим національним, культурним та економічним занепадом, який тут панував.

²³⁴ Протокол II засідання Головного Виділу тов. Просвіта в Ужгороді одбутого 18 мая 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 76.

²³⁵ Протокол XVIII Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 110.

²³⁶ Загальні збори Просвіты // Наука. – 1921. – 3 іюля. – Число 26. – С. 3.

²³⁷ Протокол I Засідання новообраного на загальних зборах дня 22 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.135-136.

²³⁸ Пачовский В. Что то Просвіта? / В. Пачовський. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1920. – С. 9.

²³⁹ Пачовский В. Что то Просвіта? / В. Пачовський. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1920. – С. 11.

Ураховуючи той факт, що більшість місцевої інтелігенції була змадяризована, а населення надто занедбане, очевидні були побоювання чехословацького уряду, що Підкарпатська Русь завжди буде знаходитися під впливом Угорщини. Беручи до уваги ці реалії, влада вітала заснування «Просвіти», що мала за мету «культурне та економічне піднесення підкарпато-руського народу, а передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі...». Відтак, «Просвіта» мала розбити пута мадяризму, а чехословацька влада всіляко сприяла цьому процесу.

Чимало впливових чеських діячів стали членами «Просвіти», зокрема: віце-губернатор П.Еренфель²⁴⁰, Й.Пешек, Ф.Заплетал, Ф.Тіхий та інші. Інженер І.Старек з Головної фінансової управи проводив збір коштів для Товариства²⁴¹. Крім того, аналіз протоколів засідань Головного Виділу свідчить, що чеська адміністрація, зокрема, Шкільний реферат, надавали досить значні кошти на її діяльність²⁴².

Головний Виділ «Просвіти» визначив три основні завдання: 1) будівництво Народного Дому; 2) театр; 3) музей²⁴³, причому, якщо перші два вдалося виконати, то музей так і не був створений. Визначення цих головних завдань, з одного боку, дозволяло досягнути значних успіхів у запланованих напрямках (театр став

²⁴⁰ Протокол XVIII Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 111.

²⁴¹ Спр. 2. Оголошення про відзначення 120 річчя з дня народження О.Духновича, Шевченківських днів; 40-річчя театральної діяльності М.К.Садовського і інші свята. 2 грудня 1920-9 червня 1929 . на 22 арк. – Арк. 6.

²⁴² Протокол изъ засідання головного Виділа тов. „Просвіта” дня 8.VI.1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 79; Протокол XXII Засідання Головного Виділу товариства „Просвіта” дня 6 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 120; Протокол VIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 21 децембра 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 219-221; Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики, Председателем реферата народного образования в Ужгороде, Союзом „Подкарпатских русских студентов” по вопросу деятельности общества „Просвита” 9 января 1933-5 ноября 1933. на 134 арк; Загальні збори Просвіты // Наука. – 1921. – 3 іюлія. – Число 26. – С. 3.

²⁴³ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 144. Стаття без підпису „Американські русини” „Просвіти” про грошову допомогу від українських емігрантів в Америці. 1921. – на 6 арк. – Арк. 4.

найуспішнішим прикладом діяльності «Просвіти» і мав неабиякий вплив на культурне життя Підкарпатської Русі), з іншого боку, концентрація на визначених напрямках послаблювала діяльність інших комісій, зокрема – організаційної.

Комісія Народного Дому була однією з найбільш активних. Будівництво Народного Дому розглядався керівництвом як важливий символ активності Товариства. Крім того для Товариства проблема власного приміщення здатного умістити адміністративні органи, бібліотеку, театральну залу, а згодом й кінотеатр, тут планувалося розмістити й музей. Крім того Народний Дім повинен був стати організаційним центром та «пам'ятника воскресіння Підкарпатської Русі»²⁴⁴.

Референтом будівництва Головний Виділ призначив урядника Підкарпатського Банку М. Новаківського²⁴⁵. До комітету побудови Народного Дому увійшли такі діячі: К. Грабар (постійно очолював комітет) – голова, В. Пежанський, Й. Камінський, Ю. Васовчик, Т. Мельничук, В. Кофланович²⁴⁶. Крім того, 23 жовтня 1920 р. на засіданні Головного Виділу було обрано тричленну комісію в такому складі: В. Гаджега, І. Панькевич, М. Новаківський. Ця комісія займалася організацією зведення Народного Дому і звернулася до Президента Т.Г.Масарика за допомогою²⁴⁷. Комітет отримав від уряду дозвіл на збирання пожертв із метою побудови «Народного Дому» в усій республіці, від 1 липня 1922 р., (у деяких частинах республіки на 3 місяці, у деяких на 6 місяців). Він також звернувся за допомогою до американських русинів²⁴⁸. У пресі розгорнулася кампанія збирання пожертв для «На-

²⁴⁴ Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Русі за час одь мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородь: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 12.

²⁴⁵ Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Русі за час одь мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородь: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 12.

²⁴⁶ Брацайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт діяльності товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Брацайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрованный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Рѣчник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 115.

²⁴⁷ Новаковскій М. Народный домъ въ Ужгородѣ / М. Новаковскій // Наука. – 1920. – 31 октября. – Число 42. – С. 1.

²⁴⁸ Брацайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт діяльності товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Брацайко, И.

родного Дому», до неї залучалися навіть діти²⁴⁹. 1200 кч. надіслало товариство «Провідінє» з США. У газетах «Наука», а потім «Свобода» регулярно публікувалися списки тих, хто пожертвував на Народний Дім. Одночасно Товариство звернулося до Ради Ужгорода з проханням виділити ділянку 800 м² на площі Масарика під Народний Дім²⁵⁰.

Комісія побудови Народного Дому було розіслано 3016 листів з проханням про допомогу, однак із них лише 485 повернуті з відповіддю, 2600 залишилося без відповіді²⁵¹.

Одночасно Товариство шукало будівлю, яку можна було б використовувати до того часу, поки не буде збудовано Народний Дім. Як можливий варіант розглядалося питання про придбання готелю «Корона», який планувалося перетворити на Народний Дім. Ю. Бращайко навіть просив для цього в міністерстві фінансів безпроцентну або малопроцентну позику²⁵², але будівля коштувала 3 млн. кч.²⁵³ й уряд не задовільнив прохання Ю. Бращайка. Тому було вирішено будувати Народний Дім. Допоки «Народний Дім» не збудовано, Головний Виділ вирішив купити будинок по вулиці Ракоці, 20 від др. Лукача за 225 000 кч. Щоб це зробити, Товариство позичило 42 600 кч.²⁵⁴ Урочисте посвячення нового Дому відбулося 23 листопада 1923 р.²⁵⁵. Комісія продовжувала

Панькевич] // Великий иллюстрированный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 115.

²⁴⁹ Федака П. Правда про Народний дім товариства „Просвіта” / П. Федака. – Ужгород, 1992. – С. 12.

²⁵⁰ Протокол XXV Засідання Головного Виділу товариства „Просвіта” дня 25 мая 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 129.

²⁵¹ Протокол III Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді відбулося в четвер дня 16 XI 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 210.

²⁵² Протокол XXX засідання головного виділу т-ва „Просвіта” дня 21 октября 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 201.

²⁵³ Протокол XX Засідання Головного виділу товариства „Просвіта” дня 10 VI 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 180.

²⁵⁴ Протокол XXII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” 3 V 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 257.

²⁵⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Переписка с Цивильной управой, Народопроеветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества Про-

кампанію по збору коштів на побудову Народного Дому. Це будівництво забиравало практично всі матеріальні ресурси. «Просвіта» придбала під будівництво ділянку на площі Другетів 21. Товариству також удалося одержати ліцензію на кіно²⁵⁶. «Просвіта» отримала концесію з умовою, що через шість місяців розпочне будівництво. Однак зібраних коштів не вистачало, тому просвітяни звернулися до чехословацького уряду, який пообіцяв надати позику в 1 млн. кч. Ще 500 тисяч мала зібрати молодь, але будівництво коштувало близько 2,8 млн. кч., тому було взято позику від Словацького Банку на суму 1 млн. 250 тис. кч. (700 тисяч із цієї позички банку мали повернути великолучківські лібертини, які боргували Ю.Брашайку)²⁵⁷. Будівництво коштувало 2 559 359 кч.²⁵⁸.

Урочисте відкриття Народного Дому мало відбутися 6 – 7 жовтня 1928 р. Ця подія викликала жваве піднесення серед просвітян. 6 та 7 жовтня 1928 р. вони влаштували святкову ходу вулицями міста. З нагоди відкриття Народного Дому з урочистими промовами виступили діячі «Просвіти» Ю. Брашайко, А. Волошин та інші. Таким чином, одне з найважливіших завдань, визначених «Просвітою», було виконане. Але будівництво Народного Дому серйозно позначилося на матеріальному становищі Товариства. Станом на грудень 1931 р. борги «Просвіти» склали 4 115 000 кч.²⁵⁹. До того часу був проданий попередній будинок «Просвіти» на вулиці Ракоці, 20 за 350 000 корон, отож боргу залишилося 3 661 537 корон. 1 млн. – це борг державі, як безпроцентна позика на 10 років, ще 1 млн. – це довготривала позика, що мала

світа». Устав, протоколи собраний, отчёты о работе читален общества „Просвита”. 12 септембра 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк. – Арк. 7.

²⁵⁶ А.Д. Товариство „Просвѣта” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звѣт дѣяльности) // Народный иллюстрированный календарь „Просвѣта” на переступный рѣк 1928. Рѣчник VI. – Ужгород : Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 34.

²⁵⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 36. Заявки санаційної комісії на відпуск коштів. 21 червня 1932 - 5 серпня 1933. – на 28 арк. – Арк. 28.

²⁵⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 35. Листування з санаційною комісією про збирання добровільних внесків і правила її роботи; лист Гренджі-Донського з пропозиціями щодо підвищення рентабельності кінотеатру „Уранія” 6 січня 1932 - 29 квітня 1936. – на 174 арк. – Арк. 28.

²⁵⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 35. Листування з санаційною комісією про збирання добровільних внесків і правила її роботи; лист Гренджі-Донського з пропозиціями щодо підвищення рентабельності кінотеатру „Уранія” 6 січня 1932 - 29 квітня 1936. – на 174 арк. – Арк. 88.

сплачуватися з доходів кінотеатру. Отже, залишалося 1 661 537 корон неупорядкованого боргу. Санаційна комісія сподівалася, що 800 000 боргу покриє уряд. Це ті гроші, які свого часу «Просвіта» не отримала від міністра Шробара, а ще 800 000 мала покрити громадськість. Так, в Ужгороді 87 осіб пожертвували понад 100 000 кч.²⁶⁰

Через фінансову скруту припинив свою діяльність театр «Просвіти». Щоб упорядкувати борги, була створена спеціальна санаційна комісія у складі: А. Волошин, М. Бращайко, Ф. Агій, Ю. Ревай, Р. Стахура. Комісія зверталася до різних урядових інституцій за допомогою, а також до політичних і культурних діячів як Чехословаччини, так і за її межами²⁶¹. Зокрема, 20 вересня 1929 р. комісія звернулася до Митрополита Андрея Шептицького з проханням про позику 500 000 кч., або 16 500 доларів, за умови сплати 6% річних²⁶². Невідомо, чи допоміг А.Шептицький, але Ревізійний Союз Українських Кооперативів у Львові надав «Просвіті» у 1929 р. допомогу в сумі 12 000 злотих, а за рік до того – 100 000 кч.²⁶³. До кінця своєї діяльності «Просвіта» так і не розрахувалася повністю з боргами й постійно відчувала фінансові труднощі.

Діяльність комісії побудови Народного Дому та борги, яка стала пріоритетною у 1920-1928 рр. негативно вплинули на діяльність інших комісій. В першу чергу це стосувалося організаційної комісії. Вона була створена 26 січня 1921р. на XVII засіданні Головного Виділу у такому складі: А. Волошин, В. Желтвай, І. Коссей, І. Цокан, М. Творидло, А. Дівнич²⁶⁴. Пізніше її

²⁶⁰ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 34. Звернення правління до членів товариства з закликом про добровільні внески для поліпшення фінансового становища товариства. 9 березня-9 грудня 1932. – на 14 арк. – Арк. 1.

²⁶¹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 29. Відозва комісії по збиранню добровільних внесків. 25 грудня 1931. – на 6 арк.

²⁶² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 19. Лист до депутата пераламенту Юлія Гусная і львівського митрополита Шептицького в справах дотації й позики, відозва комісії про добровільні внески на користь „Просвіти”; виписки з рахунків М.Бращайка і артистів театру. 3 жовтня 1928-1серпня 1934. – на 38 арк. – Арк. 12.

²⁶³ Мазурок О. Роль закарпатської „Просвіти” в налагодженні зв’язків краю зі Східною Галичиною в 20-30-роки ХХ ст. / О. Мазурок, В. Дідик // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 42.

²⁶⁴ Протокол XVII Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 26 I 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 109.

склад кілька разів змінювався. Основним завданням комісії визначалося організація масових заходів та читалень.

Свою роботу комісія розпочала з організації курсів для неграмотних та читання різного роду лекцій, що, враховуючи низький освітній та господарський рівень населення, було справою нагальною. До лютого 1922 р. було організовано 191 курс, у яких узяло участь 6608 осіб, за що «Просвіта» отримала подяку від Шкільного відділу²⁶⁵.

У 1921 р. «Просвітою» був організований і проведений культурно-освітній з'їзд. Товариство також намагалося залучати у свої лави впливових діячів. З цією метою було відправлено делегацію до єпископа Мукачівського А. Паппа у справі «поборництва алкоголізму та у справі вступу в члени Просвіти»²⁶⁶. Невідомо, чи став єпископ Папп членом «Просвіти», але єпископ Пряшівський Д. Няраді 1 лютого 1923 р. був прийнятий до лав «Просвіти»²⁶⁷.

Основна ж робота організаційної комісії – створення філій та читалень – йшла дуже мляво. Керівництво «Просвіти» не мало досвіду культурно-просвітницької діяльності й не надавали великого значення створенню організаційної структури Товариства. У 1920 р. було закладено лише 2 філії та 6 читалень, а 1921 р. їх чисельність складала 3 філії й 23 читальні. Організаційна комісія вирішила публікувати матеріали про те, як організовувати читальні та вести їх діяльність, а також змушувати до діяльності читальні листами²⁶⁸. Звичайно важко було заснувати читальню чи філію сидячи в Ужгороді. Листи, які надсилалися до сільської інтелігенції та священників майже не давали ефекту. Більшість з тих кому надсилалися листи не мали досвіду створення культур-

²⁶⁵ Протокол XV Засідання Головного Виділу товариств. „Просвіта” дня 27 фебруара 1922.// Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 170.

²⁶⁶ XXIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” 19 юлія 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.188.

²⁶⁷ Протокол XXIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 1 II 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 235.

²⁶⁸ Протокол XIII засідання головного виділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 163-165.

но-просвітницьких організацій та організації їх роботи. Варто зауважити, що вони й не хотіли займатися неоплачуваною роботою серед населення, а більше переймалися за збереження свого статусу. Тому ініціатива засновувати читальні таким шляхом виявилася неефективною. Щоправда протягом 1921 – 1922 рр. подібна практика продовжувалася. До прикладу А.Дівнич у календарі Унію за 1922 р. опублікував статтю «Як заложити читальню «Просвіти». Єдиним ефектом цієї статті було те, що вона могла стати посібником для створення читальні. Варто зауважити, що керівництво «Просвіти» розуміло значення читалень та їх впливу на культурно-просвітницьку роботу серед населення. А.Волошин у 1922 р. – опублікував статтю, де описував, яку роль повинні відіграти читальні: «Не доста чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Главное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы давала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху»²⁶⁹.

Зазначимо, що організація читальні була досить кропіткою та тривалою справою. Спочатку потрібно було знайти в громаді 10 чоловік, які б хотіли заснувати читальню. Потім ці люди повинні були повідомити про своє бажання окружний уряд і надіслати йому на затвердження проект статуту читальні. Після отримання дозволу від окружного уряду й затвердження статуту збиралися Загальні Збори, які обирали Виділ читальні, потім склад читальні відсилав окружному урядові.

Усі ці заходи були досить довготривалими і вимагали юридичних знань, відтак, якщо в селі таких людей не було, то заснування в ньому читальні ставало справою практично нереальною. Тому в справі заснування читалень керівники «Просвіти» із сумом констатували «Число організацій товариства ще не велике. Ми лиш з заздрістю можемо дивитися до чехів, або сусідньої руської Галичини»²⁷⁰. У самому Товаристві група українських еміг-

²⁶⁹ Вегеш М. Короткий життєпис Августина Волошина (1874-1945) / М. Вегеш, В. Туряниця. – Ужгород, 1995. – С. 15.

²⁷⁰ Брацайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт діяльності товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Брацайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрованный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 121-122.

рантів, які добре розуміли значення організаційної структури, вимагали більш активної роботи в цьому напрямку. Так, І.Панькевич висував справу організації читалень на перше місце²⁷¹, його активно підтримували С.Клочурак та В.Бірчак. Основну роботу по організації читалень протягом 1920 – 1923 рр. взяли на себе саме українські емігранти, які працювали учителями по селах та містах Підкарпатської Русі. Довгий час саме вони вели основну культурно-просвітницьку роботу серед населення, організовували курси, лекції, вели позакласну роботу з дітьми та дорослими.

Низові організації також були невдоволені роботою Централі. Загальні Збори філії в Хусті, проведені у 1922 р., розкритикували роботу Централі за недостатню увагу до читалень та філій. Чехословацький уряд, невдоволений досить млявою роботою в цій галузі, почав паралельно засновувати власні читальні, навіть у тих селах, де вже були читальні «Просвіти»²⁷². Заснування паралельно читалень чеським урядом пояснювалося двома факторами. По-перше, деякі читальні «Просвіти» існували лише на папері, не проводячи жодної роботи серед населення. По-друге, урядники, які дотримувалися русофільських поглядів розглядали їх як альтернативу «Просвіти». Тому засновувалися вони як «руські читальні». На той час цьому фактові не надали великого значення. Керівники «Просвіти» висловили своє невдоволення такими діями влади, але робили це скоріше для вигляду. Можливо, в майбутньому, планували долучити ці читальні до «Просвіти».

Щоби пожвавити роботу організаційної комісії, у 1923 р. було проведено реорганізацію її складу. До її складу були введені Ю. Ревай, Е. Фотул, В. Гренджа-Донський, А. Ворон, Д. Попович, П. Бокшай, О. Іванчо, К. Феделеш²⁷³. Таким чином, робота організаційної комісії пожвавилася.

²⁷¹ Протокол III із засідання Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 25 V 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.78.

²⁷² Протокол XVII Засідання головного виділу тов. „Просвіта” дня 5 априля 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.173.

²⁷³ Протокол XLL Засідане головного виділу товариства „Просвіта” 4 октобра 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 301.

Виправдовуючи «Просвіту», потрібно сказати, що у своїх починаннях вона стикнулася з проблемою відсутності інтересу в більшій частині інтелігенції до культурно-просвітницької роботи. Відтак, усю роботу, як писав А. Волошин, проводили «ніскільки тутешніх і пару галицьких русинів, а далі уже не мош найти людей до сеї шляхетної роботи, бо не є народної свідомости»²⁷⁴. Щоб активно проводити культурно-просвітницьку працю, «Просвіта» залучала до своїх лав українських емігрантів, які після поразки визвольних змагань змушені були покинути рідну землю. Вони охоче вступали до лав Товариства, оскільки дуже добре знали, що таке «Просвіта» і яка мета її діяльності. І. Панькевич, В. Бірчак та М. Творишло, зі свого боку, докладали чимало зусиль для того, щоб залучити до лав «Просвіти» якомога більше активних та національно свідомих членів, якими, безперечно, були українські емігранти.

Суттєвою перешкодою розвитку організаційної структури Товариства стала агітація проти неї українських емігрантів русофілів (А. Гагатко, І. Цурканович, Л. Тиблевич, брати Кміцікевичі та інші.) та російських емігрантів. У 1923 р. було створено русофільське «Общество им. А. Духновича» і частина місцевої інтелігенції вийшла з лав «Просвіти» і вступила до нього. Між Відтак, між двома Товариствами, які репрезентували дві течії – народовецьку (українофільську) й русофільську – почалася боротьба за вплив на населення. «Просвіта» втратила прихильне ставлення з боку чехословацької влади, яка більше підтримувала «Общество им. А. Духновича». Це добре видно з скарги членів читальні з В. Бичкова, які у листі до Централі, що частина з грошей, призначених для культурно-просвітницької роботи, ідуть не просвітянам, а їх конкурентам. А таких із кожним днем набиралося все більше й більше. З кожним успіхом Товариства все активніше велася агітація проти нього²⁷⁵. І. Панькевич звітував, що читальні закладені Шкільним Відділом відійшли до ворожого табору²⁷⁶.

²⁷⁴Наша культура // Свобода. – 1922. – 18 юнія. – Число 48. – С. 2.

²⁷⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 17. Лист читальні с. В. Бичків з проханням провести збірку коштів на побудови читальні; програма вечора святкування ювілею Духновича. 28 квітня-1 грудня 1928. – на 2 арк.

²⁷⁶ Протокол XXVI Засіданє головного виділу товариства „Просвіта” 2 VI 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 266.

У подальшому обидва Товариства вели виснажливу боротьбу за вплив на населення й прихильність чехословацької влади. Ці змагання нерідко велися нечесним способом, зокрема, представники «Общества им. А.Духновича» часто використовували гру слів, пояснюючи населенню, що «руська читальня» – це «русская», а не українська, або ж друкувалися протоколи для «розв'язування читалень «Просвіти» і розсилалися агентам з інструкціями дурити людей, що «Просвіта» ліквідована владою і, що «Общество им. А.Духновича» має право привласнити весь маєток читалень «Просвіти»²⁷⁷. У свою чергу просвітяни намагалися перешкоджати створенню та поширенню читалень «Общества им. А.Духновича». Показовим є свідчення Вікентія Шандора, який описує як просвітяни у с. Баранинці масово записалися до русофільської читальні, а потім оголосили про її ліквідацію.

Ще однією неприємною для «Просвіти» подією стало призначення з 1924 р. губернатором А.Бескида, одного з ініціаторів зриву першої спроби заснування «Просвіти».

Однак, незважаючи на такі несприятливі умови, «Просвіта» все ж продовжувала працювати й розвиватися. Протягом 1924 р. було засновано 14 читалень, та підготовано до заснування 17, отже, всього було 94 або 96 читалень. Ще 52 існували, але не діяли. Засновано було й одну філію в Рахові, відтак всього функціонувало 4 філії²⁷⁸. Крім того організаційна комісія видала 9 нових книжок, із них 4 для дітей, та організувала проведення 56 лекцій в 51 селі. При читальнях діяло 48 драматичних гуртків і 25 хорів. Робота з розбудови Товариства продовжувалася й надалі, незважаючи на боротьбу з «Обществом им. А.Духновича» та перешкоди з боку влади. У 1926 р. було засновано філію в твердині русофілів – місті Мукачеві²⁷⁹.

Поряд із будівництвом Народного Дому зростала і кількість читалень «Просвіти». У 1929 р. їх кількість складала 176 чита-

²⁷⁷ Волошин А. Заснування й розвиток т-ва „Просвіта” (З Реферату виголошеного на Всепросвітянському з’їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 71.

²⁷⁸ Перед загальними зборами тов. Просвіта в Ужгороді // Свобода. – 1925. – 15 январа. – Число 2. – С. 2.

²⁷⁹ А.Д. Товариство „Просвіта” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звіт діяльності) // Народный иллюстрированный календарь „Просвіта” на переступный рік 1928. Річник VI. – Ужгород : Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 37.

лень, 4 філії і 11125 членів²⁸⁰. Невдовзі організація читалень була пригальмована і навіть зафіксовано скорочення їх числа у 1930 р. до 5 філій, 109 читалень, 7240 членів²⁸¹. Причини такого занепаду різні. П.Федака наводить три:

- 1) читальні мали труднощі при затвердженні статутів;
- 2) фінансові проблеми, які мало Товариство після 1928 р.;
- 3) конкуренція з «Обществом им. А. Духновича», яке переманювало на свій бік читальні «Просвіти».

При цьому слід нагадати, що Централя за 1920–1930 рр. жодного разу не провела повної перевірки діяльності своїх читалень. Як наслідок, чимало читалень могли формально існувати, але не діяти. Тому епопея із перезатвердженням статутів дуже посприяла здійсненню повного обліку читалень й виявила їх справжній стан та активність. Скорочення чисельності членів та кількості читалень змусило Централю більше уваги приділити у 1930 р. на полі організації читалень. Канцелярія «Просвіти» доклала усіх сил, аби оживити читальні та заснувати нові. При цьому самі просвітяни зазначалося, що число зголошених читалень росте, але уряд чинить перешкоди з статутами²⁸². Власне, перешкоди з затвердженням статутів могли існувати, але вони не могли так радикально скоротити чисельність членів та кількість читалень Товариства. Тому перезатвердження статутів хоч і ускладнювало діяльність читалень, проте посприяло з'ясуванню їх дійсного стану.

Отже, можемо зробити висновок, що причинами занепаду діяльності «Просвіти» були:

- 1) Фінансова скрута, у якій опинилося Товариство після будівництва «Народного Дому». Діячі філій самі підтверджували цей факт заявляючи, що «Просвіта» під тягарем боргів не виявля-

²⁸⁰ «Просвіта» в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 38.

²⁸¹ «Просвіта» в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 38.

²⁸² Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород: Друкарня „Свобода”. – С. 84-85.

ла ніякої діяльності²⁸³. Слід додати, що криза «Просвіти» та її фінансові проблеми наклалися на Велику економічну кризу й це лише поглиблювало фінансову кризу Товариства;

2) Боротьба з «Обществом им. А.Духновича» й русофілами загалом. Це протистояння відволікало увагу просвітян від культурно-просвітницької роботи;

3) Недосконалість організаційної мережі. Наприклад, філія в Берегові відповідала за читальні Березівського, Севлюшського та Іршавського округів;

4) Відсутність належного контролю за читальнями. Внаслідок цього Централія не мала достовірної інформації про стан справ у читальнях. Тривалий час не було навіть затверджено єдиної форми звітів для читалень та філій. Звіти читалень часто подавалися невчасно та не надавали повної інформації; Подібний стан справ став можливим внаслідок організаційної недосконалості, зокрема організаційна комісія не відповідала за звітність філій та читалень, а отже ця проблема залишилася поза увагою Централії. Довгий час обговорювалася можливість створити спеціальну посаду – ревізора, або принаймні найняти на короткий час когось щоб перевірити стан філій та читалень.

5) Погана господарська діяльність голів читалень²⁸⁴. Часто голови не мали практичного досвіду організації та ведення господарської читалень, або не приділяли розвитку великої уваги. Траплялися й зловживання з боку керівництва;

6) Психологічні причини: багато діячів «Просвіти» просто не готові були вести діяльність Товариств, бо не мали ні відповідної освіти, ні досвіду;

7) Перешкоди під час перезатвердження статутів.

8) Нестача кваліфікованих та активних кадрів. Ведення діяльності читалень вимагало витрат вільного часу, а часто й коштів.

²⁸³ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка до урядовців і своїх знайомих в справах поширення каменярства та інших, автора брошур по кооперації про видання і поширення; правління товариства до директора торговельної академії Августина Штефана про незгоду передати редагування „Українського слова”; Мукачівським передплатникам. 25 березня 1932-10 грудня 1933. – на 106 арк. – Арк. 92.

²⁸⁴ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 20. Циркуляр правління товариства про відзначення 10-річного ювілею створення „Просвіти” в Ужгороді, промова на святкуванні. 9 травня 1930. – на 17 арк. – арк. 2.

Не всі просвітяни готові були йти на такі жертви, або не мали змоги цього робити.

Унаслідок кризи й нестачі коштів відбуваються зміни в діяльності Товариства. У 20-х рр. «Просвіта» намагалася охопити своєю діяльністю всі сфери громадського та культурного життя Підкарпатської Русі – від організації курсів для неграмотних, проведення культурно-просвітницьких з'їздів до створення й утримання за власні кошти Національного музею та Публічної бібліотеки. Звичайно, все це вимагало немалих статків. Певний час держава надавала «Просвіті» фінансову допомогу для її діяльності. Такий стан не міг тривати довго, адже інтереси держави та «Просвіти» не завжди збігалися. Борги та негативне, інколи вороже, ставлення чехословацького уряду до «Просвіти», а також бажання сприяти культурному розвитку змусили її розпочати децентралізацію Товариства. Так, у 1930 р. було створено товариство «Руський національний музей» в Ужгороді, якому музейно-бібліотечна комісія «Просвіти» передала свої збірки. Цього ж року припинив свою діяльність «Руський театр товариства «Просвіта». Натомість діяло товариство «Руський театр дружеств зареєстрованих з обмеженою порукою в Ужгороді». Ці організації де-юре були самостійними, але де-факто перебували під впливом «Просвіти». Очевидно, так Товариство намагалося залучити до культурної праці широкі кола громадськості та домогтися від влади їх фінансування, оскільки «Просвіта» в 1930-х рр. коштів майже не отримувала.

Криза в роботі Товариства була тимчасова й нетривала. Невдовзі чисельність читалень стрімко зростає, і в 1932 р. «Просвіта» мала 6 філій (Берегово, Мукачеве, Хуст, Рахів, Пряшів, Братислава) та 168 читалень²⁸⁵. Крім кількісних змін, слід відзначити збільшення діяльності в товариствах, кооперативах та інших організаціях. Узагалі, 1932 – 33 рр. стали переломними в діяльності Товариства, періодом переходу від інертності до інтенсивної праці. Якщо попередня праця велася значною мірою на субвенції та підпори, з припиненням їх зменшила свій розмах, то саме ці роки стають початком нової доби в культурно-освітньому житті

²⁸⁵ Просвіта за час 31. X. 1932. – 31. X. 1933 // Календар „Просвіти” на рік 1934. Рік видання 12-ий. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1933. – С. 43.

— доби праці, спертої на власні сили²⁸⁶. Ці зміни були викликані й тим, що серед просвітян зросла кількість молоді, яка пройшла соціалізацію в Чехословацькій республіці під впливом українських емігрантів. Саме вони прищепили молоді ідеї месіанства та стимулювали їх до активної культурно-просвітницької роботи серед населення.

У 1933 р. відбулися з'їзди читалень: 1 – 2 липня – у Мукачеві, 13 серпня – Перечині, на яких визначилися подальші напрямки праці. Зокрема, визначено було, що праця повинна вестися у двох напрямках:

1) чисто освітня, мета якої національне усвідомлення народу;

2) практично-освітня — Товариство буде змагатись у сучасному господарському положенню допомагати практичною лекцією і фаховою порадою²⁸⁷.

Порушувалося також й питання закладання нових філій²⁸⁸, а в травні 1934 р. Централя видала обіжник, яким зобов'язала читальні Березнянського, Волівського, Іршавського, Свалявського, Севлюшського (Виноградівського), Тячівського округів заснувати у своїх окружних містах філії ще цього року²⁸⁹. Також з'являються адміністративні приписи для читалень, які роблять наголос на тому, як юридично правильно заснувати читальню «Просвіти» та вести її діяльність. Як наслідок чисельність читалень зростала й у 1934 р. становила 8 філій, 219 читалень та 16 200 членів²⁹⁰.

²⁸⁶ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень, звіт про діяльність філіалу за 1933 рік. Протокол зборів читальні в с.Кальник. 10 жовтня 1933 - 5 липня 1933. – на 26 арк. – Арк. 23.

²⁸⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта”, мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з'їзду представників читалень „Просвіти”. Програма з'їзду. Поздоровчі телеграми з'їзду. 1933. – на 77 арк. – Арк. 4.

²⁸⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 88 Листи мукачівського філіалу до берегівського й дирекції горожанської школи в с. Білках в справі створення Іршавського філіалу. 19 квітня 1934. – на 2 арк.

²⁸⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень, звіт про діяльність філіалу за 1933 рік. Протокол зборів читальні в с.Кальник. 10 жовтня 1933 - 5 липня 1933. – на 26 арк. – Арк. 20.

²⁹⁰ „Просвіта” в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 38.

15 лютого 1935 р. губернатором був призначений К.Грабар. Це призначення радо віталось «Просвітою», оскільки К.Грабар із самого початку своєї діяльності ставився до народовецького руху дуже прихильно і як губернатор кілька разів дав докази, що цього свого ставлення придержуватиметься й надалі²⁹¹. Він тривалий час співпрацював з «Просвітою», очолював комітет будови «Народного Дому» і ставився до неї набагато прихильніше, ніж його попередник А.Бескид.

Цього ж року «Просвіта» підписала з урядом «Санаційний акт». Товариство отримало від Земського Банку позику на 20 р., розмір якої складав 2 млн. кч., причому держава виступила гарантом повернення позики. Акт був призначений для оздоровлення Товариства²⁹².

Фактично, починаючи з 1934 р., «Просвіта» починає впевнено тіснити «Общество им. А.Духновича» у боротьбі за прихильність населення. Вартий уваги той факт, що читальні, подаючи звіти про свою діяльність, наголошують на своїй активності й перевазі над читальнями «Общества им. А.Духновича». До «Просвіти» починають переходити як «нейтральні гуртки», так і читальні та гуртки духновичівців²⁹³.

У подальшому чисельність і вплив Товариства лише зростали, але після призначення автономного уряду, особливо другого, «Просвіта», яка була центром усього українського життя Підкарпатської Русі, починає поступово відходити на другий план. Основна увага в цей час прикута до діяльності автономного уряду та «Карпатської Січі».

Після включення південної частини Підкарпатської Русі до складу Угорщини Товариство втратило свій «Народний Дім» в Ужгороді й значну частину майна, яку не встигли евакуювати. Відтак, Центральня переноситься до міста Хуст і діє аж до заборони угорською владою в 1939 р.

²⁹¹ Константин Грабар губернатор Підкарпатської Русі // Календар „Просвіта” на переступний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35.

²⁹² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества, полицейским урядом по организаионным вопросам общества „Просвита”. 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк. – Арк. 14.

²⁹³ Просвіта за час 30. VI. 1934. – 1. IX. 1935 // Календар „Просвіта” на переступний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород: Друкарня „Свобода” – С. 79.

Окрім розбудови організаційної мережі, «Просвіта» активно займалася й господарськими справами. Програма господарської праці «Просвіти» передбачала два етапи:

1) змагання пригнобленого оборонити свою мову, плекання її, плекання пісні, одягу;

2) розбудова економічного національного життя як тривалої підстави культури²⁹⁴.

Тому Товариство всіляко стимулювало створення в читальнях різного роду кооперативів. Обіжник Централі закликав читальні закладати кооперативи, пожежні дружества – всі просвітяни повинні були бути їх членами²⁹⁵. Правда, значних успіхів у цій роботі «Просвіта» не досягла. До кінця 1933 р. членів кредитних товариств у читальнях нараховувалося 870, членів споживчих товариств – 2435, а в кінці 1935 р. – 1074 члени кредитних і 1185 члени споживчих товариств²⁹⁶. З цього приводу діяч «Просвіти» Л.Романюк зазначав, що в боротьбі між обома культурно-просвітніми напрямками лише на господарським полі сторони поки що досить аморфні²⁹⁷. Читальні мали скласти списки добрих ремісників – просвітян, а філії мали постаратися, щоб просвітяни брали на роботу лише таких реєстрованих просвітян²⁹⁸.

Через українських емігрантів «Просвіта» налагодила співпрацю із українськими культурними та освітніми установами по всьому світу. Підтримувалися тісні стосунки з львівською «Про-

²⁹⁴ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта”, мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з’їзду представників читалень „Просвіти”. Програма з’їзду. Поздоровчі телеграми з’їзду. 1933. – на 77 арк. – Арк. 21.

²⁹⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень, звіт про діяльність філіалу за 1933 рік. Протокол зборів читальні в с.Кальник. 10 жовтня 1933 - 5 липня 1933. – на 26 арк. – Арк. 20.

²⁹⁶ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 16.

²⁹⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка до урядовців і своїх знайомих в справах поширення каменярства та інших, автора брошур по кооперації про видання і поширення; правління товариства до директора торговельної академії Августина Штефана про незгоду передати редагування „Українського слова”; Мукачівським передплатникам. 25 березня 1932-10 грудня 1933. – на 106 арк. – Арк. 4.

²⁹⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень, звіт про діяльність філіалу за 1933 рік. Протокол зборів читальні в с.Кальник. 10 жовтня 1933 - 5 липня 1933. – на 26 арк. – Арк. 3.

світою». Її делегати були запрошені на відкриття «Народного Дому» в Ужгороді²⁹⁹. Зі свого боку, галичани запрошували закарпатських діячів до себе. Так, у травні 1933 р. Юліан Хименець їздив у Львів на відкриття надгробку І.Франкові й від імені мукачівської філії товариства «Просвіта» виголосив промову³⁰⁰. Мала контакти «Просвіта» і з бібліотекою ім. С.Петлюри в Парижі, активно підтримувалися стосунки з культурними товариствами в США.

Отже, першим культурно-просвітнім товариством Підкарпатської Русі було «Общество святого Василя Великого». Маючи на меті поширення просвіти, воно не виконало свого завдання, ставши на позиції русофільства. Товариство не мало значного впливу на населення, проте в його діяльності слід зазначити і позитив – протистояння угорській асиміляторській політиці. Діяльність «Общества святого Василя Великого» створила міф про традиції «русскости», «русскую литературную традицию», який активно використовувався русофілами в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

В кінці ХІХ ст. русофільство слабшає, натомість посилюється народовецький рух. Контакти з українською, насамперед – галицькою, інтелігенцією призвели до проникнення ідей про належність місцевого населення до української нації. Перша світова війна мала значний вплив на зростання національної свідомості населення. Після розпаду Австро-Угорської імперії спостерігається тенденція до об'єднання з іншими українськими землями, закріплена в рішеннях Народних Рад.

Кращі умови для розвитку культури склалися після входу Підкарпатської Русі до Чехословацької республіки. 9 травня 1920 р. було засновано товариство «Просвіта», яке вело культурно-просвітницьку роботу. Товариство своєю діяльністю намагалося охопити широке коло питань, займаючись не лише культурно-просвітницькою працею, але й економічними справами. Разом з тим слід наголосити на недоліках першого статуту, за

²⁹⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 49.

³⁰⁰ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики, Председателем реферата народного образования в Ужгороде, Союзом „Подкарпатских русских студентов” по вопросу деятельности общества „Просвита” 9 января 1933-5 ноября 1933. – на 134 арк. – Арк. 46.

яким свою діяльність «Просвіта» обмежила теренами Підкарпатської Русі. У подальшому ці недоліки були виправлені.

Товариство не змогло повною мірою скористатися прихильним ставленням чехословацького уряду в 1920 – 1924 рр. Основна увага приділялася організації курсів для неграмотних, будівництву Народного Дому, музею, театру, у той час, як створення філій та читалень було млявим. Для «Просвіти» спостерігається тенденція поширити свій вплив на всі сфери культурного, громадського, економічного життя.

Погіршення відносин з урядом, зменшення фінансової допомоги, спорудження Народного Дому в 1928 р. спровокували фінансову кризу Товариства. У цей час спостерігається послаблення його культурно-просвітницької роботи. Реорганізація «Просвіти» в 1932 – 1934 рр., відмова від державної допомоги й сподівання на власні сили призвели до активізації її діяльності й перетворення на провідну культурно-просвітницьку установу Підкарпатської Русі.

2.4. Особливості розвитку товариства «Просвіта» у Словаччині

Розвиток просвітянських організацій за межами Підкарпатської Русі був дуже повільним, мова насамперед йде про Східну Словаччину де руські (українці) склали значний відсоток населення. В самій «Просвіті» не створювався жодний відділ, який би взяв на себе обов'язки створювати організаційну мережу в інших частинах Чехословацької республіки. По логіці цим повинна була займатися організаційна комісія, але аналіз протоколів засідань Головного віділу свідчить, що вона здебільшого переймалася організацією різноманітних лекцій, а не структурних підрозділів.

Архівні джерела підтверджують індеферентне ставлення керівництва до справи розширення організаційної мережі читалень та філій у Словаччині та Чехії. Позаяк, далі констатацій про тяжкість заснування читалень та скарги на перешкоди влади справа не пішла. Принагідно зауважимо, що Товариство не скористалося усіма своїми можливостями. Зокрема з 1923 р. членом Товариств-

ва став єпископ Пряшівський Діонісій Нярадї, а його твір «Життя святого Кирила і Мефодія»³⁰¹ видався накладом Товариства. Підтримка єпископа повинні були стати неабияким надбанням «Просвіти», а можливість спертися на його авторитет при створенні мережі читалень у Східній Словаччині повинен був стати закорукою успіху. На жаль через ряд причин просвітянам не вдалося належним чином розпорядитися можливими перевагами.

Аналізуючи причини слабкості розвитку мережі читалень «Просвіти» поза межами Підкарпатської Русі, мусимо визнати, що вони переважно впливали з недоліків організації роботи самого Товариства. Протидія словацької влади хоч й існувала, якщо й було та навряд вона могла стати на заваді процесу читалень та філій, адже русофільське «Общество им. А.Духновича», яке постійно вимагало передачі Пряшівщини до Підкарпатської Русі зуміло розбудувати тут свою мережу. Варто зазначити, що чехи ніколи не перешкоджали спробам заснувати читальні «Просвіти» в безпосередньо чеських землях, але й там вони виникають лише у 1930-ті рр.

Тож основною причиною слабого розвитку просвітянської мережі читалень у Словаччині слід вважати недоліки першого статуту Товариства. Згідно статуту діяльність «Просвіти» поширювалася лише на «цілу Підкарпатську область, заселену в більшій або меншій часті Русинами»³⁰². Таким чином просвітяни самі ж унеможливили поширення діяльності на Словаччину та Чехію. Оскільки статут новостворених читальні чи філії повинен був бути затверджений окружним урядом. Виходячи з статутних вимог та юридичних тонкощів уряди не могли затверджувати статuti, адже «Просвіта» сама обмежила свою діяльність виключно адміністративними кордонами Підкарпатської Русі. Логічно виникає запитання: чому Товариство обмежило свою діяльність адміністративними кордонами Підкарпатської Русі?

³⁰¹ Протокол XXIII Засідання головного віділу товариства „Просвіта” дня 1 II 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.234-235.

³⁰² ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В.Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк.

Вочевидь такі обмеження були викликані кількома факторами. По-перше, на час затвердження статуту адміністративні кордони між Словаччиною та Підкарпатською Руссю не були визначининими зважаючи на суперечку стосовно земель Східної Словаччини де компактно проживали руські (українці). Ймовірно керівники «Просвіти» сподівалися, що ці землі будуть віднесені до складу Підкарпатської Русі й не подбали вчасно про розширення меж діяльності Товариства. По-друге, за межами Підкарпатської Русі та Східної Словаччини, в межах Чехословацької республіки, станом на 1920 р. не проживало значної кількості руських (українців), а отже й не було потреби створювати читальні за межами вказаних територій. Лише в середині 20-х рр. ХХ ст., пошуках роботи, у промислові центри Чехословащини мігрує велика кількість вихідців з Підкарпатської Русі, а отже виникає й потреба ведення серед них культурно-просвітницької роботи. По-третє, недолік статуту можна пояснити ще й відсутністю досвіду ведення діяльносоті великих організацій серед керівництва «Просвіти», що й вилилося у ряд недоліків в її діяльності. Статут Товариства був складений на основі статуту львівської «Просвіти» 1890 р. і, очевидно, просто був пристосований до потреб Підкарпатської Русі без огляду на специфіку невизначеності адміністративних кордонів усередині країни.

Логічно виникає наступне запитання чому українські емігранти, які мали набагато більший досвід культурно-просвітницької діяльності не вказали та вчасно не виправили цей недолік? На нашу думку це можна пояснити тим, що при розробці та затвердженні статуту українські емігранти ще не мали впливу на «Просвіту», а їх кількість серед просвітян була досить скромною.

Для усунення недоліків на Ю. Бращайка було покладено обов'язок розробити та представити новий варіант статут. Він був внесений на розгляд та затверджений 1924 р. Основні зміни у статуті торкнулися згаданої проблеми обмеження діяльності Товариства адміністративними межами Підкарпатської Русі. Згідно з другим статутом діяльність Товариства поширювалась на всю Чехословацьку республіку. Таким чином, засновувати філії й читальні можна було по всій республіці, що й робилося в місцях

скупчення русинів (українців) у Празі, Брно, Братиславі та інших великих містах.

Щоправда виправлення недоліків статуту не стало дало поштовху у розвитку просвітянських організацій в Чехії та Словаччині. У Східній Словаччині. Яка протягом 1920 – 1924 рр. була поза межами впливу народовців закріплюється та міцніє русофільський рух. Створення у 1923 р. русофільського «Общества им. А.Духновича» організаційно закріпило їх вплив у Східній Словаччині. Духновичівці розбудували мережу власних читалень у Пряшівщині та протистояли поширенню тут впливу «Просвіти».

Важливою причиною бездіяльності Товариства стала відсутність кадрів, які б могли вести культурно-просвітницьку роботу серед населення. Підтримка єпископа Пряшівського Д.Няраді була дуже важливою, але не вирішувала проблеми відсутності людей, які могли б організувати роботу читалень та філій. Українських емігрантів-народовців, які склали кістяк та найактивнішу частину просвітян в Підкарпатській Русі та чеських землях, у Словаччині було дуже мало, про що зазначає один з лідерів української громади Словаччини Євген Науменко³⁰³. Загалом організоване життя української громади в Словаччині починається з 1922 р. коли була створена «Українська Колонія» очолювана Л.Балицьким, яка активно співпрацювала з Українським допомоговим комітетом у Празі³⁰⁴. Діяльність організації була млявою, а у 1923 р. взагалі постала мова про її ліквідацію. Основна мета діяльності полягала у підтримці українських емігрантів харчами та житлом. Для цього «Українська Колонія» утримувала барак. За час існування через барак пройшли близько 500 осіб, з них 54 доктори наук, 18 жінок та 7 дітей³⁰⁵. Попри таку кількість людей українських емігрантів-народовців у Словаччині було мало. Так після створення «Спілки українських інженерів Словаччини»,

³⁰³Arhiv hlavného mesta SR Bratislavi // Osobne fondy // Fond Eugena Naumenka. – Папка 1.

³⁰⁴Кузнеців І. З історії Української колонії в братиславі / Іван Кузнеців // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 11.

³⁰⁵Кузнеців І. З історії Української колонії в братиславі / Іван Кузнеців // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 11.

людей які мали необхідну освіту та здібності щоб вести культурно-просвітницьку роботу, 11 травня 1930 р., її членів нараховувалося 20 осіб³⁰⁶, станом на березень 1933 р. їх нараховувалося 41 особа³⁰⁷.

Ще однією причиною млявості «Просвіти» в Словаччині була мала кількість студентів як підкарпатських так й студентів з числа емігрантів. Основні емігрантські центри українців зосереджувалися у Відні та Празі. Тому тут виникають українські освітні центри Український вільний Університет, Українська господарська академія тощо. Відповідно кількість студентської молоді тут була високою. За даними Є.Науменка станом на 1924 р. у Празі перебувало 1255 студентів, Подєбрадах – 382, Брні – 170, Пршибрамі – 83, а в Братиславі лише 6³⁰⁸. Враховуючи. Що саме студенти поряд з українськими емігрантами-народовцями були найбільш активною частиною просвітян то можемо твердити, що у Словаччині розиток просвітянського руху об'єктивно був важким.

Наслідком цього стало те, що впродовж 20-х рр. ХХ ст. ми не зустрічаємо згадок про активну діяльність читалень «Просвіти» у Словаччині. Поряд з тим, спроби організувати читальні Товариства та активізувати культурно-просвітницьку роботу, серед населення, існували. Активністю відрізнялися о. Бігарі та Ірина Невицька, дружина О.Невицького лідера Народної Ради у Старій Любовні, нагородженого львівською «Просвітою» у 1905 р. грамотою, але їхні зусилля не мали успіху. Довгий час не вдавалося організувати філію чи читальню яка б стала просвітянським центром у Словаччині та взяла на себе координацію просвітянської діяльності. Економічна криза, яка почалася у 1929 р. також не сприяла налагодженні діяльносоті «Просвіти» у Словаччині. Що стосується українських емігрантів, які тако ж не брали активної участі у створенні організаційної мережі Товариства то вочевидь

³⁰⁶Ярмоленко С.Українські інженери в Братиславі / С.Ярмоленко // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 9.

³⁰⁷Ярмоленко С.Українські інженери в Братиславі / С.Ярмоленко // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 10.

³⁰⁸Arhiv hlavného mesta SR Bratislavi // Osobne fondy // Fond Eugena Naumenka. – Папка 1.

вони не могли цього зробити через те, що вони були малочисельними та ропорошеними по Словаччині (мова передусім йде про людей які мали необхідну освіту).

Саме тому вести мову про активність «Просвіти» у Словаччині можна лише у 30-х рр. ХХ ст. Посилення народовецького руху пов'язане з кількома факторами. Першим фактором стало формуванням українських емігрантських організацій, які активно вдалися до культурно-просвітницької праці. Такою організацією стала «Спілка українських інженерів Словаччини» (11 травня 1930 р.).

Попри те, що більшість її членів працювали по усій Словаччині, й не перебували в Братиславі, «Спілка...» перетворилася на організаційний центр для осіб руської (української) національності. Українські емігранти: О.Яременко, М.Мезенцев, Я.Івантишин, С.Зеркаль, Д.Зубченко, Г.Пустовар, О.Слинько, І.Катеринич. Є.Науменко відіграли важливу роль для становлення не лише «Просвіти» в Словаччині, але й організації студентського життя.

Другим фактором активізації «Просвіти» стало збільшення кількості студентської молоді у Братиславському університеті.

Таблиця 1. Кількість студентів русинів (українців), які навчалися в Братиславському університеті Я.А.Коменського³⁰⁹.

Рік	Кількість студентів
1926	10
1928	12
1930	19
1932	38
1934	53
1936	52
1938	68

³⁰⁹ Науменко Є. З життя українських студентів у Братиславі під час першої ЧСР (1920-1939) / Євген Науменко // Дукля. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – 1999. - № 4. – С. 44-46. 46

Довгий час більшість студентів русинів (українців) для навчання обирали чеські землі, оскільки їх попередники агітували саме за вступ до чеських університетів. Крім того в Братиславському університеті функціонувало лише 3 факультети: принавничий, медичний, богословський³¹⁰. Позаяк студенти відзначалися неабиякою політичною та громадською активністю, а також отримували необхідні знання то збільшення їх кількості в поєднанні з зусиллями українських емігрантів-народовців призвело до зростання активності народовецького руху. Це не означає, що всі студенти вдавалися до активної діяльності, або, що всі підтримували народовецький рух. Ми погоджуємося з Є. Науменком, який проаналізувавши студентський рух виділив у ньому 3 групи. Першу групу склали проукраїнські студенти – які організовувалися довкола Союзу Підкарпатських Українських Студентів (СПУС), стали засновниками філії «Просвіти» у Братиславі та читалень у селах Східної Словаччини. Друга група – русофіли, які гуртувалися довкола студентського товариства «Возрождение» та дотримувалися русофільських переконань. Третю групу склали так звані автохтони, які не підтримували ні народовців, ані русофілів. Остання група була нечислена та найменш зорганізована³¹¹.

Третім фактором активізації «Просвіти» стало формування, завдяки зусиллям І.Невицької, Д.Няраді, о. Бігарі, Олександра Сливки, Юрія Шпильки ініціативного центру в Пряшеві.

Заснування Братиславської філії Товариства відбулося 8 травня 1932 р., ініціаторами виступили: «Спілка українських інженерів Словаччини» та Союзу Підкарпатських Українських Студентів. Очолив філію д-р. Шавала, членами Виділу стали: К. Бризгун, д-р. Малик, Ю. Шпилька, Галас, Петрівський, Стравняк. Ревізійна комісія: С. Зеркаль, К. Ніверлі³¹². Є. Науменко наводить цікавий факт, який ілюструє згуртованість та єдність серед студентів-русинів. У 1932 р. з 38 студентів, які навчалися у Брати-

³¹⁰ Arhiv hlavného mesta SR Bratislavi // Osobne fondy // Fond Eugena Naumenka. – Папка 1.

³¹¹ Науменко Є. З життя українських студентів у Братиславі під час першої ЧСР (1920-1939) (Закінчення) / Євген Науменко // Дукля. Літературно-мистецький та публіцистичний журнал. – 1999. - № 4. – С. 51-55. 51

³¹² Бризгун К. З життя Просвіти / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 12.

славському університеті усі 38 стали засновниками СПУС та 38 увійшли до складу філії «Просвіти» в Братиславі³¹³.

Протягом часу свого існування «Просвіта» в Братиславі вела активну культурно-просвітницьку роботу. Її члени організували та проводили різноманітні тематичні вечори, шевченківські читання, організували танцювальні гуртки – знайомили словацьку громадськість з українською культурою. Студенти-просвітяни організували та протягом 4 років вели українську школу для дітей українських родин, що мешкали у Братиславі та найближчих округах. Філія дбала про розвиток бібліотеки й мала одну з найкращих просвітянських бібліотек³¹⁴.

Регулярно відбувалися збори Виділу філії та членські сходи. За час існування філії було проведено 37 різноманітних масових заходів та прочитано 32 лекції як для членів Товариства так й для широкого загалу.

Окремо слід згадати про діяльність театрального гуртка, основу якого склали студенти. 4 грудня 1932 р. театральний гурток взяв участь у підготовці та проведенні вечора святого Миколая разом з іншими товариствами Братислави. Варто згадати й про танцювальні гуртки. Перші курси українських танців були організовані ще в 1929 р., але з формуванням філії «Просвіти» вони стають її візитною карткою. Організували просвітяни й студентський хорівий колектив під дерегуванням студента Бачинського³¹⁵.

Братиславська філія підтримувала тісні стосунки з Празькою філією, оскільки більшість їх членів були студентами. Як правило проводився обмін літературою, організувалися лекції та обговорювалися можливості культурно-просвітницької роботи студентів під час канікул. На превеликий жаль часто активність філії зменшувалася через брак коштів. До прикладу так й не вдалося налагодити регулярний випуск «Братиславського Вісника», ви-

³¹³Arhiv hlavného mesta SR Bratislavy // Osobne fondy // Fond Eugena Naumenka. – Папка 1.

³¹⁴Бризгун К. З життя Просвіти / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Березень 1933. – Ч. 1. – С. 12.

³¹⁵Бризгун К. З життя Просвіти / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Грудень 1933. – Ч. 2. – С. 17-18.

йшло всього 2 номери, який повинен був стати періодичним виданням братиславських просвітян.

Найголовнішим результатом активності просвітян в Братиславі стала підготовка студентської молоді до культурно-просвітницької роботи серед населення. Під час лекцій чи масових заходів студенти набиралися досвіду, а навчання в університеті давало їм необхідні знання. Ці знання часто використовувалися ними під час канікул. Так один з студентів-просвітян Юрій Шпилька зорганізував у Східній Словаччині 48 сіл у молочарську кооперативу з центром у Гуменному³¹⁶.

Філія в Пряшеві зосереджувала свою увагу на організації читалень та веденні полеміки з русофілами. Протягом 1932 р. були засновані читальні у Крайня Бистра та Нижній Комарник³¹⁷, Корейці³¹⁸, Сабінові³¹⁹ згадуються читальні в селах: Вишні Полянки, Руське (окрес Гуменне), Звала³²⁰, а також читальня та центр молочарської кооперативи у Гуменному³²¹. В газеті «Слово Народа» згадуються спроби заснування читалень у Медвежі, Шардів, Крайня Порубка, але на жаль ми не можемо точно встановити чи діяли там зрештою читальні. Під час проведення Всепросвітянського з'їзду 1937 р. згадуються читальні: Руське, Снина, Пряшів, Бардіїв, Кошіце, Крайня Поляна, Крайня Бистра, Бодружал, Чорне (можливо Крайне Чорне), Михайлівці³²². Згадуються читальні Товариства в Меджилабірцях та Старій Любовні³²³. Таким чином всього просвітянських організацій у Словаччині нараховувалося всього лише 19 читалень та 2 філії (Братислава, Пряшів), під питанням діяльність ще 3 читалень у селах Медвеж,

³¹⁶Бризгун К. Ріжне / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Грудень 1933. – Ч. 2. – С. 19.

³¹⁷Нові читальні Просвіти // Слово Народа. – 1 фебруара 1932. – Ч. 3. – С. 3.

³¹⁸Заложення нової читальні Просвіти в Корейцях // Слово Народа. – 15 червня (юнія) 1932. – Ч. 12. – С. 8.

³¹⁹Програма академії читальні у Сабінові // Слово Народа. – 1 квітня 1932. – Ч. 7. – С. 8.

³²⁰З культурно-освітньої праці нашого села // Слово Народа. – 1 травня (мая) 1932. – Ч. 9. – С. 9.

³²¹Бризгун К. Ріжне / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Грудень 1933. – Ч. 2. – С. 19.

³²²Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 X 1937 / Василь Гренджа-Донський // Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 X 1937. Маніфест «До українського народу Підкарпаття». – Ужгород, 1997. – С. 8.

³²³Бризгун К. З життя Просвіти / К.Бризгун // Братиславський Вісник. Неперіодичний орган Братиславської філії ужгородської «Просвіти». – Грудень 1933. – Ч. 2. – С. 17-18.

Шардів, Крайня Порубка. Таким чином можна зробити висновок, що успіхи «Просвіти» у створенні читалень в Словаччині були дуже скромними, а відтак її вплив також не міг бути сильним. Зважимо на те, що протягом 1932 р. було засновано 8 читалень та 1 філія у Братиславі. А протягом наступних 5 років всього 11 читалень та 1 філія у Пряшеві. Відтак констатуємо, що справа розширення організаційної мережі просувалася дуже повільно. На жаль ми не маємо даних про кількість членів Товариства в Словаччині, але очевидно їх цифра також не була високою.

Діяльність читалень у Словаччині повторювала діяльність читалень Підкарпатської Русі. Основним завданням стала культурно-просвітницька та освітня робота серед населення. При читальнях організовувалися кооперативи, найуспішнішим стала діяльність молочарського кооперативу в Гуменному, спортивні гуртки, бібліотеки, хоріві колективи, оркестри, театральні гуртки. Проте, на відміну від Підкарпатської Русі, діяльність читалень у Словаччині була значно слабшою. Статистичні звіти «Просвіти» свідчать про відсутність інтересу в Головного Відділу до справи організації та діяльності просвітянських організацій Словаччини. Водночас ресурси, як фінансові так й кадрові у Братиславської та Пряшівської філій були більш обмеженими. Крім того просвітяни Словаччини загалом були більш пасивними та консервативними ніж їх підкарпатські колеги. На цю особливість звертала увагу й газета «Слово Народа». У статті «До праці» зазначалося, що «Ми мусимо признатися, що великі винники дійсно й ми самі. Наша недбалість, наше, що я можу зробити як не дають, не дозволяють нічого..., а байдужа рівнодушність нашої інтелігенції, котра крім язикового вопроса, не бачить ані голоду нашого народа, не працює»³²⁴.

Важливу роль у діяльності Пряшівської філії «Просвіти» відіграла газета «Слово Народа», заснована завдяки І.Невицькій, о. Бігарі та інших. Газета стала єдиним періодичним виданням українського національно-культурного напрямку в Словаччині. Щоправда через брак коштів було видано всього 13 номерів. Основна увага в ній приділялася національно-культурним проблемам, полеміці з русофілами стосовно національної приналежності руси-

³²⁴ До праці // Слово Народа. – 15 квітня 1932. – Ч. 8. – С.1.

нів (українців), проблема впровадження української мови. В газеті розміщувалися відомості про діяльність просвітянських організацій Словаччини, дописи читачів та твори українських поетів. Недоліком газети було те, що у ній майже не знайшли відображення економічні проблеми. Заради справедливості слід відмітити, що ця тема була другорядною й в діяльності «Просвіти» Підкарпатської Русі.

Таким чином виникли та діяли два центри діяльності Товариства в Словаччині – Братислава та Пряшів. Діяльність центру в Братиславі зосереджувалася довкола студентів університету та емігрантів й велася передовсім для ознайомлення словацької громадськості з українською культурою. Культурно-просвітницька робота велася й серед русинів (українців), які працювали та жили в Братиславі. Діяльність Пряшівського центру зосереджувалася на організації читалень у селах Східної Словаччини та полеміці з русофілами. Обидва центри тісно співпрацювали, оскільки студенти, які навчалися в Братиславі, під час канікул ставали включалися у діяльність Пряшівського центру.

Загалом культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» в Словаччині включала у себе: по-перше, обстоювання національної та культурної самобутності українського народу з власною літературною мовою, розвинутою літературною традицією та історією. На основі цих критеріїв робилося розмежування між українцями та росіянами. По-друге, відстоювання позиції щодо приналежності «русинів», «руських» до української нації з огляду на спільність культури та мови, а також походження. По-третьє, Обстоювання єдності українського народу Словаччини. Підкарпатської Русі, Галичини, Буковини та Бесарабії, Наддніпрянської України. По-четверте, пропаганда етноніму «українець», який мав замінити застарілі, на думку просвітян, етноніми «русин», «руський». Вимога до чехословацького уряду не перешкоджати використанню етноніма «українець».

2.5. Роль українських емігрантів у діяльності «Просвіти»

В цьому підрозділі хочеться звернути увагу на людей без яких діяльність «Просвіти» була б неможливою. Мова йде про ін-

телігенцію яка у 20 – 30-х рр. ХХ ст. переважно формувалася з українських та російських емігрантів, які в свою чергу, поділялися на народовців (українофілів) та русофілів. До їх приходу функцію інтелігенції виконували греко-католицькі священники, які склали доволі закриту групу пов'язану родинними зв'язками. Не зважаючи на те, що деякі представники греко-католицьких священників мали блискучу еліту вони всеж були обмежені церковним, клерикальним світоглядом та були дуже малочисельною, ендогамною групою пов'язаною родинними вузами, яка до того ж як правило не проводила активної культурно-просвітницької праці серед населення. На цьому неодноразово наголошували просвітяни ще у 30-х рр. ХХ ст.³²⁵ Світська ж інтелігенція, яка могла розвивати світську культуру та організовувати суспільне життя була відсутня або мадяризована. В даному випадку мова йде про руську (українську) інтелігенцію адже в Підкарпатській Русі існував та активно діяв прошарок інтелігенції – угорської, або змадяризованої руської, що в даному випадку тотожне та єврейської. Однак ця інтелігенція не ототожнювала себе з руськими (українцями) й не намагалася організувати їх суспільне життя та розвивати культуру, а отже її не ми не будемо розглядати.

Мова про інтелігенцію зайшла не даремно, адже на сьогоднішній день у науці продовжує простежуватися формаційний підхід до розуміння історії, а відповідно і до розподілу ролей в суспільстві. Історичний розвиток та історичні процеси розглядаються як об'єктивно зумовлені соціальними та економічними причинами, відтак ігнорується роль особистості та її вплив на історичний розвиток. Проте, як зазначав, французький мислитель, антагоніст комунізму Ж.-Ф.Ревель³²⁶ історію не можна розглядати як механічне поєднання знеособлених причин і наслідків, подальше розгортання яких можна передбачити, коли стає зрозуміла логіка історичних подій. Історія складається з людських дій, вчинків. Вона зумовлена успіхом чи невдачею індивідуальних актів, які досить часто спричиняють результати, що йдуть всупереч логіці розвитку історичних подій, тобто відрізняються від запла-

³²⁵Русин. Дещо о забутій нашій історії та літературі / Русин // Слово Народа. – 3 январа 1932 р. – Число 1. – С. 3.

³²⁶ Ревель Ж.Ф. Відживлення демократії / Жан Франсуа Ревель. – К. :Критика, 2004. – 592 с.

нованих, передбачуваних. Саме людські дії або бездіяльність призводять до тих чи інших наслідків, а не сукупність абстрактних знеособлених частин.

Ідеї, а отже й їх генератори та носії, не просто виникають під впливом знеособлених причин, але навпаки активно впливають на оточуючу дійсність. На думку Родні Баркера³²⁷: існують три способи за допомогою яких яких можна витлумачити місце ідей в усій складності людської політичної діяльності. Перший – формальний, згідно з ним ідеї – це незалежні змінні у історичному процесі. Вони формують, спричинюють, витворюють, зумовлюють та обмежують активність. Тож будь-яка оцінка їхньої ймовірної успішності починається з розгляду їхньої логічної структури, припущень від яких ці ідеї залежать, та висновків, що з них випливають.

Другий – контекстуальний – подібно до першого – приписує ідеям чіткість. Однак розміщує їх суто у контексті інституцій, соціальних структур, моделей влади, розподілу багатства та конституційних механізмів. Ідеї народжуються з «реальної» політики; вона їх обслуговує, підтримує і живить. Із втратою цього зв'язку ідеї можуть й надалі існувати у приватній сфері – як особисті переконання чи побутові ексцентричності, проте їхній вплив на громадське життя кардинально зменшується.

Третій – симбіотичний. Не відкидаючи ані сили аргументів та слів, ані зв'язків між інституціями та ідеями, останній підхід вважає, що баланс між цими компонентами набагато більш врівноважений і щодо ступеня їхньої незалежності, і щодо ступеня їхньої причинової сили³²⁸.

Власне в українській науці також спостерігається поступовий відхід від марксистської методології та все більше уваги звертається на роль особистості в історії. Наприклад у доповіді І.Ф.Кураса, виголошеній 1999 р. на конференції «Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила сучасного суспільства» (ледве не єдиній за часи незалежності), можна прослідкувати поступовий перехід від старої до новітньої методології. «Спочатку слід нага-

³²⁷ Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? / Родні Баркер // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С.135.

³²⁸ Баркер Р. Майбутнє для лібералізму чи ліберальне майбутнє? / Родні Баркер // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С.135.

дати, що історію – як національну, так і світову – роблять люди. – стверджує вчений. – Ті самі люди, які творять матеріальну й духовну культуру, конструюють нові машини, матеріали та технології, керують виробничими комплексами і державами. Саме вони своєю повсякденною працею спрямовують глобальний розвиток людства, визначаючи вектори еволюції матеріального буття, суспільно-політичних моделей соціальних відносин, морально-ціннісних орієнтацій...»³²⁹

Водночас слід відмітити й той факт, що для різних держав роль та значення інтелігенції було різним. Для країн Західної Європи, які мали власну державність, розвинену культуру, літературну традицію та національну еліту вона була просто освідченням прошарком населення, який обслуговував еліту та державні інституції. Для країн Центрально-Східної та Південної Європи роль та значення інтелігенції були принципово іншими. Насамперед варто зазначити, що більшість народів даного регіону не мали власної державності, національної еліти, а їх культура розвивалася під сильним тиском культури держави до якої входив той чи інший народ. Тому інтелігенція для них була не лише освідченою частиною населення, але й зберігала національну пам'ять, культурні традиції та мову. Згодом вона виступила творцем модерної національної культури та національної держави. А тому її роль та значення були набагато більшими. Інтелігенція перетворювалася у принципово нову верству населення, яка поставала альфою і омегою національного буття. На такій відмінності наголошує зокрема й Р. Арон³³⁰.

Тому якщо говорити про наслідки діяльності інтелігенції для народів Центрально-Східної та Південної Європи то можемо накреслити наступну послідовність: формування ідеї окремішності нації → культурно-просвітницька діяльність серед населення → національне самоусвідомлення → націоналізм → державність.

При чому провідна роль інтелігенції на кожному з етапів очевидна. Перший етап може виникнути лише в середовищі інтелігенції. Етап культурно-просвітницької праці – безпосередне

³²⁹Курас І.Ф. Інтелігенція в сучасному світі / І.Ф.Курас // Інтелігенція – гуманна об'єднувальна сила сучасного суспільства. – К. : Стило, 1999. – С. 5.

³³⁰ Арон Р. Опій інтелектуалів / Раймон Арон ; З фр. пер. Г. Філіпчук. – К. : Юніверс, 2006. – С. 174-175.

покликання когорти інтелігентів (в першу чергу творчих особистостей) – письменників, поетів, педагогів, митців, музикантів, які несуть культуру та освіту народним масам. Відповідно і самоусвідомлення себе як окремішньої нації також починається саме з цих людей, адже важко уявити про виникнення національної ідеї в селянському середовищі, яке хоч й зберігало національні традиції та культуру, але не спроможне було концептуалізувати політичну ідею – ідею самовизначення нації та творення державності. Варто звернути увагу на той факт, що в середовищі української науки сильними є твердження про селян як основу української нації. При цьому ігнорується, або применшується той факт, що ідею національного відродження та створення української державності виголосила інтелігенція. Саме завдяки її діяльності вдалося реалізувати це на практиці.

Процес конституювання націю був досить тривалим та болючим. Як правило він вимагав формування національної самоідентифікації через створення власного образу й образів чужого. В образі чужого постає образ самого себе, відбираються та ідеалізуються риси, які на думку інтелігенції повинні призвести формування компліментарних почуттів щодо представників своєї спільноти, виробити почуття єдності. Й навпаки, на основі власного образу формується образ чужого, власне найбільш негативних проявів характеру та ментальності притаманній певній спільноті. Відтак кожному націоналізму всякчас властиве відмежування від чужого щодо цієї нації.

Цей, вибудований нами, ланцюжок вписується в схему розвитку національних процесів, запропоновану М. Грохом³³¹ (на базі Східної Європи). Згідно неї, виділяються три періоди: 1) «академічний», дослідницький, коли певна національна (етнічна) спільнота виокремлюється етнографами, мовознавцями, фольклористами тощо як об'єкт суто наукового інтересу (коли маленькі групи інтелігентів-ентузіастів, науковців збирають та вивчають історичні документи, фольклорний матеріал); 2) просвітницьки-патріотичний, коли національна свідомість як свідомість своєї окремішності вноситься прошарком інтелігенції – «піонерів наці-

³³¹ Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / Мірослав Грох [Електронний ресурс]. – Режим доступу : nations.gender-ehu.org/text/Horh.doc

ональної ідеї» – вглиб етнічного масиву (через постання національної школи, преси і т.д.) (коли відбувається становлення національної мови, як основної константи для самобутнього існування нації); 3) політичний, тобто вже безпосереднє оформлення політичних організацій, які й артикують вимоги державності.

Повертаючись до ролі інтелігенції в історії Підкарпатської Русі, зазначимо, що у 20 – 30-х рр. ХХ ст. вона складалася переважно з емігрантів, які завдяки своїй освіті та ініціативності швидко зайняли провідну роль у суспільстві. У 30-х рр. ХХ ст. в середовищі інтелігенції збільшується частка вихідців з Підкарпатської Русі, яких можна вважати вихованцями емігрантської інтелігенції. Та все ж емігранти й надалі продовжували відігравати провідну роль в усіх сферах суспільного життя.

Після Першої світової війни та жовтневого перевороту Росії та поразки Визвольних Змагань емігрував весь цвіт українського та російського народів. Значна їх частина опинилася в Чехословацькій республіці, яка охоче закликала емігрантів та надавала їм роботу. Емігранти складали найбільш освічену, мобільну та ініціативну частину населення. Але в своїй масі еміграція не була єдиною. Можна виділити українських емігрантів-народовців (українофілів) з Галичини та Наддніпрянщини, українських емігрантів-русофілів, російських емігрантів. Враховуючи спрямованість наукового дослідження, в подальшому, мова йтиме про емігрантів-народовців.

Українська еміграція знайшла місце застосування своїм інтелектуальним силам і знанням. Багато з них були високоосвіченими людьми і мали за своєю спиною солідний педагогічний досвід (деякі вчилися і працювали до цього у вищих навчальних закладах України і Європи). Об'єднавши свої зусилля із місцевою греко-католицькою інтелігенцією, українські емігранти почали розбудовувати нову школу і освіту в Підкарпатській Русі, і, взагалі, витворили самобутню педагогічну культуру. Емігранти не могли стояти осторонь тих процесів, які охопили Підкарпатську Русь в ті часи, і брали активну участь у культурно-громадському житті, безпосередньо впливаючи на її історію. Оцінюючи роль емігрантів М.Брацайко писав, що «емігранти, які прийшли сюди вигнані долею з краю, стали для нас щастям у своїм нещастю, ...сталися дріжджем для розвитку укра-

їнськості. Ці курси українського читання й писання для інтелігенції і селян, ці бесіди з кожним лиш по-українськи, це урядування в по-українськи в урядах призвичаювали нашу інтелігенцію, яка під мадярським режимом забула говорити і писати як слід по-українськи!! Еміграції ми завдячуємо дуже багато в праці на полію і культурно-освітнім, і господарським ...»³³²

Серед емігрантів у першу чергу слід згадати імена А. Алиськевич, І. Панькевич, М. Підгірянка, А. Домбровський, В. Пачовський, К. Вагилевич, В. Бірчак, О. Вахнянин, Л. Бачинський, М. Кушніренко, К. Кулаченко, Г. Кінах, Я. Голота, брати Корнило і Богдан Заклинські, П. Кукуруза, С. Леонович, М. Творидло, І. Трухлий, А. Федорків, М. Демчук, А. Дідик, О. Бачинський, І. Кульчицький, М. Садовський, О. Загаров, М. Аркас-молодший, О. Приходька та багато інших.

Культурно-просвітницька праця українських емігрантів велася у кількох напрямках. Перший напрямок заснування та ведення різноманітних товариств серед яких найвідомішими були «Просвіта» та «Пласт». До прикладу одним з ініціаторів заснування «Просвіти» виступив М. Творидло. Згодом українські емігранти склали найбільш активну та дієву частину просвітян. Саме завдяки їхнім зусиллям вдавалося засновувати філії та читальні. Вони виступали координуючою та спрямовуючою силою культурно-просвітницької праці серед населення. Варто згадати роль І. Панькевича, В. Бірчака, В. Пачовського, М. Творидла, О. Приходька та інших. Слід зазначити, що переважна більшість емігрантів мали значний досвід подібної діяльності в Галичині та Наддніпрянщині тому природньо, що його вони якнайповніше намагалися використати й на теренах Підкарпатської Русі. Емігранти очолювали структурні підрозділи товариства «Просвіта» й організовували та спрямовували його діяльність.

Власне можна стверджувати, що саме завдяки їм Товариство стало очільником українського національно-культурного напрямку Підкарпатської Русі у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Адже протягом 1920 – 1922 рр. чимало майбутніх лідерів русофільського руху були членами «Просвіти»: Ю. Фелдешій входив до видавничої

³³² Шерегії Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 106.

комісії³³³, Є.Сабов до організаційної³³⁴, Іван Коссей був заступником виділових³³⁵, Й. Камінський – членом Головного Виділу та організаційної комісії,³³⁶ комітету побудови Народного Дому, а С. Фенцик узагалі був одним із ініціаторів заснування «Просвіти». Вочевидь на початку свого заснування Товариство ще не мало чітко вираженого народовецького спрямування й могло з таким жеж успіхом стати й русофільським. Причиною переходу на народовецькі позиції можна вважати саме активність емігрантів-народовців, які залучалися керівництвом «Просвіти» через брак кадрів. Емігранти-русофіли не брали участі в її діяльності, що дозволило народовцям утвердити свій вплив.

Другий напрямок діяльності – вплив на систему освіти. Українські емігранти приділяли значну увагу розвитку освіти. Завдяки їхнім зусиллям засновувалися та розвивалися школи, а молодь отримувала освіту. Наприклад, завдяки організаторським здібностям А. Аліськевича, допомозі його найближчих помічників Е. Бачинського, А. Дідика, К. Заклинського, В. Пачовського та багатьох інших, Берегівська гімназія стала одним із основних середніх навчальних закладів Підкарпатської Русі, центром культурно-освітнього життя в Берегові, населення якого переважно було угорської національності.³³⁷ Емігранти намагались інколи, навіть всупереч політичним реаліям, проводити активну проукраїнську пропаганду серед молоді, що викликало побоювання і серед самих батьків, які з підозрою ставилися до різноманітних нововведень вчителів. Завдяки своєму впливу в системі освіти емігранти-народовці отримали широкі можливості впливу на молоде покоління, можливість виховувати його та прищеплювати світоглядні та ціннісні орієнтації, виховувати їх в українському дусі,

³³³ Протокол II засідня Головного Виділу тов. Просвіта в Ужгороді одбутого 18 мая 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 76.

³³⁴ Протокол XVIII Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 109-112.

³³⁵ Загальні збори Просвіты // Наука. – 1921. – 3 юлія. – Число 26. – С. 3.

³³⁶ Протокол I Засідання новообраного на загальних зборах дня 22 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.135-136.

³³⁷ Худанич В. Передмова // Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції – Ужгород., 1997. – С.9.

як свідомих українців та майбутню українську еліту Підкарпатської Русі.

Третій напрямок діяльності – наукова діяльність. В даному випадку переслідувалися дві мети. По-перше, вивчалася історія Підкарпатської Русі, висвітлювалися її «білі плями». По-друге, науково обгрунтовувалося спільність історії з іншими українськими землями, культурні взаємовпливи та культурна спільність. Таким чином робився науково обгрунтовувався висновок про належність населення Підкарпатської Русі до української нації. Варто відмітити, що наукові дослідження проводилися на високому рівні. До прикладу І. Панькевич вважався найбільшим спеціалістом із підкарпатських діалектів. Аналіз Наукового Збірника товариства «Просвіта» свідчить, що саме емігранти були авторами більшості статей. В. Бірчак всього за один 1922 рік підготував й видав три навчальні підручники: «Руську читанку: для I кляси гімн. і горож. шкіл», «Руську читанку: для II кляси гімн. і горож. шкіл» та «Руську читанку: для III кляси гімн. і горож. шкіл», а у 1928р. виходить читанка для IV класу. Їх змістовне наповнення повністю відповідало українському духові, і на той час ці читанки були унікальними підручниками, які компактно поєднували хрестоматію і теорію літератури.

Четвертий напрямок – культурно-просвітницька праця, яка проявлялася у впливі та підтримці творчості обдарованої молоді, творенню літератури, театральне мистецтво та робота серед населення у вільний від роботи час.

І. Панькевич, В. Бірчак, В. Пачовський, К. Заклинський та інші заохочували літературно-обдаровану молодь до творчості. Вони створили літературний гурток, де учні готували спеціальні літературознавчі реферати, обговорювали літературні твори. 1936 р. В. Бірчак і В. Гренджа-Донський створюють «Товариство українських письменників і журналістів Закарпаття».

Емігранти стимулювали учнівську молодь до збирання етнографічних матеріалів й докладали зусиль до того, щоб ті матеріали друкувалися³³⁸. Результатом такої роботи стало видання «Історії Підкарпатської Русі», а також написання літературних

³³⁸ Балєга Ю.Моє навчання у відновленій українській Берєгівській гімназії // Берєгівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород,1997. – С.60 – 61.

творів із використанням зібраного фольклорного матеріалу («Замок залятої царівни», «Князь Лаборець» та ін.).

Відзначимо, що незважаючи на закиди русофілів та представників сучасного політичного «русинства», українські емігранти не підміняли місцеву культуру «чужою» українською, а вивчали корінну культуру, збирали матеріали про неї, видавали їх і пропагували серед широких верств населення, та поширювали на інші регіони, тим самим зберігаючи її. Тут варто згадати хоча б записи зразків народної мови організованих «Просвітою» та особисто І. Панькевичем.

Найпліднішою була позакласна робота серед учнів та робота у читальнях серед населення. Під час збору матеріалів для написання дисертаційного дослідження часто доводилося спілкуватися з людьми, які були безпосередніми свідками тих подій. Усі вони наголошували на тому, що учителі-емігранти надзвичайно багато часу проводили серед населення. Вони вчили людей грамоті, розповідали як правильно вести господарство, доглядати за худобою, обробляти землю. Організовували різноманітні господарські організації, кооперативи, але найбільше вели саме просвітницьку працю – читали лекції, вчили історії і т.д.

Спогади учнів шкіл та гімназій також засвідчують про визначальну роль емігрантів-народовців у процесі національного усвідомлення та національного відродження Підкарпатської Русі. Так В. Гаджега згадуючи В. Пачовського засвідчує, що вчитель часто приходив до учнів у гуртожиток з іншими викладачами. «Він читав нам свої поезії, між ними «Срібний дзвін»... Читав нам також історичні повідомлення «Чарівний перстень Карпат». Ці вечірні зустрічі з В. Пачовським ми називали маленькою «Просвітою»... Наші перші почуті бесіди-лекції стали першою «Просвітою» в Закарпатті»³³⁹.

Згадуючи свої роки навчання в Берегівській гімназії та емігрантських вчителів, колишній її вихованець В. Гаджега, відзначав: «...вони допомагали нам засвоїти матеріал, вчили нас правил поведінки, розповідали про нашу історію, літературу, про минуле Закарпаття, про Галичину, про Україну, про козацтво. Так по-

³³⁹ Гаджега В. Моя стежка у світ через Берегівську гімназію // Берегівська українська гімназія. – Ужгород, 1997. – С.50.

ступово ми почали розуміти, хто ми, чії діти. Із темного «руси-на» поставав духовно син Карпат... Протягом одного навчально-го року [192 – 1923 н.р. – В.Б.] ми «зукраїнізувалися» не тільки на радість вихователям, але й ...нашим батькам».³⁴⁰ Тому можна повністю погодитися з висновком В. Брезинського, що «Ідея України плекалась емігрантськими вчителями в простих, невеличких сільських школах, де дітлахи вже з юних літ дізнавались про свою-чужу Велику Батьківщину – Україну; про мову, якою вони повинні розмовляти, хоч спочатку вони її не могли добре порозуміти; про героїв минулих часів, які виборювали свободу свого народу, і на вчинки яких повинні були рівнятися і вони, дітки простого, занедбаного історичною долею, але прекрасного від природи, краю, який називається Закарпаття. Саме такі маленькі крупинки, які вносились в свідомість юних закарпатців, спричинились до постання покоління часів «закарпатського Пробудження», яке дуже різнилось від своїх предків минулих часів і, тим більше, від своїх сучасників, також юних підкарпатців, які проте виховувались в русофільському чи русинському дусі, в інших школах краю»³⁴¹.

Емігранти за короткий час зуміли змінити консервативну свідомість закарпатських селян, піднесли роль освіти у їх житті та сприяли зростанню їх культурного та освітнього рівня. Завдяки їх плідній діяльності виросло нове національно свідоме та активне покоління, покоління яке вбачало свою історичну мусію у створенні української державності.

Схвально відгукуючись про діяльність емігрантів на теренах Підкарпатської Русі мусимо визнати, що їх діяльність не завжди мала позитивні наслідки. Одним із негативів діяльності емігрантів став розкол у суспільстві на основі національно-культурної орієнтації на народівців (українофілів) та русофілів. Протистояння та нагнітання антагонізму негативно відбивалося як на культурному, освітньому так і на економічному та політичному розвитку. Це протистояння довгий час перешкоджало консолідації населення та затягувало процес економічних та соціаль-

³⁴⁰ Гаджега В. Моя стежка у світ через Березівську гімназію. – С.47.

³⁴¹ Брезинський В. Роль української політичної еміграції в розвитку освіти і науки на Закарпатті 1917-1945 рр. Магістерська робота / Віктор Брезинський. – Ужгород 2005 р. – 135 с

них перетворень. Іншим негативним явищем стало розгортання «мовної війни», яка поглинала більше енергії та уваги її учасників ніж всі інші сфери суспільного життя. В широкому сенсі «мовні війни» провокувалися та велися здебільшого емігрантами й були продовженням протистояння, яке тривало ще в Галичині та Російській імперії стосовно визнання чи невизнання української нації. Та попри визнання й негативних моментів діяльності емігрантів-народовців все ж слід визнати, що без них культурний, національний, освітній, соціальний та економічний розвиток Підкарпатської Русі був би неможливим.

ЧАСТИНА 3.

УЧАСТЬ «ПРОСВІТИ» В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

3.1. Взаємовідносини «Просвіти» з чехословацьким урядом

Проблема політики Чехословаччини у ставленні до українського питання на теренах Підкарпатської Русі, а отже, і його головного репрезентанта товариства «Просвіти», є дуже складною та суперечливою. На неї впливали різні об'єктивні та суб'єктивні чинники, розстановка політичних сил у самій державі, політична ситуація у Підкарпатській Русі, міжнародні відносини. Ця політика не була однозначною, а радше, варіативною: залежно від конкретних політичних умов вона могла бути дружньою чи ворожою. Проте, все ж можна стверджувати, що вона була спрямована на гальмування зростання української національної свідомості. До таких кроків Чехословаччину спонукало ще й те, що пильний інтерес у стримуванні проявів українського національного руху в Підкарпатській Русі мали Угорщина, Польща та Румунія. Перша – тому, що так і не примирилася з втратою частини своєї території внаслідок поразки в Першій світовій війні. Інші дві мали значні українські меншини і тому були зацікавлені не допустити розгортання українського питання як міжнародного.

Відтак, питання національної приналежності місцевого населення було міжнародною проблемою. З одного боку, вибір на користь української національності поклав би край міфу про маленький «угрорусский народ», який тісно пов'язаний з угорським. З іншого боку, утвердження українства в Підкарпатській Русі викликало б активізацію українського національного руху в українських землях, які перебували у складі Румунії та Польщі. Цікаво, що пропозиція румунського посла в Лізі Націй 1930 р., щоб питання національного визначення було віднесено до

функцій окремих держав, була підтримана й поляками, і чехами³⁴².

Слід додати, що чехословацький уряд побоювався, що консолідація населення Підкарпатської Русі в межак народовецького (українофільського) напрямку призведе до наростання напруги у відносинах між українцями та урядом. Згідно з взятими на себе міжнародними зобов'язаннями, Чехословаччина повинна була надати Підкарпатській Русі найширшу автономію, а це створювало у подальшому реальним загрозу сепаратизму. З іншого боку уряд завжди змушений був враховувати існуючі політичні та культурні тенденції у Підкарпатській Русі, а вони були такими, що український національно-культурний напрямок не був єдиним чи хоча б домінантним, адже існував дуже потужний русофільський напрямок, чи правильніше визначити мадяронсько-русофільський – репрезентований «Обществом им. А. Духновича».

У відносинах між «Просвітою» та чехословацьким урядом можна виділити 4 періоди:

I. 1920 – 1923 рр.

II. 1924 – 1928 рр.

III. 1929 – жовтень 1938 рр.

IV. Жовтень 1938 – лютий 1939 рр.

Перший період у відносинах між чехословацьким урядом та «Просвітою» характеризувався всебічною підтримкою, яку надавав уряд Товариству, підтримуючи його культурно-просвітницьку працю й допомагаючи в розбудові організаційної мережі.

Товариство «Просвіта» від початку свого заснування визначало себе як винятково культурно-просвітницьку організацію «з виключенням всякої політичної акції»³⁴³. Це, звичайно ж, імпонувало чехам. Проте «виключення всякої політичної акції» залишилося радше побажанням, адже, будучи потужною організацією, репрезентантом і очільником українського національно-культурного, а згодом – політичного руху, Товариство впли-

³⁴² Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево : „Карпатська вежа”, 2005. – С. 45.

³⁴³ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 2. Оголошення про відзначення 120 річчя з дня народження О.Духновича, Шевченківських днів; 40-річчя театральної діяльності М.К.Садовського і інші свята. 2 грудня 1920-9 червня 1929 . – на 22 арк. – Арк. 3.

вало на політичну ситуацію в Підкарпатській Русі. Та й багато діячів «Просвіти», особливо емігрантів, постійно твердили, що проблемою українського руху було розходження культурного й політичного рухів, що, зрештою, призвело до поразки визвольних змагань. Вони постійно наголошували на тому, що кожна українська справа повинна бути і є справою політичною просто тому, що українська проблема сама по собі є політичною проблемою³⁴⁴.

Чехословацька республіка отримала від Угорщини на теренах Підкарпатської Русі важкий спадок: низький культурно-освітній рівень населення, низький рівень національної свідомості, змідяризовану інтелігенцію та великий відсоток угорців, які тут проживали. За таких умов нова влада небезпідставно побоювалася, що Підкарпатська Русь постійно знаходитиметься під впливом Угорщини. Ставка робилася на те, щоб обмежити вплив проугорськи настроєних елементів. Проте, слід було діяти дуже обережно, щоб не налаштувати проти себе місцеву інтелігенцію та населення, бажано було б, щоб ініціатива йшла саме від місцевого населення. Тому чехословацький уряд радо підтримав «Просвіту», а, отже – й український національно-культурний рух, щоб таким чином протистояти угорським впливам. Крім того, Чехословаччина не визнавала приєднання Західної України до Польщі й до 1923 р. утримувала на своїй території загони українських січових стрільців³⁴⁵.

На початковому етапі становлення Чехословацької держави були певні прояви розуміння тимчасового характеру входження Підкарпатської Русі до складу держави³⁴⁶. Усі ці фактори вплинули на прихильне ставлення чехословацького уряду до українського національно-культурного руху, а, отже, й до «Просвіти»; та й губернатор Підкарпатської Русі Ю.Жаткович і ряд чеських адміністраторів прихильно ставився до діяльності Товариства.

Чимало впливових чеських діячів підтримували діяльність «Просвіти», а віце-губернатор П. Еренфельд, голова шкільного

³⁴⁴ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества, полицейским урядом по организационным вопросам общества „Просвита”. 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк. – Арк. 16.

³⁴⁵ Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево : „Карпатська вежа”, 2005. – С. 46.

³⁴⁶ Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево : „Карпатська вежа”, 2005. – С. 40.

відділу Й. Пешек, професор Ф. Тіхий, Ф. Заплетал навіть стали членами Товариства. Е. Бенеш, відвідавши в січні 1922 р. Підкарпатську Русь, на зустрічі з діячами «Просвіти» «високо оцінив працю Товариства й театру. Так як працює «Просвіта», так працювали чехи зі своїм народом 150 р. тому. Прем'єр-міністр також пообіцяв моральну і матеріальну допомогу товариству³⁴⁷.

«Просвіта», будучи в той час єдиним культурно-просвітницьким товариством, узяла на себе величезний обсяг роботи від подолання неграмотності до поліпшення економічного становища населення. Однак, маючи авторитет серед населення, Товариство не володіло матеріальними ресурсами для виконання своїх завдань. Тому співробітництво між чехословацькою адміністрацією та Товариством стало єдиним можливим виходом, позаяк перші отримували матеріальну та моральну підтримку з боку уряду, а той, в свою чергу, міг спертися на авторитет просвітян та гарантував їх лояльність. Тому між урядом і «Просвітою» виникає плідна співпраця: Товариство допомагало уряду в організації й проведенні курсів подолання неграмотності³⁴⁸ та інших масових заходів, а уряд, у свою чергу, надавав необхідні кошти для діяльності «Просвіти».

Така співпраця дозволила Товариству провадити активну культурно-просвітницьку роботу й поширювати українську культуру. Зокрема, був заснований перший професійний український театр, який став одним із найбільших досягнень «Просвіти». Театр знайомив місцеву, угорську, чехословацьку громадськість з українським мистецтвом, але особливо великий вплив він мав на зростання національної свідомості населення. Побутовий репертуар та мова театру сприяли виробленню в населення сталої української ідентичності. Видавалися та поширювалися книги культурно-просвітницького та господарського характеру, створювалися читальні та бібліотеки, хорові та музичні товариства,

³⁴⁷ Протокол XIII засідання головного відділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 163.

³⁴⁸ Протокол XV Засідання Головного Відділу товариств. „Просвіта” дня 27 фебруара 1922. // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 170.

господарські кооперативи, спортивні клуби, відкривалися школи з руською (українською) мовою навчання.

«Просвіта» домоглася від уряду заборони вивезення за межі Підкарпатської Русі музею ім. Т. Легоцького в Мукачеві, який придбали підприємці й готувалися вивезти.

Допомогу отримувала й видавнича комісія. І.Панькевич, який був активним діячем «Просвіти» й одночасно працював у шкільному відділі, посприяв тому, щоб шкільний відділ купував видання «Просвіти», таким чином підтримуючи її.

Завдяки «Просвіті» зароджувалася нова українська література Підкарпатської Русі, незабаром з'явилися імена В. Гренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Луки Дем'яна та інших, які були не лише засновниками української літератури в Підкарпатській Русі, але й стали загальноукраїнськими письменниками.

Завдяки підтримці очільника шкільного відділу Й.Пешека народовецький напрям надійно утвердився в освіті й отримав широкі можливості формувати світоглядну позицію підростаючого покоління. Схвалення міністерством народної освіти і шкільництва в 1922 р. «Граматики...» І. Панькевича стало першим кроком до утвердження на теренах Підкарпатської Русі української літературної мови.

Варто відмітити, що попри такі успіхи «Просвіти» стали можливими не в останню чергу й завдяки фінансовій підтримці з боку чехословацького уряду. Особливо значними були субвенції уряду у перші роки діяльності Товариства. Так, Президент Чехословацької республіки Т.-Г.Масарик надав театру допомогу в сумі 250 000 кч.³⁴⁹ У травні 1922 р., коли стан справ театру погіршився, віце-губернатор П.Еренфельд доручив Й.Пешеку доповісти міністерству освіти про критичний стан театру і виплатити 436 000 кч., сам Й.Пешек пообіцяв після внесення прохання дати ще 40 000 кч. на театр³⁵⁰, до липня 1927 р. «Руський театр това-

³⁴⁹ Протокол II Засідання Головного Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 29 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 137.

³⁵⁰ Протокол XVIII Засідання Головного выділу товариства „Просвіта” дня 11. V. 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 175.

риства «Просвіта» отримував щомісячну допомогу від уряду у розмірі 14 000 кч, в рік це складало 168 000³⁵¹.

Т.-Г.Масарик подарував на будівництво Народного Дому 100 000 кч.. А комітет будови Народного Дому, як уже було зазначено, отримав від уряду дозвіл на збирання пожертв для будови «Народного Дому» в цілій республіці від 1 липня 1922 р. в деяких частинах республіки на 3, а у деяких на 6 місяців³⁵².

Таким чином, співпраця між товариством «Просвіта» та урядом велася у всіх сферах культурно-освітнього життя.

Загалом, як адміністрація Підкарпатської Русі, так і центральний уряд у Празі постійно надавали «Просвіті» грошову допомогу³⁵³. Так, у державному бюджеті на 1922 р. було закладено сталу субвенцію 80 000 кч., а також надзвичайну 1 мільйон кч.³⁵⁴, а в бюджеті на 1923 р. передбачено 360 000 кч.³⁵⁵. Загалом, за 1920 – 1923 рр. «Просвіта» отримала від чехословацького уряду щонайменше 1 088 700 кч. грошової допомоги.

Найбільш гострою у цей період між «Просвітою» та урядом була проблема адміністративного розмежування кордонів між Словаччиною та Підкарпатською Руссю. Просвітяни сподівалися та активно закликали уряд віднести землі Пряшівської греко-католицької єпархії до Підкарпатської Русі, але їм не вдалося до-

³⁵¹ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 151.

³⁵² Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 20.

³⁵³ Протокол із засідання головного Виділа тов. „Просвіта” дня 8.VI.1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 79; Протокол XXII Засідання Головного Виділу товариства „Просвіта” дня 6 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 120; Протокол VIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 21 грудня 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 219; Міністер-Президент нашому театру // Свобода. – 1922. – 23 марта. – Число 24. – С. 1.

³⁵⁴ Протокол XI Засідання Головного Виділа товариства „Просвіта” дня 12 жовтня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 158.

³⁵⁵ Протокол VIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 21 грудня 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 219.

могтися цього. Ймовірно, передача вказаних територій Словаччині розглядалася чехословацьким урядом як подарунок в обмін на лояльність словацьких політиків.

У наступні роки сталися деякі політичні зміни, які визначили подальші відносини між урядом та «Просвітою». В березні 1923 р. в Мукачеві було створено «Общество им. А. Духновича», до якого увійшли С. Фенцик, Й. Камінський, Є. Сабов, В. Сулинчак, Ю. Гаджега, М. Бескид, О. Бескид та інші. Новостворене товариство від початку стояло на русофільських позиціях, протиставляючи себе «Просвіті».

У 1924 р. губернатором, замість Г. Жатковича, який пішов з цієї посади на знак протесту через невиконання чехами умов Сен-Жерменського договору, було призначено русофіла А.Бескида. Саме він під час першої спроби заснування «Просвіти», за словами П.Яцка, «наганявся палицею на нашого заслуженого патріота директора Августина Волошина і хотів його побити»³⁵⁶. Був змінений і віце-губернатор: ним став, замість П. Еренфельда, прихильника українського напрямку, А. Розсипал – затятий русофіл. У 1924 р. помер Й. Пешек, очільник шкільного реферату, прихильник української мови в школах Підкарпатської Русі. Шкільний реферат очолив чех Й. Шіmek, який неприхильно ставився до «Просвіти».

Другий період у відносинах між чехословацьким урядом та «Просвітою» характеризується скороченням співробітництва з «Просвітою», налагодженням співпраці з русофільським «Обществом им. А. Духновича». Такі зміни просвітяни однозначно сприймали як прояв репресій до українського національно-культурного напрямку. В принципі можна навести чимало фактів, які підтверджують дану позицію й просвітяни їх наводили. На нашу думку, все ж, не можна внутрішню політику уряду у 1924 – 1928 рр. так однозначно розглядати. Звичайно інтенсивність співпраці між Товариством та урядом упала, а між русофільським «Обществом им. А.Духновича» та урядом зросла, що й логічно, адже останнє товариство нещодавно виникло й активно залучалося до співпраці. Проте, ми можемо констатувати, що цілеспрямовано

³⁵⁶ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 11-12.

ваної політики нищення українського національно-культурного напрямку місцева влада не вела. Зрозуміло, що губернатор-русофіл А.Бескид більше був налаштований на підтримку русофілів, але важливим є те, що попри його намагання уряд не дозволив йому ліквідувати «Просвіту». Тому даний період варто розглядати як період послаблення співпраці між урядом та «Просвітою», що зумовлювалося об'єктивними та суб'єктивними причинами.

Контакти з «Просвітою» чехословацький уряд обмежував. Щоправда, зовсім від співпраці не відмовився, оскільки за попередні роки просвітяни зуміли налагодити досить тісні стосунки з багатьма чеськими діячами. Крім того, «Просвіта» все ж залишалася потужною і впливовою організацією Підкарпатської Русі: так, наприклад у 1925 р. вона мала 4 філії, 108 читалень і 5400 членів. Уряд продовжував надавати субсидії для «Руського театру товариства «Просвіта»: щомісяця – 14 000 кч., у рік це складало 168 000 кч. (аж до сезону 1926/1927 рр.)³⁵⁷. Чехословацький уряд надав Товариству безвідсоткову позичку в розмірі 1 мільйон кч. на будівництво «Народного Дому». Шкільний відділ продовжував надавати грошову допомогу читальням «Просвіти», однак вона вже не була такою великою, як у попередні роки. В принципі це було логічним, оскільки, частину ресурсів уряд виділяв «Обществу им. А.Духновича», але просвітяни, які протягом 1920 – 1923 рр. звикли, що всі гроші передаються їм й сприймали таку практику як зраду. Варто зазначити, що боротьба за прихильність уряду та фінансові ресурси, урядові субвенції було доволі гострою й супроводжувалася взаємними звиуваченнями в нелояльності та наклепами.

Власні прорахунки, або успіхи своїх конкурентів пояснювалися фінансовою, організаційною чи моральною підтримкою чехословацького уряду. Намагання отримати додаткові фінансові ресурси, або позбавити їх конкурентів виливалися у заяви щодо несправедливого розподілу державних субвенцій. Так русофіли твердили, що за 10 р. «Просвіта» отримала від уряду 4 000 000

³⁵⁷ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 151.

кч.³⁵⁸, якщо врахувати безвітсоткові позички від держави, які «Просвіта» не повернула то цифра виглядає реалістичною. У свою чергу «Общество им. А. Духновича» також отримувало значні фінансові вливання не менші, а можливо й більші від «Просвіти». Пізніше просвітяни писали про те, що підтримка русофільства стала можливою тому, що чехи й словаки ще з часів Австро-Угорщини, ура-слов'янофільства, днів пан-русизму зберегли традиційне москвопоклонство і москвофільство³⁵⁹.

Обидва Товариства вели активну боротьбу за вплив на місцеве населення та прихильність чехословацького уряду. «Общество им. А. Духновича» обстоювало думку про те, що місцеве населення є частиною великого «руссакага народа» від Попраду до Камчатки. Вони заперечували існування українців як нації, вважаючи український визвольний рух німецькою, польською чи угорською провокацією – залежно від ситуації, при цьому звинувачуючи його в іредентизмі та підривної діяльності проти уряду й одночасно в сприянні чехізації. З цього приводу А.Волошин зазначав, що почалася боротьба проти «Просвіти», головним гаслом якої було обвинувачення народовецького напрямку з одного боку в іреденті (Подкарпатські Гласи), а з другого боку, як стремління до чехізації (мадяронські псевдорусофіли)³⁶⁰.

«Просвіта» стояла на позиціях того, що є населення Підкарпатської Русі є частиною української нації. Полеміка з русофілами щодо національної приналежності населення, попри негативні прояви, сприяла більш ґрунтовному вивченню історії та культури Підкарпатської Русі. Спираючись на історичні дані, просвітяни доводили, що предки місцевого населення кількома

³⁵⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 35. Листування з санаційною комісією про збирання добровільних внесків і правила її роботи; лист Гренджі-Донського з пропозиціями щодо підвищення рентабельності кінотеатру „Уранія” 6 січня 1932 - 29 квітня 1936. – на 174 арк. – Арк. 67.

³⁵⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка до урядовців і своїх знайомих в справах поширення каменярства та інших, автора брошур по кооперації про видання і поширення; правління товариства до директора торговельної академії Августина Штефана про незгоду передати редагування „Українського слова”; Мукачівським передплатникам. 25 березня 1932-10 грудня 1933. – на 106 арк. – Арк. 9-10.

³⁶⁰ Волошин А. Засновання й розвиток т-ва „Просвіта” (З Реферату виголошеного на Всепросвітянському з’їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 70-78.

хвилями переселялися на терени Підкарпатської Русі з України³⁶¹. Наукові дослідження пам'яток давнього письменства, вивчення пісенного спадку та мовознавство лише підтверджували ці дані. Зрештою, навіть чехи ніколи не сумнівалися в тому, що місцеве населення належить до української нації – про це свідчить висновок Празької Академії Наук³⁶². На запитання кореспондента газети «Діло», «чому празький уряд ставиться до Закарпаття як до країни з неокресленим обличчям?», міністр Я. Нечас відповів: «Бере під увагу фактичну гру сил і політичних настроїв у краю. Не забувайте, що це політика, а не етнографія. А зрештою, ніхто з наших політиків не вважає хіба підкарпатських русинів москалями»³⁶³.

Причина «неокресленості обличчя» полягала в тому, що місцеве населення не мало єдиного етноніма і називало себе по різному: руськими, русинами, угроросами, карпаторосами, верховинцями, рускими, карпаторосами – залежно від рівня освітченості, територіального походження чи національно-культурних позицій. Тож даремно чеський письменник І. Ольбрахт називав Підкарпатську Русь «земля без імені»³⁶⁴. Така невизначеність «національного імені» аж ніяк не сприяла консолідації населення. Навпаки, у майбутньому створювався сприятливий ґрунт для різного роду спекуляцій, штучного дроблення на групи й витворення на їх основі різних національно-культурних напрямків. Потрібна була марудна праця, щоб перетворити руських, русинів, угроросів, карпаторосів, верховинців у єдине ціле, прищепити їм почуття єдності, сприяти відродженню, розвитку і піднесенню культури та освіти. Саме це намагалося зробити товариство «Просвіта», поширюючи етнонім «українець». Слід зазначити, що в цьому питанні Товариство не було монолітним, у ньому

³⁶¹ Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народа. Частина перша / Їжак. – Мукачево, 1938. – С. 5-6.

³⁶² Ганчин В. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті / В. Ганчин // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б. К. Галас (відповідальний редактор), В. С. Гадорець, В. Є. Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.27.

³⁶³ Підкарпатська Русь – Українська // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 січня. – Число 2 (188). – Рік видання VI. – С. 1.

³⁶⁴ Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народа. Частина перша / Їжак. – Мукачево, 1938. – С. 23.

можна виділити кілька груп. Старше покоління просвітян, яке у своїх працях і промовах часто називало населення «русинами (малоросами)», хоч й розуміло при цьому належність до української нації етнонім українці не використовувало. На противагу їм молода генерація просвітян, яка мала загострене почуття національної ідентичності, завжди вживала виключно назву «українець».

Щоправда використання етноніму «українець» не завжди адекватно сприймалася чехословацьким урядом. Часто він отожднювався як підризна діяльність проти держави. Тому його поширення викликало протидію з боку чехословацького уряду. Часто урядовці вважали більш безпечним підтримувати консервативний і несамотійний русофільський рух, ніж загострювати відносини з сусідніми державами, підтримуючи український рух. Не останню роль у цьому відіграли побоювання Праги української іреденти. Незважаючи на постійні запевнення просвітян, що вони прагнуть до культурної та етнографічної єдності з українцями по той бік Карпат, залишаючись при цьому вірними громадянами Чехословацької республіки. В принципі такі побоювання були справедливими, адже на теренах Чехословаччини активно діяли українські емігрантські товариства, які мали за мету відновлення української державності, до своїх лав вони залучали й підкарпатську молодь й проголошували Підкарпатську Русь частиною українських земель.

Василь Худанич, спираючись на угорські архівні матеріали, доводить, що між Польщею і Чехословаччиною 1928 р. був укладений договір, за яким Польща відмовлялася від спільного кордону з Угорщиною, а Чехословаччина зобов'язувалася знищити український національно-визвольний рух у Підкарпатській Русі³⁶⁵.

Ще однією причиною негативного ставлення чеських урядовців та громадськості до українського національно-культурного руху було те, що його підтримували комуністи.

Третій період характеризується активним поборництвом українського національно-культурного напрямку чехословацьким

³⁶⁵ Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево : „Карпатська вежа”, 2005. – С. 47.

урядом. Цей час у відносинах між урядом та Товариством можна назвати конфліктним. Одним з проявів загострення відносин стали заборони вживати етнонім «українці». Приводом став замах на голову «Общества им. А. Духновича» Є. Сабова в 1930 р., який здійснив студент Федір Тацинець. Цей епізод призвів до арештів та звинувачення українського національно культурного напрямку у співпраці з німцями (Клофач)³⁶⁶, або іредентизмі та намаганні розчленувати Чехословацьку державу.

Урядове переслідування «Просвіти» було однією з причин кризи 1930 – 1931 рр. у діяльності Товариства. Якщо в 1929 р. кількість читалень складала 176, 4 філії і 11 125 членів, то в 1931 р. вже було 5 філій, 109 читалень, 7240 членів³⁶⁷.

У 1930 р. Народоцевцьке учительське товариство та «Просвіта» спробували змінити статuti, уживши терміни «український», «українець». Міністерство внутрішніх справ заборонило використовувати ці терміни, мотивуючи тим, «що в згаданім означенні треба вбачати також і цілі протидержавні з огляду на відомі намагання до утворення українського соборного зв'язку»³⁶⁸. Обидва товариства звернулися до Найвищого Адміністративного Суду, який після розгляду справи 28 червня 1935 р. підтвердив заборону назви «український» як такої, що суперечить правним приписам, згідно з якими мова й народність населення Підкарпатської Русі означається терміном «руска (малоруска)» або «русинська»³⁶⁹. Заборона стосувалася лише офіційних документів, але не повсякденного життя.

Невдовзі, в 1934 р., Крайовий уряд заборонив уживати назви «Закарпаття», «Підкарпаття». Ця заборона була скасована лише після того, як члени «Просвіти» надали Крайовому уряду багато цитат з видань Чеської Академії Наук і Мистецтв у Празі,

³⁶⁶ Дуб М. Короткий нарис світової політики в 1930 році / М. Дуб // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : друкарня „Свобода”, 1931. – С. 49.

³⁶⁷ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 13.

³⁶⁸ Брящайко М. Боротьба за назву / М. Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1936. – 14 травня. – Рік видання V. – Число 18 (157). – С. 1.

³⁶⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 91 Повідомлення крайового управління про рішення найвищого суду в справі назви мови – українська або малоруська чи русинська, рішення найвищого суду в справі назви учительського товариства. 1936. – на 7 арк. – Арк. 3.

видань інших чеських наукових товариств у яких також вживалися назви «Підкарпаття», «Закарпаття», «Закарпатська Русь»³⁷⁰.

Судові постанови використали русофіли для подальших звинувачень «Просвіти» в сепаратизмі, хоч Товариство й наголошувало, що рішення Адміністративного Суду мають декларативний характер і нікому нічого не забороняють, а назви «українець», «український» можна вживати в приватних розмовах. Тому «Просвіта» і надалі, незважаючи на переслідування, продовжувала поширювати етнічний термін «українці». За це діячі «Просвіти» Л. Бачинський, С. Черкасенко, В. Гренджа-Донський, Марійка Підгірянка та інші зазнавали переслідувань із боку уряду.

Останній здійснив ряд заходів, спрямованих на підтримку русофільства. Так, 7 листопада 1930 р. міністр освіти І. Дерер заявив, що в початкових школах до апробації тимчасово можна вживати російські підручники.

У 1931 р. уряд розгорнув кампанію боротьби з некультурністю «подкарпатторуського ліду», ініціювавши відправлення у сільські бібліотеки «русских класиков» Ф.Достоевського, А.Чехова, О.Пушкіна, Ю.Лермонтова³⁷¹. Така політика призводила до радикалізації підкарпатської молоді, яка вбачала в урядових заходах антиукраїнську політику. У середовищі молоді популярними стають радикальні ідеї та орієнтація на ОУН.

Погіршення відносин між «Просвітою» й урядом призвели й до перегляду просвітянами своїх політичних вимог. Щоб не псувати відносини з урядом, очільники «Просвіти» ще з 1924 р. тимчасово відмовилися від будь-яких політичних вимог та певний час не порушували питання автономії. На початку 30-х рр., коли співвідношення сил було не на користь «Просвіти», члени Товариства активно виступали проти надання автономії. Так у першому номері газети «Українське слово» була поміщена стаття, у якій наголошувалося, що автономію вимагають русофіли й що вона наразі не вигідна для українського руху, оскільки, здійсненям автономії русофіли сподіються за політичною силою взяти

³⁷⁰ Заборона назв „Закарпаття”, „Підкарпаття” // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 24 січня. – Рік видання IV. – Число 3 (96). – С. 1.

³⁷¹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 60.

до своїх рук й культурну силу, тобто школи, церкву, мову й право над культурними й господарськими інституціями.

Просвітяни побоювалися, що автономія виразно здійснюватиметься у напрямку придушення просвітницької роботи серед населення. «Не робімо собі ніяких рожевих надій. Бо якщо на чолі союму стали би люди, яких думки не мають нічого спільного з інтересами нашої культури й народу, настав би безприкладний випадок, що панували би над нами наші ренегати, люди з провінційним світоглядом, з малим образованием, вузького кругозору, які навіть не знають те, якої вони нації»³⁷². Ця стаття викликала широкий розголос в тому сенсі, що «Просвіта» публічно висловилася проти автономії. Позиція просвітян була прагматичною й цілком виправданою в умовах жорсткої конкуренції з русофілами та підтримки останніх чехословацьким урядом. Адже отримання автономії Підкарпатської Русі в умовах коли «Просвіта» не мала монопольного впливу на населення, не мала підтримки уряду та провідних політичних сил, натомість сильними були позиції проугорськи орієнтованих політиків та русофілів, надання автономії принесло б більше втрат ніж користі українському національно-культурному напрямку.

Щоправда коли стало зрозуміло, що тактика відмови від політичних вимог не приносить результат, Товариство почало дедалі активніше їх висувати. Слід зазначити, що у розумінні автономії також були помітними відмінності між старшим та молодшим поколінням просвітян. Перші свої вимоги часто обмежували лише культурною автономією. Зокрема, на запитання представника газети «А-Зет», «які є домагання вашого мовного (культурного) напрямку у зв'язку з етаповим здійсненням автономії і що від неї очікуєте?», М.Бращайко відповів, що автономія найперше стосується передусім мовних і культурних справи. Саме тому із здійсненням першого етапу автономії мовою урядів, судів, шкіл і взагалі урядовою мовою мала бути українська мова. Це й була основна вимога просвітян³⁷³. Очікувалося також, що губернатор подбає про те, щоб припинити заснування чеських шкіл в селах.

³⁷² На тему автономії Підкарпаття // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Рік видання I. – Число I. – С. 2.

³⁷³ Бращайко М. Про автономію / М. Бращайко // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 жовтня. – Рік видання V. – Число 57. – С. 1-2.

Насамкінець очікувалося, що здійснення першого етапу автономії призведе до надання більшої ваги русинам у всіх ділянках публічного життя і значною мірою використаються місцеві ресурси й сили для економічного й культурного піднесення народу, поліпшення його добробуту³⁷⁴. Молоде покоління просвітян активно домагалася національно-територіальної автономії, звинувачуючи представників старшого покоління в коллабораціонізмі та підлабузництві перед чехами.

У 1932 р. просвітянська молодь під час перебування у Підкарпатській Русі прем'єр-міністра Е.Бенеша та міністра внутрішніх справ Й.Черного, незважаючи на застереження Централі, від імені філії «Просвіти» в Мукачеві звернулися до них із меморандумом, у якому вимагала від Е.Бенеша та Й.Черного припинити урядове переслідування членів «Просвіти», надати Підкарпатській Русі автономію, а також порушувалося питання взаємовідносин уряду з народовецьким (українофільським) рухом³⁷⁵.

Домагання автономії стало причиною поступового порозуміння між народовцями та русофілами. Таке зближення умовно можна вважати з 1934 р.³⁷⁶. Наслідком порозуміння стало налагодження співпраці між представниками обох напрямків у процесі боротьби за автономію Підкарпатської Русі. Це проявлялося у збереженні певного перемир'я та відмові від взаємних нападів. Недаремно газета «Подкарпатські гласи» в 1936 р. зазначала, що вся руська преса – як великоруська, так і малоруська – зберігає перемир'я, коли справа торкається мовних питань – і тим дивніше, що обидва напрямки зійшлися і взаємно доповнюють одне одного в боротьбі проти чехів³⁷⁷.

³⁷⁴ Брящайко М. Про автономію / М. Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 жовтня. – Рік видання V. – Число 57. – С. 1-2..

³⁷⁵ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 82. Текст звернення мукачівського філіалу „Просвіти” до міністра закордонних справ Е.Бенеша, листування з іншими філіалами про проведення міжфіліальної наради й список обраних до скаладу делегацій для вітання Бенеша членів мукачівського філіалу. 22 березня 1934 - 19 вересня 1934. – на 17 арк. – Арк. 8-15.

³⁷⁶ Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець / [Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; Передмова Василя Худанича]. – Ужгород : „Гражда”, 1998. – С. 66.

³⁷⁷ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 162. Лист редакції до віце-президента з простуванням закидів газети „Подкарпатске гласи” й запевненням в лояльності. 7 серпня 1936. – на 1 арк.

Слід зазначити, що, незважаючи на антиукраїнську політику, чехословацький уряд усе ж не вдався до силового тиску на «Просвіту», а продовжував підтримувати своєрідний баланс сил між українським та русофільським рухами.

Поступово політична ситуація знову почала змінюватися на користь «Просвіти». 15 лютого 1935 р. Губернатором Підкарпатської Русі став К. Грабар. Це призначення радо віталось Товариством, оскільки він з самого початку своєї діяльності ставився до народовецького руху дуже прихильно і як губернатор неодноразово публічно засвідчував, що цього свого ставлення придержується й надалі»³⁷⁸. Щоправда, деякі просвітяни, зокрема – В. Гренджа-Донський, доволі скептично ставилися до «народовецтва» К. Грабаря. Однак останній тривалий час співпрацював із «Просвітою» і очолював комітет будови «Народного Дому», він все-таки ставився до Товариства набагато прихильніше, ніж його попередник А.Бескид.

Цього ж року «Просвіта» підписала з урядом «Санаційний акт». Товариство отримало від Земського Банку позичку на суму 2 млн. кч. на 20 років, причому держава виступила гарантом повернення позики. Ця позика потрібна була для того, щоби провести оздоровлення Товариства³⁷⁹. Факт надання такої позики свідчив про зміну в ставленні держави до «Просвіти» і поступове відновлення їхньої тісної співпраці.

Четвертий період характеризується налагодженням співпраці між чехословацьким урядом та «Просвітою». Після того, як русофіли були остаточно дискредитовані діяльністю А. Бродія та С. Фенцика, був сформований новий автономний уряд, який очолив А. Волошин. Цей уряд спирався саме на активістів «Просвіти», які відіграли провідну роль у становленні Карпатської України. Останній період не був тривалим, оскільки невдовзі Чехословаччина перестала існувати. Відтак, угорська влада офіційно заборонила діяльність Товариства.

³⁷⁸ Константин Грабар губернатор Підкарпатської Русі // Календар „Просвіта” на перехідний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35.

³⁷⁹ ДАЗО, ф. 72., оп.2. – Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества, полицейским урядом по организационным вопросам общества „Просвита”. 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк. – Арк. 14.

Підсумовуючи можемо констатувати, що відносини між товариством «Просвіта» й чехословацьким урядом були складними й суперечливими. Вони залежали від багатьох чинників і були варіативними, а не цілеспрямованими й послідовними, проте спрямованими на стримування української національної свідомості. Їх умовно можна поділити на чотири періоди. Хоча ці відносини і були складними, слід, однак, наголосити на тому, що чехословацький уряд не вдався до ліквідації «Просвіти» й відвертого силового переслідування її активістів.

3.2. Вплив Товариства на формування та діяльність проукраїнських політичних партій

Уходження до складу Чехословацької республіки зумовило демократичні процеси у Підкарпатській Русі, насамперед, виникнення політичних партій. Позаяк уся національно свідома інтелігенція гуртувалася довкола товариства «Просвіта», то саме в їх середовищі виникла думка про заснування політичної партії, через яку просвітяни впливали б на політичне життя, оскільки Товариство в статуті обумовило принцип невтручання в політику. Така партія невдовзі була створена й отримала назву Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П). Хоча попередні зібрання партії проходили ще в червні, офіційно вона була заснована на установчих зборах, які відбулися 15 липня 1920 р. в Ужгороді. Близько 600 делегатів зібрання обрали керівництво політичної партії, її головну управу. Головою РХ(З)П став А. Товт – відомий просвітянин, член Головного Виділу «Просвіти», засновник читальні «Просвіти» в селі Дравці. Секретарем партії обрали адвоката Ю. Бращайка – голову крайового товариства «Просвіта», а заступниками голови — Ю. Добея, І. Деяка, В. Джомурата, А. Волошина, І. Тенінця³⁸⁰. Усі вищеназвані діячі були активістами «Просвіти». Це, у свою чергу, і зумовило співпрацю партії й Товариства в різних сферах. Упродовж 1920-1924 рр. ними була проведена велика кількість святкових вечорів,

³⁸⁰ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 260.

присвячених підкарпатським і українським громадсько-культурним діячам, театральних і танцювальних вистав, хорових виступів та інших акцій як культурно-освітнього, так і політичного й економічного характеру³⁸¹. Слід зазначити, що більшість членів РХ(З)П були й членами «Просвіти», брали активну участь у культурно-освітній діяльності на місцях, входили до складу різних громадсько-політичних, господарських і мистецьких комісій організації³⁸². Тому й авторитет партії серед місцевого населення постійно зростав.

Лідери партії не висували будь-яких радикальних вимог, а обмежувалися проханням надати обіцяні автономні права. Упродовж свого існування РХ(З)П підтримувала владну політику Чехословацької республіки³⁸³.

Після невдалої участі у виборах 1924 р., на яких РХ(З)П отримала лише 4,4% голосів³⁸⁴, партія саморозпустилася. Проте, замість неї, була створена Християнсько-народна партія (ХНП). Більшість колишніх активістів РХ(З)П стали членами новоствореної партії. Головою було обрано А.Волошина, його заступником – М.Брацайка, секретарем – М.Долиная. До головної управи партії увійшли: Ю.Брацайко, В.Гаджега, В.Лар, І.Грига³⁸⁵. Отже, усе керівництво партії одночасно було й керівництвом товариства «Просвіта». Активно співпрацювала з партією й студентська молодь. Як зазначав С.Росоха, чим більше припливало до неї української молоді, тим більше сходила вона на платформу українського націоналізму³⁸⁶. Відтак, опорою ХНП знову ж таки стала «Просвіта». Ними проводилися спільні масові акції, які

³⁸¹ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 260.

³⁸² Токар М. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920-1924 роках / Маріан Токар // *Carpatica –Карпатика*. Випуск 10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях. – Ужгород : „Два кольори”, 2001. – С. 32.

³⁸³ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 174.

³⁸⁴ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 327.

³⁸⁵ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 195.

³⁸⁶ Росоха С. Сойм Карпатської України / С. Росоха. – Вінніпег : Культура і освіта, 1949. – С. 22.

торкалися всіх сфер суспільного життя. Просвітянська робота регулярно висвітлювалася на шпальтах газети «Свобода», що в 1925 р. стала офіційним друкованим органом ХНП.

У своїй діяльності ХНП проголошувала, що місцеве населення є частиною української нації, і декларувала бажання поєднатися з «братами по той бік Карпат», проте це єднання мало бути культурним, оскільки партія наголошувала на лояльності до існуючої влади й дотримувалася думки, що Підкарпатська Русь є складовою частиною Чехословацької республіки.

Серед членів «Просвіти» були й представники інших політичних партій, які розгорнули свою діяльність у Підкарпатській Русі, а саме Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДППР), Аграрна партія. Зокрема, до керівного органу СДППР входили такі діячі-просвітяни, як Є. Пуза, Я. Остапчук, С. Клочурак, Я. Нечас, В. Климпуш, В. Шуба, І. Михалко та ін.³⁸⁷. Відтак, СДППР була проукраїнською партією. Недаремно члени філії «Просвіти» в Мукачеві на одному зі своїх засідань висловилися за підтримку партії, оскільки вона утверджує народовецький, український культурний напрямок³⁸⁸. Друкований орган партії – газету «Народ», а згодом «Вперед» – редагували Є. Пуза та С. Клочурак. Проте кількісна частка просвітян у СДППР була значно меншою, ніж у РХ(З)П, здебільшого до цієї партії входили члени філії «Просвіти» в Мукачеві.

Проте поступово частка українців у партії, особливо керівництві, знижувалася. У 1929 р. керівництво СДППР разом із Чеською соціал-демократичною партією (ЧСДП) висунуло кандидатський лист до парламентських виборів, у якому не знайшлося місця українським соціал-демократичним активістам³⁸⁹. Це спричинило вихід із лав партії Яцка Остапчука.

Активні просвітяни С.Клочурак, В.Курах, М.Марущак, А.Штефан, Ю.Перевузік у 1934 р. створили в Аграрній партії

³⁸⁷ Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті / О. Малець // Науковий збірник товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII) / Під. ред. П.Федаки. – Ужгород : „Два кольори”, 2000. – С. 277.

³⁸⁸ ДАЗО, ф. 72., оп.1. – Спр. 2. Переписка с прессовым референтом газеты „Світло”, Союзом Подкарпатских русинских студентов, „Гуцульское общество” по вопросу прессы. 25 августа 1925 – 9 марта 1936. – на 111 арк. – Арк. 51.

³⁸⁹ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 204.

українську фракцію, яка в мовно-національних питаннях стояла в опозиції до русофільського керівництва. Фракція видавала власну газету «Земля і воля». Незважаючи на протидію з боку аграрників-русофілів, українська фракція продовжувала активно працювати, роблячи значний вклад у національне та культурне відродження Підкарпатської Русі.

Активна діяльність української фракції Аграрної партії змусила центральне керівництво в Празі з нею рахуватися. Для ознайомлення з її роботою у Підкарпатській русі делегація українських аграрників у складі С.Клочурака, Ю.Перевузника, М.Гулянича, М.Лацанича їздила в столицю республіки. Розуміючи важливість підтримки Аграрної партії, центральне керівництво змушене було схвально поставитися до існування фракції³⁹⁰.

Водночас воно підтримало склад кандидатського листа на виборах 1935 р. від Підкарпатської Русі, куди не ввійшло жодного представника української фракції.

Відсутність єдиної проукраїнської партії й розпорошеність просвітян по різних партіях призводило до того, що український національно-культурний рух ніколи не мав потужного представництва в парламенті й не міг належним чином впливати на внутрішню політику держави. Більше того, часто у своїх партіях просвітяни не мали належного впливу. На цій основі в середовищі просвітянської молоді формується переконання щодо необхідності створення партії, яка б об'єднала всі народовецькі сили, адже участь українців у діяльності інших, зокрема чеських партій, користі місцевому населенню не принесла. Проте залишила сумний досвід, коли чехословацькі партії забирали голоси для себе, просто долучуючи їх до своїх. У результаті цього у парламенті, хоч і були представлені депутати-народовці, але їх чисельність була низькою, і вони не могли ефективно відстоювати інтереси українського національного руху загалом і «Просвіти» зокрема. Причина цього була проста українство завжди залишалося «червоним полотном» в очах чеських партій навіть і тих, котрі це українство толерували. Слід зазначити, що просвітяни старшого

³⁹⁰ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 214.

покоління доволі скептично ставилися до можливості заснування незалежної української партії. На цій основі між молоддю та старшим поколінням просвітян починаються конфлікти³⁹¹.

Старше покоління просвітян указувало на перепони, які постають на шляху створення єдиної української партії, насамперед, неможливість об'єднання всіх соціальних та політичних переконань в одній партії, фінансова неспроможність і т.д. Молодь звинувачувала старше покоління в нехтуванні національними інтересами заради своїх, вузькопартійних. В.Гренджа-Донський, виступаючи рупором молодого покоління, писав: «Скажете, що є нонсенс злучити всі погляди господарських інтересів і соціальних питань в одну партію. Та переживаємо переломові часи, нам наші національні інтереси, наше «бути, чи не бути» понад усе важніше і ми повинні відложити всі свої дрібнички, щоб спільними силами рятувати те, що нам найважливіше: НАШУ НАЦІОНАЛЬНІСТЬ. Не забуваймо, що Підкарпаття – це малий клаптик землі і наша партійна, чи краще кажучи, соціальна диференціяція – це наша загуба. Можу я бути соціалістом, але мені дорожчий той український священик, ніж соціаліст чужої нації, хоч би клясово й ближче стояв до мене; можу я бути, наприклад, найрадикальнішим націоналістом або фашистом, але той український комуніст мені дорожчий, чим націоналіст або фашист чужої нації, що мені чужий як по крові так і по мові, і по культурі.

Тому, отже, мусимо відложити всі диференціяції, всі сварки між собою, і ми всі, праві і ліві, коли не бажаємо собі національної смерти, повинні чим скорше зреорганізувати, перетворити ціле наше політичне життя. До цього насамперед потрібно нам своєї, ні від кого незалежної української партії»³⁹².

У 1935 р. була створена партія, яка претендувала на те, щоб об'єднати всі проукраїнські політичні сили. Принаймні, так вважали самі засновники. Партія була заснована 7 квітня 1935 р. І. Невицькою, І. Грицем, В. Кузьмиком, М. Тулеком та І. Бод-

³⁹¹ Сільський політик. Справа незалежної української партії. Дискусійна стаття // Українське слово. – 1935. – 17 січня. – Рік видання IV. – Число 2 (95). – С. 1.

³⁹² Гренджа-Донський В. Доки ще нам чекати? Дискусійна стаття В. Гренджа-Донський // Гренджа-Донський В.С. Я теж українець : Публіцистика / [Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В.І. Ільницького]. – Ужгород : ВАТ „Видавництво Закарпаття”, 2003. – С. 270.

наром³⁹³ й отримала назву Українська селянська партія. Щоправда, тривалий час точно не було відомо, яку ж назву матиме партія. Існувала думка назвати її Українське Національне Об'єднання. Основним завданням новоствореної партії було створення з неї ядра, довкола якого мали об'єднатися всі українські сили. Проте ідея створення єдиної української партії на той момент не набула популярності, тому Українська селянська партія так і не досягла якихось політичних успіхів.

Поступово ставало зрозуміло, що, лише об'єднавши свої сили, українські партії зможуть досягти успіхів у своїй діяльності. Тим паче, що перед очима був приклад успішного Всепросвітянського з'їзду 1937 р., у якому взяли участь Просвіта, Січ, члени ХНП, представники Української селянської партії, українська фракція Аграрної партії, українські діячі СДПР, навіть комуністи. Успішне проведення з'їзду засвідчило здатність проукраїнських партій успішно співпрацювати.

Об'єднання проукраїнських партій довкола Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради не вирішило питання. Це було надто аморфне об'єднання без чітких програмних положень та єдиної організації. Товариство «Просвіта» продовжувало відігравати роль своєрідного координаційного центру між різними проукраїнськими політичними партіями. Проте воно не могло повноцінно замінити партію, крім того, статут формально обмежував можливість втручання у політичне життя.

Проте, саме просвітяни виробили єдино прийнятну, як їм здавалося, політичну платформу для всіх проукраїнських партій. Вона полягала в зосередженні зусиль у боротьбі за отримання автономії та акценті на пріоритеті національно-культурних питань над соціальними, хоч останні, безперечно, відігравали також важливу роль і були синтезом ідей християнських-демократів з поміркованими соціалістичними.

Вирішення основної проблеми – нестачі фінансових ресурсів – планувалося компенсувати ідейністю. Принаймні, на це сподівалися представники молодого покоління просвітян³⁹⁴.

³⁹³ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 208.

³⁹⁴ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919-1939) / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – С. 267.

Звичайно, матеріально-фінансова база стояла в основі створення всіх політичних партій, однак шляхи поповнення партійної казни в організацій були різними. Якщо оглянути загалом усі партії, то необхідно відзначити, що організації української орієнтації в цьому важливому питанні стояли найгірше. Незважаючи на це, питання консолідації проукраїнських політичних сил на 1938 р. набуло першочергового й безповоротного водночас значення³⁹⁵.

Товариство Просвіта продовжувало відігравати роль центру, довкола якого об'єднувалися представники різних проукраїнських політичних партій. Власне, ідея просвітян – створення єдиної проукраїнської партії – була реалізована утворенням Українського національного об'єднання (УНО).

Отже, Товариство, хоч і опосередковано, виявилось причетним до створення першої проукраїнської політичної партії. Згодом, коли кількість подібних партій зросла, «Просвіта» стала своєрідним координаційним центром між ними. У середовищі просвітян, особливо молоді, визріла ідея створення на основі різних проукраїнських партій однієї, яка б виступила політичним репрезентантом українського населення Чехословацької республіки.

3.3. Організація та проведення «Просвітою» масових заходів

Особливим видом активності «Просвіти» було організація та проведення масових заходів. Такі заходи відігравали декілька функцій. По-перше, вони дозволяли просвітянам адекватно оцінювати власні сили виходячи з кількості членів які взяли участь у таких заходах, виявити рівень активності своїх членів.. Масові заходи дозволяли оцінювати й підтримку населення. Саме тому масові заходи у формі з'їздів, ювілеїв читалень тощо проводилися по всій території Підкарпатської Русі.

По-друге, організація та проведення масових заходів носили пропагандистський характер, популяризуючи «Просвіту» серед на-

³⁹⁵ Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. ІХ. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 228.

селення. Кожний масовий захід організований та проведений в 20-30-х рр. ХХ ст. мав елементи театралізованого дійства. Як правило організатори заходів влаштовували їх таким чином щоб захопити, зацікавити та привернути увагу якомога більшої кількості людей. До прикладу організований Товариством з'їзд молоді у Мукачеві 1934 р. включав у себе:

1. Польове богослужіння поблизу мукачівського монастира.
2. Урочистий похід учасників через села Підмонастир та Росвигів, вулицями міста до міського театру.
3. Святкові збори.
4. Обідня перерва.
5. Народна забава.
6. Театральна вистава.
7. Танці³⁹⁶.

З програми з'їзду можна зробити висновок, що він проводиться більше для впливу на населення. Масові походи у національних костюмах, пластнів чи вершників, влаштування театральних вистав та танців мали вплинути на людей, не розбещених подібними дійствами й стимулювати їх вступати до лав Товариства.

По-третє, масові заходи мобілізували та згуртовували просвітян. Вдало проведені заходи з широким суспільним розголосом сприяли зростанню авторитету та активності структурного підрозділу Товариства який їх провів.

По-четверте, масові заходи виступали формою тиску на чехословацьку адміністрацію. Кожна з акцій завершувалася прийняттям та урочистим виголошенням прийнятих на ній резолюцій. Аналіз цих резолюцій свідчить про те, що їх основні вимоги склалися з економічних, політичних та культурних, й вони практично повністю повторювалися. Наявність великої кількості учасників давало можливість просвітянам заявити, що вони висловлюють думку всього населення Підкарпатської Русі, або, принаймні, більшої його частини.

Масові заходи проводилися Товариством протягом всього часу його діяльності, але мусимо зазначити, що заходи проведені у 1920 – 1923 рр. сильно відрізнялися від заходів проведених у

³⁹⁶ ДАЗО, ф. 72, оп 2, Спр. 84. Оголошення організаційного комітету про з'їзд молоді у Мукачеві й порядок денний з'їзду. Вітання з'їзду від Мукачівського філіала «Просвіти». – на 4 арк. – Арк. 3.

більш пізній час. Різниця полягала у тому, що 1920 – 1923 рр. всі акції організовувалися та проводилися виключно Головним відділом та організаційною комісією, вони не набували такої масовості як у 1930-х рр. Масові заходи організовувалися та проводилися для обговорення та вирішення проблем освіти, культурного розвитку, шкільництва тощо. Відсутні театралізовані дійства та масові походи учасників акцій містом. Таку різницю можна пояснити тим фактом, що у період 1920 – 1923 рр. «Просвіта» не мала конкурентів в особі «Общества им. А. Духновича», а відтак масові заходи мали за мету фахове обговорення проблем, а не вплив на населення. Слід додати, що просвітяни ще не мали й достатньо досвіду в організації та проведенні подібних заходів. Поява сильних конкурентів та змагання на вплив серед населення й чехословацьку владу змусили просвітян шукати нових форм та методів роботи й одним з таких форм стало проведення масових заходів.

Вочевидь першим масовим заходом «Просвіти» з використанням театралізованих дійств, організованим маршем учасників вулицями міста та концертом стало святкування побудови Народного Дому в Ужгороді. Можна припустити, що успіх зазначеного заходу стимулював просвітян організовувати й проводити їх регулярно.

Наступний масовий захід за участю «Просвіти» відбувся 7 липня 1929 р. й отримав назву I з'їзду народовецької молоді. У його роботі взяли участь переважно студенти, учні гімназій та вчителі, а також молоді активісти Товариства. Наслідком стало виголошення вимог до чехословацької адміністрації. Усі вимоги можна звести до економічних, освітніх та національних, при чому домінували саме освітні та національні, що відображало специфіку «Просвіти». Економічні вимоги склалися всього з 4 пунктів й зводилися до вимоги дбати про розвиток промисловості Підкарпатської Русі та вирішити земельну проблему³⁹⁷. Освітні вимоги були ширшими та детальнішими. Вони виступали проти чехізації та русифікації системи освіти, вимагали звільнення керівника шкільного відділу, інспектора торгівельних і фахових шкіл, інспектора горожанських шкіл, культурного референта шкільного

³⁹⁷ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 18. Резолюції першого з'їзду молоді в Ужгороді 7 липня 1929 р. Порядок денний загальних зборів товариства «Просвіта». – на 6 арк. – Арк. 2.

відділу за антиукраїнські переконання та непрофесійність. Крім цього вимагалось збільшення мережі початкових шкіл, унормування навчального процесу, введення літературної української мови у навчання, відкриття господарської школи та університету³⁹⁸. Національні вимоги – використання символіки Підкарпатської Русі на урядових установах (синьо-жовтого прапора та гімну під час урочистих подій), використання української мови в урядах, фінансова підтримка театру «Просвіти» та університету, підтримка жіночих організацій та відкриття університету за рахунок перенесення в Ужгород Української Господарської Академії з Подєбрад³⁹⁹.

Другим важливим масовим заходом «Просвіти» стало проведення другого народовецького з'їзд молоді в Мукачеві 1-2 липня 1934 р. Ще 27 березня 1934 р. відбулася нарада представників «Союзу Підкарпатських студентів» з праги та просвітянської молоді, а 15 травня 1934 р. «Просвіта» розповсюдила відозву до просвітянської молоді з закликом зібратися на з'їзд. Метою з'їзду проголошувалося пошук нових форм та методів просвітянської роботи зростанням зацікавленості у культурно-просвітницькій, господарсько-економічній, суспільно-політичній праці в Підкарпатській Русі⁴⁰⁰. З'їзд відбувся з великим успіхом. Юліан Химинець посилаючись на свідчення поліції називає кількість учасників 9650 чоловік з 84 місцевостей⁴⁰¹. Підготовка та проведення з'їзду засвідчили про значні розбіжності між радикальною молоддю та поміркованими представниками старшого покоління. Резолюції прийняті з'їздом були більш радикальними ніж попередні. З'являються політичні вимоги – надання автономії, в іншому вимоги загалом повторюють вимоги попереднього з'їзду.

³⁹⁸ ДАЗО Ф. 72, оп 2. – Спр.18. Резолюції першого з'їзду молоді в Ужгороді 7 липня 1929 р. Порядок денний загальних зборів товариства «Просвіта». – на 6 арк. – Арк. 2.

³⁹⁹ ДАЗО Ф. 72, оп 2. – Спр. 18. Резолюції першого з'їзду молоді в Ужгороді 7 липня 1929 р. Порядок денний загальних зборів товариства «Просвіта». – на 6 арк. – Арк. 2-3.

⁴⁰⁰ ДАЗО Ф. 72, оп 2. – Спр.84. Оголошення організаційного комітету про з'їзд молоді в Мукачеві й порядок денний з'їзду. Вітання з'їзду від Мукачівського філіала «Просвіти». – на 4 арк. – Арк. 1-3.

⁴⁰¹ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Юліан Химинець / Науковий редактор О.В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – С. 73.

Перший з'їзд молоді не був чисельним, але другий показав силу та запал просвітянської молоді. Проведення з'їздів та прийняті на них резолюції дають можливість зробити висновки про поступову радикалізацію просвітянської молоді. Вони також засвідчили про наростання суперечностей у поглядах на форми та методи культурно-просвітницької роботи між двома генераціями просвітян. Та головне з'їзди виявили кардинальні відмінності у ставленні до чехословацької влади. Молоді просвітяни, на відміну від своїх старших колег, вирізнялися радикальністю поглядів, ініціативністю та безкомпромісністю. Пройшовши соціалізацію в умовах ліберального чехословацького режиму, вони все ж дуже критично ставилися до внутрішньої політики уряду в Підкарпатській Русі. Невдоволення викликала підтримка, чи радше, лояльне ставлення уряду до діяльності русофільських організацій. В цьому просвітянська моода вбачала загрозу українському національно-культурному напрямку. На це накладалася мовна та освітня політика уряду.

Ще одним постійним подразником просвітянської молоді була проблема надання Підкарпатській Русі автономії. Позаяк цей процес розтягнувся на 18 років, він був постійним приводом для критики уряду. Часто радикальна позиція просвітянської молоді йшла в розріз з позицією старшого покоління просвітян. Лідери останніх добре пам'ятали угорський режим і вважали за краще шукати порозуміння з урядом, який все ж не проводив відвертих репресій проти українському національно-культурному напрямку. Вони не безпідставно зауважували, що саме завдяки політиці чехословацького уряду «Просвіта» зуміла досягнути значних успіхів в культурно-просвітницькій роботі з населенням. Відношення до автономії у середовищі старшого покоління просвітян також було дуже обережним. З одного боку вони, не безпідставно, боялися, що надання автономії надасть перевагу русофільському напрямку та проугорськи орієнтованим силам, а отже у підсумку негативно відобразиться на українському національно-культурному напрямку. З іншого боку, вони не наважувалися відверто виступати проти автономії щоб не дати додаткових можливостей своїм суперникам звинувачувати «Просвіту» у небажанні запроваджувати автономію.

Проведення двох народовецьких з'їздів молоді засвідчили, що на політичну арену Підкарпатської Русі виходить нове покоління просвітян, більш радикальне та дієве, яке не обмежувалося культурними вимогами, а ставило перед собою політичні завдання – автономія Підкарпатської Русі, а в перспективі побудова незалежної української держави. Радикальність та дієвість просвітянської молоді мала два головні наслідки. По-перше, різко активізується діяльність «Просвіти» й невдовзі її читальні у своїх звітах відзначають про свою беззаперечну перевагу над читальнями «Общества им. А.Духновича». По-друге, уряд, враховуючи античеські настрої молодих просвітян, все більше починає утискати Товариство.

Слід відмітити, що організація та проведення масових заходів «Просвітою» стало постійною традицією. Як правило такі заходи проводилися в філіях, або найбільшими та найактивнішими читальнями й крім пропагандистської мети ставали своєрідним показником роботи читалень та філій. Особливу активність просвітяни проявляли у 1937 р. коли «мовні війни» набули крайнього загострення.

Першим масовим заходом у 1937 р. стали урочистості пов'язані з таборуванням пластунів у Кальнику 19 – 22 червня. Святкування були присвячені «Зеленим Св'ятам» й включав у себе відкриття таборування, висвячення синьо-жовтого прапора, присяга пластунів та маніфестаційні збори. Участь у заході взяли 1400 чоловік⁴⁰², а також провідники «Просвіти» М.Брацайко, І.Булеца, Л.Міня. Головним завданням зборів у Кальнику стало підняття престижу просвітянських організацій та відзначення успіхів кальницької читальні.

Другим успішним масовим заходом стало проведення просвітянського з'їзду у Турянських Реметах 27 червня 1937 р. Участь у якому взяло понад 2000 чоловік переважно з великобержнянського, перечинського та ужгородського округів⁴⁰³. На відміну від попередніх, цей з'їзд проводився як протест проти російської мови в школах та впровадження російських підручників у

⁴⁰² Культурно-національне свято в Кальнику // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 42-43.

⁴⁰³ Просвітянський з'їзд в Турянських Реметах // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 46.

школи. На з'їзді виступали очільники «Просвіти» Ю.Бращайко, Ю.Добей, В.Гренджа-Донський, А.Ворон та Іван Рогач. Останній був найбільш радикальним представником просвітянської молоді. Подібні з'їзди відбулися в Перечині та Великій Копані.

Після проведення так званого «мовного плебісциту» 14 вересня 1937 року, під час якого батьки повинні були вирішувати, якому підручнику віддати перевагу – руській (українській) граматиці І.Панькевича чи русскої граматики Є.Сабова. Таким чином, саме малоосвічені батьки мали зробити вибір. Ще до голосування почалися різноманітні махінації. Перш, ніж відбулося голосування, підручник І.Панькевича був схарактеризований як малоруський (український), а Є.Сабова – як руській. Результатом голосування стала беззаперечна перемога «русскої граматики» Є.Сабова – її обрало 313 шкіл; граматику І.Панькевича – 114⁴⁰⁴. Враховуючи, що більшість населення ідентифікувала себе як «русські», що фонетично та на письмі близько до «русски». Цим і пояснюється вибір на користь російських підручників.

«Просвіта» активно виступала проти ідеї проведення мовного плебісциту, а згодом й протестувала проти його результатів. Вимоги не русифіковувати освіту та не впроваджувати російські підручники повинні були бути підкріплені народним волевиявленням. З цією метою 17 жовтня 1937 р. було проведено Всепросвітянський з'їзд. Він мав величезне значення як для самої «Просвіти» так і вплив на політику чехословацького уряду. Насамперед слід звернути увагу на масовість з'їзду та впливовість учасників. Серед його учасників були Юлій Бращайко – голова «Просвіти», Федір Ревай, Першу Руську Народну Раду представляли Августин Волошин та М.Долинай. Учительську Громаду (14 окружних гуртків і 1517 членів) представляли: Августин Штефан, директор торговельної академії в Мукачеві, Василь Свереняк. Педагогічне товариство Підкарпатської Русі: о. Августин Волошин. Жіночий Союз: Ірина Невицька, письменниця та Марія Долинаєва. Товариство Українських Письменників та журналістів: Володимир Бірчак, Василь Гренджа-Донський, товариство «Бандурист»: Михайло Білаченко, Золтан Бувелені. Робітничу Акаде-

⁴⁰⁴ Магочій П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.

мію: Михайло Карбованець та С. Довгаль. Товариство «Січ»: Василь Деха, Юрко Манівчук. Соціал-Демемократичну Партію Юлій Гуснап, Юлій Ревай. Християнську Нарародну Партію: Василь Гаджега, Іван Ґрига. Народовецьке крило Аграрної партії Степан Клочурак, Василь Приймак. Комуністичну партію представляв Олекса Борканюк. Редакцію газети «Свобода» о. В. Желтвай. Редакцію «Учительського Голосу» Андрій Ворон. Редакцію газети «Вперед» Дмитро Німчук, редакцію газети «Земля і Воля» Степан Клочурак, редакцію газети «Карпатська Молодь» Микола Вайда, редакцію газети «Народна Сила» М. Тулек, редакцію газети «Світло» І. Петричко, редакцію «Наш рідний край» А. Маркуш.

Союз Українських Студентів Підкарпаття в Празі представляв Ю. Кенне, губернатор К.Грабар, віце-губернатор Мезнік, представники центрального уряду з Праги Червінка, голова львівської «Просвіти» І.Брик, командуючий чеськими військами у Підкарпатській Русі генерал Сватек⁴⁰⁵, а також представники радіо й телебачення, втому числі й німецького. Вражала й кількість учасників В.Ґренджа-Донський називав цифру учасників у від 12 000 до 15 000 чоловік⁴⁰⁶. Голова «Просвіти» Ю.Брацайко називав цифру 12360 осіб⁴⁰⁷. Русофіли більш критично оцінювали кількість учасників оцінюючи їх чисельність в 6-7 тисяч⁴⁰⁸, але все ж змушені були визнати, що з'їзд був надзвичайно добре організованим та проведеним й викликав величезний інтерес у жителів Ужгорода⁴⁰⁹.

Урочиста хода вулицями міста була добре продуманою. Учасники йшли колонами по 3 чоловік у ряд, що візуально збільшувало їх чисельність та час проходження, а отже робило ефект нескінченності людського потоку.

⁴⁰⁵ Ґренджа-Донський В. Маніфест «До українського народу Підкарпаття» / Василь Ґренджа-Донський // Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 X 1937. Маніфест «До українського народу Підкарпаття». – Ужгород, 1997. – С. 32-34.

⁴⁰⁶ Ґренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 X 1937 / Василь Ґренджа-Донський // Величний Всепросвітянський з'їзд в Ужгороді 17 X 1937. Маніфест «До українського народу Підкарпаття». – Ужгород, 1997. – С. 22.

⁴⁰⁷ Закарпаття у наступі // Новий час. – 21 жовтня 1937. – С. 5.

⁴⁰⁸ З'їзд «Просвіты» в глазах очевидца // Русскій народный голось. – 21 октября 1937. – С. 2.

⁴⁰⁹ К създу «Просвиты» // Русскій народный голось. – 21 октября 1937. – С. 3.

Відтак можемо зробити висновок, що кількість учасників Всепросвітянського з'їзду було понад 12000 чоловік. Враховуючи захоплення яке він викликав у жителів міста можемо припустити, що частина міщан приєдналася до походу й прийшла на маніфестаційні збори. Тому чисельність учасників могла коливатися до 15 – 16 тисяч осіб. Маніфестаційні збори стали кульмінацією заходу, на них було виголошено ряд промов, закликів до чехословацького уряду, прийнято резолюції. Як й у попередніх випадках резолюції вимагали: відміни результатів мовного плебісциту, введення у шкільництві української мови з фонетичним правописом, усунення з шкіл російськомовних підручників, використання української мови, поряд з чеською в органах влади. Вимагалось зняти заборону на використання синьо-жовтих прапорів, змінити мовну та редакційну політику кошицької радіостанції та надання фінансової допомоги театру «Нова Сцена»⁴¹⁰. Квінтесенсією резолюцій стала констатація факту належності населення Підкарпатської Русі до української нації.

Проголошувалися й економічні вимоги: проведення земельної реформи, розвиток промисловості у Підкарпатській Русі, державна підтримка розвитку сільського господарства та промислів, побудова мережі доріг тощо⁴¹¹.

Всепросвітянський з'їзд став прикладом найуспішнішого масового заходу організованого «Просвітою». Водночас він став прикладом об'єднання зусиль усіх народовецьких організацій. Аналіз резолюцій прийнятих ним свідчить, що вони були досить поміркованими й загалом повторювали висловлені раніше просвітянами вимоги. Хочеться відмітити більше деталізацію та акцент на економічних проблемах Підкарпатської Русі, адже усі попередні резолюції Товариства приділяли цьому значно менше уваги. Загалом масові заходи «Просвіти» слід розглядати як особливий вид політичної активності, який поєднував у собі спосіб тиску на уряд з пропагандою та залученням нових членів до лав Товариства.

⁴¹⁰ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр.108. Резолюції з'їзду товариства «Просвіта» в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. – на 19 арк. – Арк. – 1-3.

⁴¹¹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр.108. Резолюції з'їзду товариства «Просвіта» в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. – на 19 арк. – Арк. – 13-14.

3.4. Роль Товариства у поширенні української літературної мови

«Хіба має народ щось дорожче за мову своїх батьків? У мові народу відбивається все його мислення, його традиція, історія, релігія, це основа життя народу, його душа і серце. Відібрати в народу мову означає довіку позбавити його щастя...» – писав Йоган Готфрід Гердер⁴¹².

Мова завжди була визначальною рисою нації. У ній поєднувалися духовні, ментальні особливості нації, вона відображала й рівень технічного розвитку (технічні терміни). Мова також виражала силу й міць нації, поширювалася нею під час експансії. Проте для малих, недержавних народів, сам факт існування яких часто ставився під сумнів, мова набула особливого, сакрального змісту. Для них вона стала, фактично, синонімом до терміна «нація» й останнім «бастіоном боротьби» за збереження свого національного «я». Саме з відродження мови почалося національне піднесення цих народів. Воно спочатку було лише культурним і лише з часом перетворилося на політичний рух. Відтак, будь-яке питання, яке хоч найменшим чином зачіпало мову, було надзвичайно гострим і важким для вирішення. Боротьба груп, які орієнтувалися на ту чи іншу мову, діалект чи правопис, перетворювалася на безкомпромісну війну до повної перемоги, в якій не могло бути компромісів, а лише перемога або смерть.

Подібною була ситуація й на теренах Підкарпатської Русі. Культурні діячі другої половини ХІХ ст. орієнтувалися на російську мову (щоправда, тут були варіації: русский язык, русский язык с карпаторусским произношением, общерусский язык і т.д.), яку доволі погано знали. Запровадження незрозумілої мови викликало неприйняття серед населення. Частина інтелігенції пробувала писати мовою якомогабільше наближеною до народної, що й призвело до мовної дискусії. Русофілів звинувачували в тому, що вони пишуть незрозумілою мовою, а ті закидували своїм опонентам звинувачення у спробі мадяризації населення.

⁴¹² Магочій П. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 82.

Офіційна політика Угорщини, спрямована на якнайшвидшу асиміляцію населення, перешкоджала впровадженню будь-якої літературної мови, крім угорської, а отже – культурно-просвітницькій праці. Тому мовні дискусії того періоду не набули такої гостроти. Зате вони повною мірою проявилися в демократичній Чехословаччині. Тут «мовне питання» було настільки гострим, що навіть такі далекі від філології люди, як А.Штефан, включилися в мовну боротьбу. Адже «языкъ – это альфа и омега народного самосознания» – писав С.Фенцик⁴¹³.

Чеська адміністрація дуже швидко зіткнулася з відсутністю літературної мови та низьким культурним і освітнім рівнем населення. Генеральний Статут визначав, що «народна мова» буде мовою навчання й мовою урядування, але, що таке «народна мова», ніхто не знав. Зіткнувшись із ситуацією, коли «народна мова» змінювалася від села до села, Верховне Командування Підкарпатської Русі звернулося до міністерства шкільництва та народної освіти з проханням дати пояснення терміна «народна мова». З цією метою 4 грудня 1919 р. у Празі було скликано нараду спеціалістів, учасниками якої були професори Полівка, Зубатий, Бидло, Дворський, Махал, Кадлец, доценти Флінта, Чорний, Хліма, Пранак – усього 15 спеціалістів. Вони висловилися про те, що місцеві діалекти, безсумнівно, належать до малоруської мови, й як літературну потрібно ввести саме малоруську мову. Цю пропозицію підтримав і відомий учений-славист Нідерле⁴¹⁴. Узявши до уваги рекомендації спеціалістів, міністр освіти надіслав Командуванню Підкарпатської Русі рекомендації, суть яких зводилася до такого: оскільки мова місцевого населення є діалектом малоруської мови, то як літературну слід запровадити галицьку малоруську мову, однак з етимологічним правописом. Таким чином, на думку деяких чеських урядовців, мовне питання було розв'язане на користь української мови, але в той же час Ге-

⁴¹³ Фенцик С. Алоїз Іраяк / С. Фенцик // Карпатский свѣт. – Ужгород. – 1930. - № 3-4. – Роч. III. – С.893.

⁴¹⁴ Ганчин В. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті / В. Ганчин // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б. К. Галас (відповідальний редактор), В. С. Гадорець, В. Є. Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.25-26.

неральний Статут було надруковано чеською, угорською та російською мовами⁴¹⁵.

Щоби донести рішення чеської Академії Наук до місцевої громадськості, було організовано й проведено кілька учительських конгресів. Щоправда, результатів вони не принесли. Учителі багато говорили про «материнський язык», закликали проводити навчання на основі традицій, тобто «язичієм» діячів другої половини ХІХ ст. або ж живим «народним языком», а відсутню термінологію позичати з російської, української, чеської мови.

Наслідком цих конгресів стало розгортання полеміки щодо мови. Частина місцевої інтелігенції домагалася введення «народної мови», тобто мови руської (української). У своїх виступах вони вказували та те, що місцеві культурні діячі поступово схилялися до народної мови, а мовні суперечки занесли галицькі русофіли⁴¹⁶; і так само, як народний напрям переміг в Україні та в Галичині, переможе він і в Підкарпатській Русі⁴¹⁷. З іншого боку, русофіли домагалися введення «общерусского литературного языка» чи «русского языка», звинувачували галицьких народовців у розпалюванні мовної суперечки, а український рух – узагалі в сепаратизмі й ставили під сумнів саме існування української мови, а отже, й українців як нації⁴¹⁸.

Таким чином, шкільний реферат узявся втілювати рекомендації міністерства освіти, тобто впроваджувати галицький варіант літературної української мови з етимологічним правописом. Для цього знаному філологу І.Панькевичу було доручено написати граматику мови. Він її підготував, взявши за основу фонетичний

⁴¹⁵ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець / Науковий редактор О.В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – С. 40.

⁴¹⁶ Волошин А. О письменном язиці подкарпатських Русинов / А. Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С.165.

⁴¹⁷ Волошин А. О письменном язиці подкарпатських Русинов / А. Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С. 165.

⁴¹⁸ Гуснай И. Языковой вопросъ въ Подкарпатской Руси / И. Гуснай. – Книгопечатня „св. Николая” въ Пряшевѣ, 1921. – 32 с; Зоркій Н. Доказано-ли научно существованіе вполнѣ самостоятельнаго „украинского языка”? / Н. Зоркій. – Ужгородъ : „Школьная помощь”, 1924. – 20 с.

правопис, впроваджений Г.Стрипським⁴¹⁹. Проте, коли відбулася учительська нарада, яка мала затвердити граматику, на ній несподівано з'явився Г.Стрипський, (який саме приїхав з Будапешта) і зрікся свого правопису. Після цього нарада вчителів відхилила граматику⁴²⁰. Тому І.Панькевич змушений був терміново переробити її, узявши за основу правопис Максимовича-Огоновського, внівши деякі зміни і, за словами самого І.Панькевича, «тим самим врятувати українську мову як мову навчання в українських закарпатських школах»⁴²¹. Відтак, «Грамматика руського языка для молодших клас шкіл середніх і горожанських»⁴²² була схвалена міністерством народної освіти і шкільництва в 1922 р. Це був перший крок до утвердження на теренах Підкарпатської Русі української літературної мови.

Щоправда, сама грамматика І.Панькевича, власне, ще не була грамматикою української мови. Вона фіксувала ряд народних форм місцевих говірок, а також основні фонетичні й граматичні риси галицької української мови. Застосовувалися й окремі російські граматичні терміни. Етимологічний правопис, який уже ніде не використовувався, штучно закріплював архаїчні форми української мови. Хоча, порівнюючи з попередньою правописною практикою, «панькевичівка» була кроком уперед. Вона стала основою української національної й мовної орієнтації населення Підкарпатської Русі й Східної Словаччини⁴²³.

Чехословацький парламент прийняв ряд законів, у яких закріплювалася мова руська (малоруська) як мова навчання й урядування. Зокрема, це було закріплено в Конституції, законі 122/1 про урядову мову, де говорилося, що «урядовою мовою держави є мова чеська. В параграфі зроблено застереження, що Закар-

⁴¹⁹ Панькевич І. Протестний лист І. Панькевича адресований крайкому комуністичної партії в Пряшеві / І. Панькевич // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 52.

⁴²⁰ Панькевич І. Мій життєпис / І. Панькевич // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 37.

⁴²¹ Панькевич І. Мій життєпис / І. Панькевич // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 37.

⁴²² Панькевич І. Грамматика руського языка для молодших клас шкіл середніх и горожанських / І. Панькевич. – Мукачево, 1922. – С. 89.

⁴²³ Штець М. Роль і місце Івана Панькевича в становленні правопису на Закарпатті і Східній Словаччині / М. Штець // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 184.

паття... Соїм, який має бути покликаний до життя, має право вирішувати питання мови»⁴²⁴.

Проте, незважаючи на це, почалася, спочатку обережна, а потім гостра, критика чеської мовної політики. Хоча граматика І.Панькевича була компромісною, ряд її літер: ѣ, ы, њ можна було читати по-різному, наприклад, «хлѣб», «пѡдкава», «высокий» народівці читали як «хліб», «підкова», «високий», русофіли як «хлеб», «подкова», «высокий»⁴²⁵, вона, однак, постійно критикувалася обома таборами. Радикально налаштована українська інтелігенція звинувачувала Панькевича в тому, що він нібито намагався створити з «підкарпатських русинів» окремий народ шляхом витворення штучної мови⁴²⁶.

Русофіли звинувачували «Граматіку...» в тому, що вона за своїм змістом не відповідає традиційним навичкам у письмі й словесному вираженні, сіє серед «русских» мовний сепаратизм, відходить від «общерусского литературного языка», протиставляє себе літературним традиціям «Южно-Карпатской Руси»⁴²⁷, замість загальноприйнятих русских граматичних норм вводить нові⁴²⁸.

І.Панькевич у декількох статтях спростував ці звинувачення: «Языковѣ борьбы стратили бы свое жало, если бы мы знали

⁴²⁴ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець / Науковий редактор О.В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – С. 43; Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Ю. Химинець / [Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; Передмова Василя Худанича]. – Ужгород : „Гражда”, 1998. – С. 60.

⁴²⁵ Мушинка М. І.Панькевич і Закарпаття / М. Мушинка // Матеріали наукової конференції присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23 – 24 жовтня 1992 р.) / [Редколегія: П.Федака, Б.Галас, М.Мушинка та ін]. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1992. – 400 с. – С. 158.

⁴²⁶ Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному 20-річчі (1920 - 1939) / П. Федака // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді / [Під. ред. П.Федаки]. – Ужгород, 2000. – Річник IV(XVIII). – С. 8; Галас Б. Значення наукової та просвітницької діяльності І.Панькевича для утвердження української літературної мови / Б. Галас // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.186.

⁴²⁷ Граматика Панькевича. Разборъ ея на основаніи даныхъ науки о языкѣ, по рецензии профессора Георгия Геровсого. – Ужгород : Свободное слово, 1930. – С. 3-4.

⁴²⁸ Граматика Панькевича. Разборъ ея на основаніи даныхъ науки о языкѣ, по рецензии профессора Георгия Геровсого. – Ужгород : Свободное слово, 1930. – С. 10.

словесний скарб и діалекти нашого народу»⁴²⁹. Відтак, учений указував на необхідність укладання діалектологічного словника. Із закликом надсилати матеріали для словника він неодноразово звертався через товариство «Просвіта» до громадськості. У 1933 р. І.Панькевич зібрав близько 35 000 слів, але вважав таку кількість недостатньою для видання словника⁴³⁰. Щодо нехтування традиціями, то дослідник підкреслював, що його граматика «оперта на граматицѣ А.Волошина з року 1907..., а коли ще дальше йти взад, то на и на граматицѣ Теодорія Злоцького з р. 1883»⁴³¹. Незважаючи на різного роду закиди, граматика І.Панькевича залишалася понад 15 років єдиним апробованим міністерством освіти посібником для середніх шкіл⁴³² і «проклала дорогу фонетичному правопису та українській літературній мові у Закарпатті»⁴³³.

Учителі-русофіли відкинули граматику І.Панькевича, схваливши граматику А.Волошина, написану ним у 1919 році⁴³⁴, та граматику Є.Сабова, справжнім автором якої був галицький емігрант-русофіл Григор'єв. Обидві граматики були русофільськими і, хоч міністерство освіти не схвалило жодної з них, на практиці вони активно використовувалися. Проблема в тому, що шкільний реферат «крізь пальці» дивився на ці порушення. Тому в різних школах, ба навіть у одній школі, учителі могли вчити дітей різними мовами, що, в свою чергу, відбивалося на якості навчання.

⁴²⁹ Панькевич І. О збираню матеріалов до діалектологічного подкарпатського словаря / І. Панькевич // Підкарпатська Русь. – 1925. – 15 марта. – Ч. 3. – С.43.

⁴³⁰ Ганурель З. Історія „словника південнокарпатських говорів” І.Панькевича у листуванні / З. Ганурель // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 179.

⁴³¹ Панькевич І. Одповѣдь на анонимну брошуру: „Граматика Панькевича, разбор ея, на основаніи данныхъ науки о языкѣ, по рецензії профессора Георгія Геровскаго” / І. Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1930. – Роч. VII. – Ч. 7 – 8. – С. 172.

⁴³² Штець М. Національна мова українців Закарпаття у міжвоєнний період у світлі соціолінгвістики / М. Штець // Дукля. – 1998. – № 6. – С. 83.

⁴³³ Чучка П. Закарпатська стихія в „граматиці руського языка...” І.Панькевича / П. Чучка // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С. 328.

⁴³⁴ Волошинъ А. Методическая грамматика карпато-русского языка для народныхъ школь. Часть I. Для I и II классовъ народной школы / А. Волошин. – Ужгородъ : Книгопечатня акціонерного товариство „УНІО”, 1919. – 32 с.

Після схвалення граматики І.Панькевича багато хто був щиро переконаний, що в боротьбі за літературну (руську-українську чи російську) мову перемогла народна (руська-українська) мова⁴³⁵. Проте, як показав час, такі переконання виявилися передчасними. Русофіли на противагу термінові «народна мова» дуже скоро висунули «літературна мова». Згідно з цією теорією, місцеві говірки є «народною мовою», але існує літературна мова – мова освічених людей, мова інтелігенції, аристократії – російська мова. Не відкидаючи «народної мови», русофіли твердили, що в школах навчання повинно вестися лише літературною мовою, при цьому апелювали до місцевих культурних діячів другої половини ХІХ ст. Вони стверджували, що «общерусский літературний язык» є спільним для великоросів, малоросів і білоросів, проте кожен із них має свій діалект, однак літературна мова має бути одна. Головним аргументом спільної літературної мови був німецький досвід. У Німеччині, незважаючи на велику кількість діалектів, досить віддалених один від одного, побутувала спільна літературна мова. Ця теза засвідчила, що мовна боротьба, окрім чисто філологічного та політичного аспектів, має ще й соціальну складову. Ф.Тіхий писав: «У нинішній подвійності літературної мови яскраво вимальовуються соціальні відносини і передусім соціальна розшарованість на Підкарпатській Русі. Літературна російська мова є тут мовою «аристократичною», якою цікавляться лише десять тисяч із «верхівки», українська мова є мовою демократичною, мовою широких народних верств»⁴³⁶.

Просвітяни ж надто швидко повірили в перемогу народної, а отже – народної (української) мови, і тому їх активність на фоні русофілів слабшає. Незважаючи на те, що грамика І.Панькевича була схвалена міністерством освіти, А.Волошин у 1923 р. підготував ще одну граматику руської (української) мо-

⁴³⁵ Мишуга Л. Підкарпатська Русь. Сучасний стан; Ортоскоп. Державні змагання Підкарпатської України / Передмова Олекси Мишанича. – Ужгород : Гражда, 1993. – С. 18.

⁴³⁶ Галас Б. Утвердження нової української літературної мови на Закарпатті у висвітленні Франтішека Тихого / Б. Галас // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.100.

ви⁴³⁷. Граматика була діалектною, від української літературної мови вона стояла ще далі, ніж граматика І.Панькевича, однак назва цієї граматики практично збігається і водночас різко відрізняється з назвою 1919 р. Тому, вочевидь, граматика 1923 р. не була спробою створення альтернативи граматиці І.Панькевича, а була своєрідним публічним жестом, який мав засвідчити перед громадськістю, що А.Волошин позбувся своїх русофільських поглядів і твердо стоїть на народовецьких позиціях. Наскільки вдалим був цей крок, судити важко, але поява ще однієї граматики підживляла й без того невисокий рівень довіри до «панькевичівки».

У мовному питанні в 20-х рр. позиція «Просвіти» була дуже обережною. Ще на установчих зборах у травні 1920 р. наголошувалося на тому, що не може бути двох мов – панської (російської) і хлопської (руської). Безумовно, визнавалося, що необхідно вживати народну, а отже, «малоруську мову». Проте діячі «Просвіти» не чинили рішучих кроків для впровадження української літературної мови. На це були свої причини. По-перше, для такого кроку просто не вистачало фахівців, не було достатньої кількості вчителів, які б могли навчати українською мовою, не було урядовців, які б знали українську мову. По-друге, на початку 20-х рр. діячі «Просвіти», які були вихідцями з місцевого населення, просто не володіли українською літературною мовою, а користувалися мішаниною літературної мови та місцевого діалекту. По-третє, місцеве населення, зважаючи на його низький рівень національної свідомості, не було готовим до такого радикального кроку. По-четверте, проти були чехи, які, хоч і затвердили граматику І.Панькевича та обстоювали «народну мову», все ж схильні були прислухатися до вимог русофілів; зокрема шкільні інспектори «крізь пальці» дивилися на використання підручників, не затверджених міністерством освіти. По-п'яте, маючи непрості стосунки з чехословацькою владою і залежачи від неї фінансово, Товариство не могло собі дозволити різкі виступи проти влади.

За таких умов «Просвіта» йшла шляхом найменшого супротиву. Літературно-науковий відділ Товариства не особливо при-

⁴³⁷ Волошин А. Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народных школ / А. Волошин. – Ужгород : Книгопечатня акціонерного товариства „УНІО”, 1923. – 111 с.

скіпливо ставився до мови й правопису статей у своїх друкованих виданнях. Генеральна лінія дотримувалася, тобто статті, за рідкісним винятком, друкувалися етимологічним правописом, та й правопис цей був максимально спрощений. Коли автор особливо наполягав, то його статтю могли надрукувати й фонетичним правописом.

Відтак, видання «Просвіти» характеризувалися великою строкатістю. В одних і тих самих публікаціях могли вміщуватися статті, писані місцевим діалектом (як писали В.Гаджега та А.Волошин), галицькою українською мовою (коли автором статті був галичанин) і літературною мовою (якщо статтю писав вихідець із Наддніпрянщини). Таким чином, Товариство дотримувалося приписів чеської влади. Однак це не означає, що українська мова не популяризувалася.

«Просвіта» дуже активно поширювала й пропагувала українську мову. У своїх друкованих органах – «Пчолка», щорічних календарях «Просвіти» – постійно друкувалися твори українських митців. Друкувалися етимологічним правописом, але це була літературна мова без діалектизмів. У цих же виданнях публікувалися й молоді місцеві поети та прозаїки, які творили українською мовою. Та головною пропагандистською силою українського слова був театр. Просвітянський театр часто гастролював провінцією, граючи найкращі українські п'єси: «Ой, не ходи, Грицю», «Невільник», «Украдене щастя», «Наталка Полтавка», «Хазяїн», «Сватання на Гончарівці» та інші. Ці п'єси відображали селянське життя і мали величезний вплив на місцеве населення. Усе це в сукупності призвело до підвищення національної свідомості населення і поширення української мови.

Постійно полемізуючи з русофілами й намагаючись спростувати їхні тези стосовно «общерусского литературного языка» і «русской литературной традиции», просвітяни починають більш ґрунтовно займатися мовознавством, паралельно досліджуючи підкарпатські діалекти. Особливо в цій сфері відзначився І.Панькевич. Він сам ходив селами і збирав діалектний мовний матеріал, при цьому не обмежувався лише адміністративними землями Підкарпатської Русі.

Учений відвідав 520 українських сіл Підкарпатської Русі, Словаччини, Румунського Мараморошу. Результатом його ґрун-

товної праці стала монографія «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей»⁴³⁸.

Дослідник вивчав стародавні літературні пам'ятки Підкарпатської Русі, популярні середньовічні романи про життя Олександра Македонського – Александрії.

Зокрема, І.Панькевич виявив та опублікував кілька списків «Александрії» - Тишівську, Пістрялівську⁴³⁹. Здійснивши їх мовний аналіз, він відзначив, що «Александрія підкарпаторуська єсть походження українського⁴⁴⁰ і зайшла сюды з України»⁴⁴¹. Розглядаючи мовні особливості покрайніх записів на церковних книгах, вчений стверджує, що переписувачі мали бути з Галичини або місцевими людьми, які закінчили школи в Галичині⁴⁴².

Таким чином, на основі вивчення давніх літературних пам'яток дослідник зробив висновок, що вони писані мовою, близькою до народної, та вказують на жваві культурні взаємини між Підкарпатською Руссю та іншими українськими землями, передусім – Галичиною. Загалом, культурні діячі другої половини ХІХ ст. були винятком із літературного й культурного життя Підкарпатської Русі, їх творчість не мала під собою жодних традицій, а була бездумно скопійована з російської. Натомість, у

⁴³⁸ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі / І. Панькевич. – 3 приложеням 5 діалоктологічних мап. Частина І. Звучання і морфологія. – V Praze, 1938.: Nakladu Sboru pro výkum Slovenska a Podkarpatské Rusi. V komisi nakladatelstvi „Orbis”. – 549с.

⁴³⁹ Панькевич І. П'єстряловській рукопис Александрії з року 1774 / І. Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за 1925 рок. / [П'єд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник ІV. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1925. – С. 177 – 187; Панькевич І. Тишовська „Александрія” на початку ХVІІІ в'єку / І. Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за 1922 рок / [П'єд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Р'єчник І. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 7-108.

⁴⁴⁰ Панькевич І. П'єстряловській рукопис Александрії з року 1774 / І. Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за 1925 рок. / [П'єд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник ІV. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1925. – С. 178.

⁴⁴¹ Панькевич І. Що читали д'єти наших прад'єдов в школах в другой половин'є ХVІІІ стол'єтя / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – 1925. – 15 септембра. – Роч. ІІ. – Ч. 7. – С. 118.

⁴⁴² Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. І. / І. Панькевич // Науковий зборник Тов-ва „Просвіта” в Ужгороді за 1928/29 рок. / [П'єд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник. VІ. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1929. – С. 131.

давнину населення Підкарпаття й Галичини творило єдину культурну спільноту.

Був також інший дуже важливий наслідок мовної боротьби. Завдяки їй і критиці русофілів, просвітяни, особливо старше покоління, покращили свої знання української мови і тепер писали літературною українською мовою.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. в культурно-просвітницьку роботу активно включається молодь. Вихована товариством «Просвіта» в українському національному дусі, вона вперше гучно заявила про себе в 1929 р. на I з'їзді молоді. Саме тут було прийнято ряд резолюцій, в тому числі й ті, які стосувалися мови. З цього часу «Просвіта» активно починає вимагати впровадження в усі сфери життя української літературної мови й домагається фонетичного правопису. Якщо вчителі-емігранти боялися активно виступати за фонетичний правопис і українську літературну мову, щоб не бути позбавленими громадянства, як українські сепаратисти, то молоді місцеві уродженці цього не боялися й мали «розв'язані» руки.

У 1930 р. мовна боротьба загострюється. У червні цього року в меморандумі до Ради Міністрів Чехословацької Республіки С.Фенцик і А.Бродій заявили, що будуть рішуче боротися проти «того искусственного языка и той искусственной грамматики, которая была введена в школу и являлась для украинцев постепенным переходом к украинскому жаргону...»⁴⁴³.

Щоб угамувати пристрасті, міністр освіти І.Дерер 17 березня 1931 р. скликав конференцію з представників «Просвіти» (А.Волошин, І.Панькевич), «Общества им. А.Духновича» (С.Фенцик, К.Стрипський) та представників празького університету (Ю.Полівка, М.Вайнгарт). Утім, вона не принесла жодних результатів. «Просвіта» й надалі відстоювала народну (українську) мову, звинувачуючи опонентів у реакційності, «мадяронстві» та неучтві. Ті, у свою чергу, звинувачували просвітян у сепаратизмі й домагалися введення «русского языка». Представники «Просвіти» намагалися вивести мовне питання з політичної пло-

⁴⁴³ Могорита М. Боротьба закарпатських Українців за рідну мову у ХХ столітті / М. Могорита // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.260.

щини й звести до власне фахово-наукового питання⁴⁴⁴, але подібні намагання так і залишилися спробами, а питання мови й надалі функціонувало як найбільш гостре та заполітизоване.

Невдовзі «Просвіта» звернулася до міністра освіти з меморандумом, у якому домагалася, щоб:

- 1) у всіх школах руська (українська) мова була мовою навчання;
- 2) заборонили введення російських підручників;
- 3) у школах використовувалися лише підручники, схвалені міністерством шкіл та народної освіти;
- 4) було дозволено (через брак підручників) використовувати «руські» підручники, видані за кордоном;
- 5) було дозволено використовувати підручники, видані фонетичним правописом;
- 6) шкільні та інші уряди Підкарпатської Русі вживали в оголошеннях руську (українську) мову⁴⁴⁵.

Слід сказати, що на той час багато вчителів таємно навчали дітей фонетичного правопису⁴⁴⁶.

Активізація «Просвіти» в мовній боротьбі була викликана тим, що 7 листопада 1930 р. міністр освіти І.Дерер заявив, що в початкових школах до апробації тимчасово можна вживати російські підручники, проте, він же й видав розпорядження про заборону російських підручників⁴⁴⁷. Звичайні за такої «послідовної» мовної політики зловживання в галузі освіти були досить значними. Тому в 1931 – 1932 навчальному році російські підручники активно використовувалися. Це викликало обурення «Просвіти»: Товариство почало звертатися до приватних фірм з

⁴⁴⁴ Волошин А. Протокол із мовної конференції / [А. Волошин, І. Панькевич] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – март. – Річ. VIII. – Ч. 2-3. – С. 60.

⁴⁴⁵ Брацайко М. Меморандум тов. „Просвіта” в Ужгороді о мовній справі / [М. Брацайко, Ф. Ревай] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – Апріль. – Річ. VIII. – Ч. 4. – С. 84-85.

⁴⁴⁶ Кушинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад) / А. Кушинський. – Буенос-Айрес : видавництво Юліана Середяка, 1981. – С. 57.

⁴⁴⁷ Попович Д. Свобода / Д. Попович // Великий господарський родинний календар товариства „Просвіта” на звичайний рік 1925. Річник 3. – Ужгород : друкарня Крживанек и Миравчик, 1924. – С. 72-74.

проханням подавати плакати, вівіски й оголошення, крім інших мов, ще й руською (українською)⁴⁴⁸.

2 жовтня 1932 р. була скликана нарада українських товариств, яка постановила протистояти акції русофілів з впровадження російських підручників у школах та інформувати населення про приховані цілі русофілів⁴⁴⁹. Наступного дня було видано «обіжчик» до низових організацій, який закликав організувати боротьбу проти русофілів⁴⁵⁰. Одночасно активізувалася робота з популяризації української мови серед населення, особливо дітей. Готувався ряд заходів, які повинні були показати дітям милозвучність української мови й виховати в них любов до неї⁴⁵¹.

За боротьбою один проти одного й народовці, і русофіли помічали поступову чехізацію. Упадала в око непропорційно велика частка чеських шкіл. 22 березня 1927 р. розпорядженням Цивільної Управи було заміщено руську (українську) мову як предмет чеською в неукраїнських школах⁴⁵². Була практично повна відсутність як «народної мови», так і «руссакого язика» в урядах. Така ситуація призвела до того, що «Просвіта» та «Общество им. А.Духновича» звинувачували чехословацьку владу в розпалюванні мовного хаосу. Поступово це твердження висловлювалося все більше й більше.

Із 1934 р. між народовцями й русофілами починає налагоджуватися співробітництво з метою прискорити отримання автономії, але після втручання чехословацької влади в мовні питання ця співпраця опинилася під загрозою.

⁴⁴⁸ ДАЗО ф. 72, оп. 2. – Спр. 48. Лист Мукачівського філіалу до торгівельної фірми з пропозицією вжити в торгових точках українську мову січень 1932. – на 2 арк. – Арк. 1-2.

⁴⁴⁹ ДАЗО ф. 72, оп. 2. – Спр. 32. Протокол об'єднаної наради товариства "Просвіта" і інших від 2 жовтня 1932 року в справі протесту проти запровадження в школах російських підручників. 2 жовтня -15 жовтня 1932. – на 3 арк. – Арк. 1.

⁴⁵⁰ ДАЗО ф. 72, оп. 2. – Спр. 46. Циркуляр Мукачівського філіалу „Просвіти” про опір запровадженню в школах російських підручників. 3 жовтня 1932. – на 3 арк. – Арк. 1.

⁴⁵¹ ДАЗО ф. 72, оп. 2. – Спр. 53. Рукопис статті без підпису „Любов до Вітчизни”, лист із с. Кальника про сварки на ґрунті незгод щодо української мови і пісень. 10 вересня - 26 вересня 1932. – на 6 арк. – Арк. 2.

⁴⁵² ДАЗО ф. 72, оп. 2. – Спр. 8. Відозва Крайового товариства охорони дітей й опіки над молоддю в Львові про відкриття дошкільних установ; копія розпорядження Цивільного управління про заміну української мови, як предмета, в неукраїнських школах чеською, оголошення й проект при Українському інституті Громадянознавства в Празі. 16 січня 1922-13 квітня 1927. – на 14 арк. – Арк. 14.

У кінці 1930-х рр., відчуваючи свою перевагу в боротьбі за вплив на населення, «Просвіта» організовувала й проводила масові заходи, районні з'їзди, з'їзди філій. На цих з'їздах, як правило, виголошувалися протести проти русифікації шкіл, як це було, наприклад, на з'їзді філії «Просвіти» в Перечині⁴⁵³.

Серйозним ударом і випробуванням для «Просвіти» став мовний «плебісцит» 14 вересня 1937 року, під час якого батьки змушені були вирішити, якому підручнику віддати перевагу – руській граматиці І.Панькевича чи русскої граматики Є.Сабова. Таким чином, саме малоосвічені батьки мали зробити вибір. Ще до голосування почалися різноманітні махінації. Перш, ніж відбулося голосування, підручник І.Панькевича був схарактеризований як малоруський (український), а Є.Сабова – як руський. Результатом голосування стала беззаперечна перемога «русскої граматики» Є.Сабова – її обрало 313 шкіл; граматику І.Панькевича – 114⁴⁵⁴.

Іронія полягала в тому, що батьки вважали: необхідно обирати між українською та руською граматикою. Оскільки більшість населення ідентифікувала себе як «русські», то їх вибір і був на користь «русскої», що фонетично й граматично близька до «руської» граматики. Хоча чимало чеських діячів критично висловлювалися про правильність цього «плебісциту», його результати дозволили лідерам русофілів, зокрема С.Фенцику, заявити про «окончательное поражение украинизации»⁴⁵⁵.

«Просвіта» не змирилася з результатами «плебісциту» й невдовзі її активісти та члени «Учительської громади» почали вести активну пропаганду проти результатів «плебісциту» та впровадження російської мови в школах. У селах створювалися комітети батьків, які опротестовували результати голосувань і вимагали повторного волевиявлення. «Общество им. А.Духновича» надсилало контрпротести. Усе це лише поглиблю-

⁴⁵³ Пайкош О.М. Мовна боротьба на Закарпатті 20-30-х рр. ХХ ст. /О. М. Пайкош // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.253.

⁴⁵⁴ Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 137.

⁴⁵⁵ Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.

вало розкол у суспільстві й провокувало відкриті конфлікти між прихильниками різних мовних орієнтацій.

17 жовтня 1937 р. «Просвіта» організувала в Ужгороді Все-просвітянський з'їзд, одним із головних гасел якого була вимога впровадження української літературної мови в усі сфери життя. З'їзд вилився в антиурядову маніфестацію із радикальними вимогами. Ураховуючи, що участь у ньому взяло понад 15 тисяч чоловік, уряду було над чим замислитися.

Мовне питання було вирішено лише 25 листопада 1938 р., коли А.Волошин – прем'єр-міністр автономної Підкарпатської Русі – підписав розпорядження №28, параграф 2 якого проголошував: «в школах, основаних для дітей українських (руських, малоруських) мовою навчання має бути мова українська в її літературній формі»⁴⁵⁶. Проте, діяло це розпорядження лише до моменту окупації Підкарпатської Русі угорськими військами.

Отже, в 1920 – 1923 рр. відносини між «Просвітою» і чехословацькою владою були дружніми. Уряд прихильно ставився до діяльності товариства, підтримував його морально та матеріально. Відносини між ними погіршилися починаючи з 1924 р., коли серед чеських політиків відбувся поворот до русофільства. Відтоді дедалі більше ці стосунки погіршувалися.

У 1923 р. було засновано конкурентне «Общество им. А.Духновича» і між обома Товариствами починається боротьба за вплив на населення та владу. Щоб покращити своє положення, «Просвіта» намагалася не висувати гострих політичних вимог, демонструвати свою лояльність до чехословацької влади. Щоправда, така політика не виправдала себе й ніякого покращення у відносинах між товариством і владою не настало. У той же час чехи продовжували надавати певні кошти для потреб товариства. З кожним роком така допомога зменшувалася, але все ж таки чехи підтримували певний паритет між двома силами. Це може свідчити про намагання використати протистояння двох то-

⁴⁵⁶ Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні / П. Чучка // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С. 33.

вариств у власних цілях, зокрема, як причину не надавати автономію Підкарпатській Русі.

Із початку 1932 р. «Просвіта» долає внутрішню кризу й починає активну працю, спираючись виключно на власні сили. Зрештою, це призводить до переваги над «Обществом им. А.Духновича» і, як наслідок, чехословацька влада починає уважніше ставитися до вимог та діяльності «Просвіти».

Товариство мало вплив на становлення партійної системи. Оскільки статутом визначалося, що це є суто культурно-просвітня організація, то виключалася будь-яка політична діяльність. Проте, майже весь керівний склад «Просвіти» одночасно був у Президії Руської Хліборобської (Земледільської) партії, а пізніше – Християнської Народної Партії. Багато просвітян були членами Соціал-Демократичної партії Підкарпатської Русі та Української фракції Аграрної Партії. «Просвіта» виступала своєрідним координаційним центром між проукраїнськими політичними партіями. Саме серед просвітян виникла думка про створення політичної партії, яка б об'єднала всі українські сили – майбутнього УНО.

У міжвоєнний період товариство «Просвіта» докладало значних зусиль для впровадження й поширення на теренах Підкарпатської Русі української літературної мови. Для цього діячами «Просвіти» – І.Панькевичем, А.Волошиним, Ф.Агієм – були написані граматики мови. Поширювалася українська літературна мова також через видання. Таке ратування за літературну мову зумовлювалося поглядами «Просвіти» на національну приналежність населення Підкарпатської Русі до української нації.

ЧАСТИНА 4.

ВПЛИВ «ПРОСВІТИ» НА РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

4.1. Вплив Товариства на систему освіти і виховання

Освіта завжди була показником, не лише рівня розвитку суспільства, вона мала набагато важливіше значення адже дозволяла підняти суспільство на якісно новий рівень. Високий рівень освідченості дозволяв суспільству дуже швидко долати точки біфуркації – переломні моменти та ставати творцем, а не пасивним учасником історичного процесу.

Досліджуючи проблеми національного відродження народів Центральної Європи впершу чергу звертається увага на тих коло-сальних змінах, які здійснилися у «малих недержавних народів», що дозволило їм протягом короткого часу консолідуватися у боротьбі за власну державність. Чеський соціолог Мірослав Грох виділяв 3 етапи національного відродження: академічний, культурно-просвітницький, політичний. Перший етап можна охарактеризувати як «кабінетний» – коли група людей проявляє аматорський інтерес до виявів окремішності свого народу: мови, фольклору, історії тощо. Подальший розвиток національного відродження вже безпосередньо пов'язаний з розвитком освіти. З'являються люди, майбутня еліта, які починають вивчати професійно історію, мову, культуру свого народу й на цій основі обґрунтовувати його окремішність. Вони проводять широку культурно-просвітницьку діяльність доносячи свої ідеї масам. Але цей процес неможливий без певного рівня освідченості мас, без їх готовності сприймати теоретичні конструкти, які їх пропонує еліта. Перейматися такими проблемами взагалі. Освіти є саме тим інструментом, який сприяє національному та культурному відродженню.

Відсталість, культурна, соціальна, економічна, політична, Підкарпатської Русі була пов'язана з низьким освітнім рівнем населення. Переважна більшість русинів (руських) складалася з

сільських жителів з мінімальним рівнем освіти, або ж й відсутністю такого взагалі. Відтак серед міських жителів, які складають найбільш активну частину будь-якого суспільства, їх частка була дуже незначною. Переважна більшість міщан русинів (руських) дуже швидко асимільовувалася й не могла стати етнофорами, провідниками національного і культурного відродження свого народу. Завдяки кращому рівню освідченості, а також політичним приференціям, домінуючу роль у політичному, економічному, культурному, соціальному посідали угорці та євреї (частка представників інших народів була доволі низькою).

Мусимо визнати, що система освіти у австро-угорській імперії не сприяла формуванню освідченого, національно свідомого, прошарку руської інтелігенції. Навпаки вона консервувала існуючі у суспільстві реалії та скоріше сприяла асиміляції населення. Тут варто згадати про ініціативу угорського уряду переходу письма з кириличної абетки на латинську.

Ситуація кардинально зміналася лише після першої світової війни. Варто зазначити, що Чехословаччина успадкувала від угорської влади зруйновану війною систему освіти. Проте, доклала усіх зусиль для якісного покращення освітньої системи. 17 вересня 1921 р. в Ужгороді був утворений Шкільний реферат (відділ цивільної управи на чолі з інспектором Й.Пешekom, який безпосередньо опікувався сферою освіти, хоча слід зазначити, що він проводив ще й культурно-просвітницьку діяльність.

Якщо порівняти стан шкільництва до і після 1918 р., то можна простежити наступну картину: за часів Австро-угорської імперії діяло 517 початкових шкіл, 8 горожанських шкіл, 3 гімназії, 3 учительські семінарії, 2 торгові та 1 спеціальна школа, по одному навчальному закладу для глухонімих та розумово відсталих, 5 господарських шкіл⁴⁵⁷. У 1919/20 навчальних роках стан шкільництва відзначався такими основними показниками: 321 народна школа, із них – 130 державних, а 191 школа утримувалася греко-католицькою церквою, яка продовжувала відігравати помітну роль в сфері освіти. Навчалася в усіх цих школах 36 832 дітей; руських учителів (разом із емігрантами) було 496. Горожанських

⁴⁵⁷ Палінчак М. Уроки батьківської віри (Школа та церква на Закарпатті та Східній Словаччині в умовах Першої Чехословацької республіки) / М. Палінчак // Карпатський край. – 1995. – № 9-12. – С. 101.

(неповних середніх) шкіл нараховувалося дві (з 28 класами), у яких навчалося 1311 учнів. У 1919 – 20-х рр. усі три гімназії (в Ужгороді, Мукачеві та Берегові) перетворили в «реальні гімназії» «, в них латинська мова викладалася з 5-го класу. В «реальних гімназіях» навчалося усього 447 учнів, з них русинів – 334. Учителів у трьох гімназіях нараховувалося 50, з них русинів – 24, російських емігрантських учителів – 6, українських емігрантів – 6. У трьох учительських семінаріях (державна в Мукачеві та дві – хлоп'яча та дівоча греко-католицькі – в Ужгороді) навчання велося «руською мовою». В них всього навчалось 224 учні. Дві спеціальні школи були перетворені на державні. Існували в той час і дві торгівельні школи: одна деревообробна школа та 16 доповнюючих ремісничих шкіл із 5 класами, із них 13 – руських (українських). В усіх доповнюючих школах навчалося 1528 дітей, із них – 259 русинів (українців)⁴⁵⁸.

У 1921 – 1922 навчальному році у Підкарпатській Русі (Закарпатті) було вже 724 школи, із них 540 – руських (українських), 130 – угорських, 32 – чеських, 5 – німецьких, 7 – румунських, 1 – єврейська. У цьому ж році працювало 11 горожанських (неповно-середніх) шкіл з руською (українською) мовою навчання, а у Берегівській, Мукачівській, Ужгородській були паралельні класи з чеською й угорською мовами навчання⁴⁵⁹. Слід наголосити на тому, що чехословацький уряд відкривав горожанські школи й у гірських районах та великих селах. Так були відкриті школи в Ясінях, Великому Бичкові, Білках, Довгому, Перечині, Великих Лучках, Ракошині, Чинадієві, Воловому (Міжгір'я) та Середньому. Із кожним роком стан шкільництва покращувався. Щороку будувалися та вводилися в експлуатацію 5-6 шкіл, а у 30-х рр. – 12 – 15 шкіл⁴⁶⁰. Загалом за перші десять років на ремонт, розши-

⁴⁵⁸ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 640.

⁴⁵⁹ Куля Ф. Питання шкільництва на Закарпатті у контексті педагогічної спадщини Т.-Г. Масарика / Ф. Куля // Василь Пачовський у контексті історії та культури України: Науковий збірник. / [Редколегія: Б.К.Галас (відп. ред.), Н.В.Гуйванюк, Л.Г.Голомб та ін]. – Ужгород : „Закарпаття”, 2001.- 420 с. – С.314.

⁴⁶⁰ Туряниця А. Інвестиційна політика уряду Чехословаччини в галузі культурно-освітньої діяльності на Закарпатті в 20-х роках ХХ століття / А. Туряниця // Carpatica – Карпатика. Випуск 10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях. – Ужгород : „Два кольори”, 2001. – С. 53-65.

рення старих, зруйнованих під час Першої світової війни шкіл уряд виділив більше ніж 41 млн. кч.⁴⁶¹

Хоча стан шкільництва й покращувався, шкільний реферат (відділ) у своїй діяльності зіткнувся з рядом проблем, а саме: мовна проблема (відсутність «порядочного ученого язика»); нестача учителів (старі учителі не могли пристосуватись до нової влади і не сприймали її); відсутність фахових підручників; брак шкільних приміщень, їх незадовільний медико-гігієнічний стан⁴⁶². Якщо нестачу приміщень удалося подолати, пристосовуючи під школи підручні приміщення та будуючи нові, то брак учителів був серйозною проблемою шкільного реферату. Лише 379 учителів склало присягу новій владі⁴⁶³. Щоби ліквідувати нестачу учителів, шкільний реферат почав запрошувати на викладацьку роботу емігрантів. Із такою пропозицією, через міністерство закордонних справ Чехословацької республіки, шкільний реферат ще у вересні 1919 р. звернувся до командування Бригади Української Галицької Армії, яка перебувала в Німецькім Яблонім, із проханням виділити вчителів та службовців зі своїх лав для роботи в школах і установах Підкарпатської Русі (Закарпаття). Бригада мала можливість виділити 1000 чоловік, у першу чергу, учителів, позаяк в ній було багато свідомої української інтелігенції. Але командування відмовило в проханні, мотивуючи це тим, що Бригада готується до нового походу в Україну і, крім того, не хоче втручатися в політику⁴⁶⁴.

Відмова Бригади УГА з одного боку означало, що українська інтелігенція все ще вірила в успіх Визвольних Змагань. З ін-

⁴⁶¹ Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 106.

⁴⁶² Пешек І. Внутреннее розвитіе школьного дѣла на Подкарпатской Руси въ первомъ 10-лѣтіи чехословацкой республики / І. Пешек // Карпаторусскія достиженія. Карпаторусскія достиженія. Составиль и издалъ учитель А.В. Поповъ. – Ужгород, 1930. – 303 с. – С. 54-55.

⁴⁶³ Гомонай В. В. Школа та освіта Закарпаття / [В. В. Гомонай, В. В. Росул, М. І. Талапканич]. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. – С. 20.

⁴⁶⁴ Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з картами. Репринтне видання 1938 р. / В. Пачовський. – Ужгород : Закарпаття, 1993. – С. 79; Худанич В. Берегівська Українська гімназія / В. Худанич // Берегівська українська гімназія : Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород : Гражда, 1997. – С. 24-25.

шого боку це був серйозний прорахунок української інтелігенції, що дозволив закріпитися у Підкарпатській Русі (Закарпатті) русофільським емігрантам з Галичини та російським білим емігрантам, а отже й чинити серйозний вплив на місцеве населення. Згодом В.Пачовський з жалем констатував: «Якщо були б усі 1000 пішли на Закарпаття в 1919 р., не боялись би ми тепер компромісів із мадяронами та з москвофілами»⁴⁶⁵.

Щоправда на запрошення шкільного реферату все ж відгукнулася ціла плеяда представників української інтелігенції: А.Алишківич, І.Паньківич, М.Підгірянкa, А.Домбровський, В.Пачовський, В.Бірчак, О.Вахнянин, Л.Бачинський, М.Кушніренко, К.Кулаченко, Г.Кінах, Я.Голота, брати Корнило й Богдан Заклинські, П.Кукуруза, С.Леонович, М.Творидло та багато інших. Більшість із них були високоосвіченими людьми і мали за своїми плечима солідний педагогічний досвід (деякі вчилися й працювали до цього у вищих навчальних закладах України і Європи).

Діячі-просвітяни дуже швидко усвідомили зв'язок між національною ідеєю, формуванням патріотичних устремлінь та шкільною освітою. Школа ставала запорукою національного самоутвердження русинів (українців). На неї покладалися надії та сподівання, пов'язані з пробудженням самосвідомості населення та початком творення нової самобутньої культури, яка вже мала убути «продуктом» відносно вільних людей і передавала б у майбутнє традиції минулого, витворюючи єдиний структурно-логічний, ціннісно-смісловий культурний простір. Молоді вихованці «нової школи» повинні були стати продовжувачами традицій своїх предків та творцями нових, пристосовувати їх до новітніх умов існування. На них лягла відповідальна роль «етнофорів» власного народу.

Між просвітянами та українськими емігрантами дуже швидко налагодилися тісні зв'язки. Більшість учителів-емігрантів стали активними діячами «Просвіти» і зробили вагомий внесок у становлення національної свідомості населення Підкарпатської Русі.

⁴⁶⁵ Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з картами. Репринтне видання 1938 р. / В. Пачовський. – Ужгород : Закарпаття, 1993. – С. 79.

Проте, навіть за умов запрошення на посаду учителів українських та російських емігрантів у 1930 р. вакантними залишалося 48 учительських посад⁴⁶⁶. Вакантні посади заміщалися чехами, які пройшли переатестацію та спеціальне навчання (принаймні вони мусли це зробити, але на практиці так було не завжди). Поступово нестача учителів ліквідувалася завдяки місцевим вихованцям.

Між шкільним рефератом та «Просвітою» налагодилася активно співпраця. Вони разом організовували курси з подолання неграмотності, підбирали педагогічні кадри. Шкільний реферат висловив подяку Товариству за допомогу в організації курсів для неграмотних, яких у лютому 1922 р. було проведено аж 191 курс, у якому взяло участь 6608 учасників⁴⁶⁷. 30 червня 1922 р. «Просвіта» організувала культурно-освітній з'їзд, у якому взяло участь 150 учасників⁴⁶⁸. З'їзд обговорив актуальні проблеми та потреби культурного життя й прийняв відповідні резолюції та звернення до влади⁴⁶⁹.

Й.Пешек досить прихильно ставився до української національно-культурної течії й охоче надавав посади в шкільному рефераті народовцям. Так, Іван Панькевич 19 грудня 1919 р. був прийнятий як договірний урядовець управління у справах шкіл, який повинен був вести мовний відділ, регулювати мову навчання та офіційну мову. Працюючи при шкільному рефераті, учений з усією силою організовував український національно-культурний напрям в освіті. Він вправно підбирав кадри національно свідомих службовців для окремих відділів Цивільної управи, організовував курси української мови для вчителів і очолив комісію, яка перевіряла знання з української мови перед

⁴⁶⁶ Гомонай В. Нариси розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття (Дорадянський період) / В. Гомонай. - Частина I. Творчий потенціал учителя Частина II. - Ужгород, 1990. - С. 52.

⁴⁶⁷ Протокол XV Засідання Головного Вydілу товариств. „Просвіта” дня 27 фебруара 1922.// Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 170.

⁴⁶⁸ Протокол XXI Засідання Головного виділу товариства „Просвіта” 1 VII 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 181.

⁴⁶⁹ „Культурно-освітній з'їзд”// Свобода. – Ужгород. – 1922. – 2-го юлія. – Рочник XXIII. – Число 52. – С. 2.

прийняттям учителів на роботу⁴⁷⁰. Завдяки підтримці І.Панькевича та Й.Пешека вчителі-народовці досить успішно реалізувалися в сфері освіти. Новий глава (після смерті Й.Пешека) шкільного реферату Й.Шіmek негативно ставився до народовецького руху, запрошуючи на посаду учителів – емігрантів із Росії або ж колишніх чеських легіонерів, серед яких поширеними були русофільські погляди.

Важливе значення у розвитку системи освіти мали професійні організації учителів. Перше учительське товариство було засноване в 1920 р. й отримало назву «Учительське товариство Подкарпатської Русі», очолив його Василь Шпенік. Проте ця організація ненадовго об'єднала учительські сили. Маючи благородні цілі – допомогти у справі просування освіти в Підкарпатській Русі, товариство свої засідання звело до звичайних декларативних заходів. На конференціях, які воно проводило, багато говорилося, але нічого не робилось⁴⁷¹.

Після розколу серед підкарпатської інтелігенції діячі «Просвіти» звинувачували це товариство в тому, що воно перетворилося на центр, що мав чітке, а нерідко – приховане антиукраїнське спрямування⁴⁷². У зв'язку з подальшим існуванням труднощів, пов'язаних з організацією вчителів Підкарпатської Русі (Закарпаття) й відповідною спрямованістю освітнього процесу, поставало питання про створення відповідного академічного комітету. З цією метою 5 жовтня 1924 р. були скликані перші загальні збори за участю ста присутніх. Вони обрали головну управу новоствореного «Педагогічного товариства Підкарпатської Русі». Оскільки це товариство було пов'язане з Ужгородською шкільною управою, то воно уникало активної участі в мовних та національних суперечках. Метою його діяльності було піднесення народної

⁴⁷⁰ Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918) / М. Штець // Педагогічний збірник № 1. Серія мовознавча. – Братіслава : Словацьке педагогічне виробництво, 1969. – 171 с.

⁴⁷¹ Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – С. 107.

⁴⁷² Черничко І. Августин Штефан – голова товариства вчителів „Учительська громада” / І. Черничко // Августин Штефан. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження / [Упорядники: В. Худанич, М. Могорита, М. Шваб]. – Ужгород: ТОВ „Колірпрінт”, 2003. – С. 24.

культури руського народу (українського) шляхом шкільного і позашкільного виховання молодого покоління⁴⁷³.

Обережна позиція товариства задовольняла не всіх учителів, і 1929 р., не поділивши позиції у мовному питанні, кілька вчителів-народовців на чолі з А.Штефаном і О.Полянським вийшли з Педагогічного товариства і створили нове «Народовецьке учительське товариство» («Учительську громаду»). Новостворене товариство займало безкомпромісну позицію у мовних проблемах вважаючи українську мову єдиною мовою населення Підкарпатської Русі (Закарпаття). Чисельність і вплив «Учительської громади» швидко зростав. Якщо в 1929 р. нараховувалося всього 220 членів, то у 1931 р. їх було вже 700, а в 1937-1938 рр. – понад 1650 учителів⁴⁷⁴. Власне у її лавах перебувало до двох третин учителів, а отже «Учительська громада» мала величезний вплив на населення, передусім на формування світогляду підростаючого покоління.

Члени «Народовецького учительського товариства» були одночасно активістами «Просвіти», тому недаремно вона зверталася до них з проханням подати списки вчителів в тих селах, де читальні неактивні для того, щоб пожвавити роботу деяких читалень⁴⁷⁵. Серед основних завдань «Учительської громади» було: пробудити село, зробити з селянина свідомого українця. З цією метою територія краю була поділена на кущі, кожен із яких включав по 2-3 села. У кожному селі створювалася група із двох-трьох учителів, які допомагали «Просвіті» у створенні бібліотеки, хати-читальні, у роботі театрального гуртка, хорових колективів, оркестрових товариств, кооперативів⁴⁷⁶.

Школа повинна була стати запорукою національного само-

⁴⁷³ Ревай Ю. Вписуйтеся в члени „Педагогічного Товариства!“ / [Ю. Ревай, А. Волошин] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1925. – 15января. – Ч.1. – Роч. IV. – С. 16.

⁴⁷⁴ Черничко І. Августин Штефан – голова товариства вчителів „Учительська громада“ / І. Черничко // Августин Штефан. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження / [Упорядники: В. Худанич, М. Могорита, М. Шваб]. – Ужгород: ТОВ „Колірпрінт“, 2003. – С. 25.

⁴⁷⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 135. Частина списку читалень „Просвіти“ й їх голів. Без дати. – на 5 арк. – Арк. 1.

⁴⁷⁶ Черничко І. Августин Штефан – голова товариства вчителів „Учительська громада“ / І. Черничко // Августин Штефан. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження / [Упорядники: В. Худанич, М. Могорита, М. Шваб]. – Ужгород: ТОВ „Колірпрінт“, 2003. – С. 25.

утвердження населення. На неї покладали надії й сподівання, пов'язані з пробудженням самосвідомості та витворення чіткої національної ідентичності. Основне завдання школи – виховати місцеве населення як справжніх патріотично свідомих громадян Підкарпатської Русі. Вона мала ліквідувати негативний вплив мадяризації, а пізніше протистояти русифікації та чехізації, а також поширити в Підкарпатській Русі кращі традиції світової й української педагогічної думки та тогочасні провідні дидактичні методи. Учителі, які тут працювали, видавали підручники, навчальну, науково-популярну літературу та розробляли шкільні програми, які відповідали їх меті.

Під впливом народоців перебували Мукачівська торгівельна академія, Ужгородські учительські семінарії, Берегівська, частково Хустська гімназії. Якщо старше покоління все ще не мало чіткої національної ідентичності, то молодь під наглядом учителів перетворилася на свідомих українців. Наставники зуміли прищепити своїм вихованцям любов до України, а також ідею месіанства, яку вони повинні були втілити в майбутньому. Власне ідея месіанства деколи виходила боком. З часом багато юних вихованців шкіл та гімназій свято вірили у те, що вони найздібніші з усіх українців й саме на їхні плечі ляже місія побудови української державності. Таке переконання часто ставало підґрунтям необдуманих дій. Найбільш яскраво це проявилось у античехословацькій риториці молодого покоління, діяльності спрямованій на розхитування стабільності держави цим самим свідомо чи несвідомо підіграючи угорським інтересам. Слід розуміти, що лише існування сильної Чехословацької держави могло гарантувати й стабільний та поступальний розвиток Підкарпатської Русі (Закарпаття) як у національно-культурному сенсі так й у соціально-економічному. В таких умовах найбільш оптимальним рішенням було б шукати шляхи порозуміння з чехословацьким урядом, налагоджувати з ним співпрацю. Після 28 жовтня 1938 р. народоці зосередили у своїх руках всю повноту влади, але не варто було б піднімати античеські виступи.

Для того, щоб виховувати молодь у національному дусі в позашкільний час, група учителів-народоців заснувала «Пласт» (власне, назва «Пласт» почала вживатися з 1927 р., а до того «Союз скаутів Підкарпатської Русі»). Закликаючи до позашкіль-

ної роботи з молоддю, Л.Бачинський писав: «Поza школою учитель доповнює виховання молоді в національному дусі...»⁴⁷⁷. Він закликав учителів звернути увагу на «Пласт» «в інтересі молодіж і в інтересі розвитку нашого народу кличемо до праці в пластовій організації»⁴⁷⁸. «Пласт» є «оден з певних засобів одхилити молодіж од злого, а подняти моральность навіть у тих, що здаються нам пропашими...»⁴⁷⁹. Активну участь у розбудові «Пласту» брав О.Вахнянин, який навчав молоді українських пісень, розповідав про українську історію, традиції й мову⁴⁸⁰. Він був «пластуном-ідеалістом», вірив у гуманістичні ідеали й у цьому дусі виховував молоді Підкарпатської Русі (Закарпаття)⁴⁸¹. О.Вахнянин працював і редактором української частини пластового журналу «Пластун–Junak–Cserkesz». А в 1923 р. він опублікував пластову брошуру «Пласт – історія і пластове виховання»⁴⁸² і підготував до друку пластовий підручник «Пластовим шляхом за красою життя», виданий уже після смерті автора в Празі (1924 р.). С.Пап-Пугач – один із відомих тодішніх пластових провідників – згадував: «Проф. Вахнянин своєю діяльністю освідомлював молоді, заохочував її до праці для свого народу, навчав пластунів любити і шанувати рідне слово, народні пісні і танці, він перший дав у наші руки Шевченкового Кобзаря!»⁴⁸³.

«Пластова» організація постійно зростала, якщо в 1923 р. нараховувалося 11 скаутських відділів, що мали у своєму складі 260 членів, то в 1926 р. – 34 відділи та 578 членів⁴⁸⁴. Щоправда, у

⁴⁷⁷ Бачинський Л. Учитель и пласт / Л. Бачинський // Учитель. – Ужгород. – 1927. – 30 марта. – Роч. VIII. – Ч.3. – С. 166.

⁴⁷⁸ Бачинський Л. Учитель и пласт / Л. Бачинський // Учитель. – Ужгород. – 1927. – 30 марта. – Роч. VIII. – Ч.3. – С. 167.

⁴⁷⁹ Бачинський Л. Як подняти моральность у молодіж / Л. Бачинський // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1927. – Роч. IV. – Ч. 10. – С. 227.

⁴⁸⁰ Чучка П. Найдавніший середній начальний заклад Закарпаття / П.Чучка // Ужгородська гімназія. Історія, матеріали, спогади. – Ужгороди : ПоліПрінт., 2001. – С. 45.

⁴⁸¹ Вахнянин О. 200 лїтний Пластовый календарь / О. Вахнянин // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1925. – Ч. III. – Роч. II. – С. 6.

⁴⁸² Вахнянин О. Пласт. Історія і пластове виховання / О. Вахнянин. – Ужгород, – 1923. – 16 с.

⁴⁸³ Баяновська М. Пластовим шляхом за красою життя. До 110-річчя від дня народження Остапа Вахнянина / М. Баяновська // Календар „Просвіти” на 2200 рік. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С.57.

⁴⁸⁴ Савчук Б. Український Пласт 1911-1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : „Лілея-НВ”, 1996. – С. 117.

діяльності «Пласту» в 1928 та 1934 рр. спостерігаються кризові явища, але вони були успішно подолані й, починаючи з 1936 р., відбувається різке зростання пластової організації. У 1938 р. він мав уже до 3,5 тисяч членів, об'єднаних у 50 відділах⁴⁸⁵. «Пласт» відіграв визначну роль у процесі національного відродження: практично все молоде покоління культурних та політичних діячів-просвітян пройшло через «Пласт». Пластуни обов'язково брали участь у всіх масових заходах «Просвіти».

Учителі, зокрема К.Заклинський, В.Пачовський, заохочували студентів гімназій до збирання етнографічних матеріалів і доклали чимало зусиль до того, щоб ті матеріали друкувалися⁴⁸⁶. Вони спонукали учнів до вивчення рідної культури, збору матеріалів про неї; видавали їх, пропагували серед широких верств населення та поширювали на інші регіони, тим самим зберігаючи її. Результатом такої роботи було видання збірника «Історії Підкарпатської Русі» (в оповіданнях) за редакцією К.Заклинського. Цей збірник приніс популярність Берегівській гімназії, його редакторів і усім молодим авторам оповідань⁴⁸⁷. В.Пачовський використав зібраний фольклорний матеріал для написання своїх літературних творів «Замок залятої царівни», «Князь Лаборець» та ін.

Оскільки більшість учнів селянського походження були дуже бідними, «Просвіта» допомагала їм харчами. Завдяки їй при Мукачівській торгівельній академії було створено їдальню для бідних учнів, продукти для якої добровільно забезпечували члени Товариства⁴⁸⁸.

Проблемою чехословацької системи освіти Підкарпатської Русі була її незавершеність, адже тут так і не було жодного вищого навчального закладу.

Просвітяни, зокрема А.Волошин, неодноразово виступали з

⁴⁸⁵ Савчук Б. Український Пласт 1911-1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : „Лілея-НВ”, 1996. – С. 119.

⁴⁸⁶ Балега Ю. Моє навчання у відновленій українській Берегівській гімназії / Ю. Балега // Берегівська українська гімназія : Матеріали науково-практичної конференції / [Редактор-упорядник проф. Василь Худанич]. – Ужгород : Гражда, 1997. – С. 60-61.

⁴⁸⁷ Росоха С. Спомини : події і люди на моєму життєвому шляху / С. Росоха / [уклад. В.Худанич]. – Ужгород-Торонто : Мистецька лінія, 2001. – С. 34.

⁴⁸⁸ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 1. Переписка с Цивильной управой, Народопроеветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества „Просвита”. Устав, протоколы собраний, отчёты о работе читален общества „Просвита”. 12 сентября 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк. – Арк. 52.

критикою такої освітньої політики, вимагаючи відкриття на теренах Підкарпатської Русі вищих навчальних закладів. При цьому «Просвіта» звертала увагу на те, що у Чехословацькій республіці діють два такі українські заклади: Український Вільний Університет та Українська Господарська Академія (УГА). Остання утримувалася спочатку Міністерством закордонних справ, але потім була передана Міністерству хліборобства. Міністерство хліборобства з 1928 р. заборонило УГА подальший прийом слухачів і розпочало поступову ліквідацію. 1931 – 1932 шкільний рік мав стати для неї останнім⁴⁸⁹. Щоби зберегти УГА, її професори створили Товариство прихильників Української Господарської Академії, яке зобов'язане було збирати приватні пожертвування серед українців для утримання та подальшої діяльності Академії⁴⁹⁰. Одночасно була проведена й певна реорганізація УГА, зокрема було відкрито заочне відділення, яке мало 3 фахові відділи:

- аграрно-лісовий;
- хімічно-технологічний;
- економічно-кооперативний⁴⁹¹.

Щоправда, дозвіл приймати слухачів – громадян Чехословаччини – УГА отримала лише в 1935 р.⁴⁹².

Товариство прихильників Української Господарської Академії зверталося з листами про грошову допомогу до різних українських організацій та установ, у тому числі й до «Просвіти». Для утримання УГА потрібно було щорічно витратити 1 млн. кч. або 30 000 доларів⁴⁹³, «Просвіта», яка в цей час переживала фінансову кризу й була в боргах, не могла допомогти Академії, однак її діячі вирішили вимагати від чехословацького уряду перенести

⁴⁸⁹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 4.

⁴⁹⁰ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 28. Відозва про створення товариства прихильників української господарської академії й статут товариства. 13 червня 1931. – на 7 арк. – Арк. 1-7.

⁴⁹¹ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 9. Переписка с Обществом „Прихильників Української господарської Академії” по ворусу организации Украинского технико-хозяйственного института заочного обучения. 13 марта 1932-22марта 1935. – на 14 арк. – Арк. 13.

⁴⁹² ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 12.

⁴⁹³ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 28. Відозва про створення товариства прихильників української господарської академії й статут товариства. 13 червня 1931. – на 7 арк. – Арк. 6.

заклад на терени Підкарпатської Русі. За ініціативою Товариства 3 вересня 1931 р. відбулася нарада представників «Просвіти», Педагогічного т-ва Підкарпатської Русі, Учительського т-ва Підкарпатської Русі, Шкільної Матки та Союзу Підкарпатських студентів у справі перенесення з Праги на Підкарпатську Русь вищих та середніх українських шкіл.

Нарада ухвалила, що всебічний розвиток народу не можливий без організації університету. Сучасна шкільна система є недовершеною, бо і є 5 середніх шкіл, але нема жодної вищої і молодь змушена продовжувати свою освіту в Чехії і таким чином відривається від своєї культури. Мадярський режим нищив культурні досягнення. «Ті частини нашого народу, які були під іншими режими, мали сприятливі умови культурної і національної праці тому випередили нас». Українські вчені організували «високі школи» в Празі, тепер вони ліквідовуються. Товариства вимагали від чеського уряду не ліквідовувати їх, а перенести на терени Підкарпатської Русі, де вони могли б прислужитися. Учасники наради вважали, що з усіх шкіл, які ліквідовуються, можна створити 2 школи: одну університетського типу, а другу господарсько-технічного.

Учасники наради обрали спеціальну комісію, яка б мала разом з представниками українських «високих шкіл» виробити конкретний план перенесення шкіл в Підкарпатську Русь.

Члени наради обрали спеціальну комісію, яка повинна була б разом із представниками українських «високих шкіл» виробити конкретний план перенесення шкіл у Підкарпатську Русь⁴⁹⁴. Публікувалися статті, у яких наголошувалося на важливості українських вищих навчальних закладів і йшлося про можливість їх перенесення на терени Підкарпатської Русі⁴⁹⁵. Проте зазначений проект так і не був реалізований.

Отже, товариство «Просвіта» активно впливало на становлення системи освіти через співпрацю з чехословацьким урядом.

⁴⁹⁴ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 25. Резолюції наради товариства „Просвіта” й інших і Ужгороді 3 го вересня 1930 р. в справі відкриття на закарпатті університету й технічної школи. 3 вересня 1931. – на 1 арк.

⁴⁹⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 40.

Залучення до співпраці великої кількості вчителів-емігрантів дозволило Товариству поповнити свої лави активними, національно свідомими членами та отримати ще більший вплив на освіту й виховання. Розуміючи недоліки системи освіти, просвітяни вимагали відкриття в краї вищих навчальних закладів або ж перенесення сюди українських вищих шкіл, які діяли в Чехословаччині.

4.2. Видавнича і літературна діяльність Товариства

Видавнича діяльність до 1918 р. розвивалася дуже мляво. Єдиною організацією, що видавала книжки, писані руською (українською) мовою, було акційне товариство «Унію». Не можна сказати про його надзвичайну активність, але воно було єдиним можливим варіантом видання місцевою інтелігенцією хоч якихось книг. Варто зазначити, що діяльність «Унію» постійно наштовхувалася на перешкоди та обмеження з боку уряду. Насамперед це обов'язкове узгодження підготованих до видань текстів, контроль за фінансами з боку державних структур й тому подібне. За таких умов видавнича діяльність «Просвіти» мала широке поле активності.

Видавнича та літературна діяльність. Які були тісно пов'язаними, зосереджувалася у видавничій та науково-літературній комісіях. Перша була утворена 18 травня 1920 р. на II засіданні Головного Виділу. До її складу увійшли А.Волошин – голова, І.Панькевич – секретар, С.Ключурак, В.Желтвай⁴⁹⁶.

Літературно-наукова комісія утворилася 2 лютого 1921 р. на XVIII засіданні Головного Виділу. Комісія складалася з 48 чоловік, серед яких були А.Волошин – голова, В.Желтвай – заступник голови, В.Бірчак – секретар⁴⁹⁷. Той факт, що Августин Волошин очолював обидві комісії сприяв покращенню координації роботи між ними. Комісії визначали й готувала до видання книги,

⁴⁹⁶ Звѣт изъ дѣяльности товариства „Просвѣта” Подкарпатскоѣ Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 19.

⁴⁹⁷ Звѣт изъ дѣяльности товариства „Просвѣта” Подкарпатскоѣ Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 27.

співпрацювала з молодими письменниками. Протягом 1920-1939 рр. їх діяльність була однією з найбільш плідних та ефективних.

У процесі своєї діяльності комісії зосередили увагу на двох основних напрямках роботи. По-перше, готували та видавали книги господарського змісту, господарські посібники, термінологічні русько-угорські словники. По-друге, книжки, які б сприяли культурному піднесенню населення. Впершу чергу це стосується видання творів українських поетів та письменників, а також перекладені зразки творів визнаних зарубіжних митців. До прикладу вже 28 липня 1920 р., через кілька місяців після початку діяльності видавничої комісії, І.Панькевич від її імені доповідав Головному Віділу про плани видати наукові праці Ю.Жатковича, В.Пачовського, «Звіт із перших Загальних Зборів товариства «Просвіта», оповідання Луки Дем'яна, щорічний календар товариства «Просвіта»⁴⁹⁸. Протягом року вони були видані. Крім указаних книг, були надруковані «Вибрані поезії» С.Руданського, «Чим і як гноїти» М.Творидла⁴⁹⁹. Важливе значення для розвитку літератури Підкарпатської Русі стало стимулювання, через фінансову винагороду та безкоштовне видання їх творів, молодих поетів та письменників.

Несподівану підтримку своїй діяльності видавнича комісія отримала від українських емігрантів у Празі. Вони передали «Просвіті» видавництво «Всесвіт», щоправда його було розпущено, але від продажу майна Товариство отримало 20-30 тисяч кч.⁵⁰⁰

Ще однією приємною новиною стала передача у січні 1921 р. американськими русинами 154 000 кч. Планувалося витратити кошти на потреби культурно-просвітницької діяльності. Фінансові ресурси були розподілені наступним чином: 77 000 кч. віддано

⁴⁹⁸ В Протоколь ізь засіданя Головного Выділу тов. „Просвіты дня 28 VII 1920 въ Ужгороді // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 81-82.

⁴⁹⁹ Звѣтъ ізь дѣяльности товариства „Просвѣта” Подкарпатскоѣ Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 20.

⁵⁰⁰ Протокол VI Засіданя дня 8 августа 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 148.

на потреби Пряшівщини, а 77 000 кч отримала «Просвіта»⁵⁰¹. Всі кошти були передані видавничій комісії, що дозволило їй активно працювати. До 20 квітня 1921 р. товариство «Унію» видало для «Просвіти» різні видання на суму 37 860 кч.⁵⁰²

Наявність коштів дозволила видавничій комісії оголосити конкурс на написання оповідання та драми «народною мовою» із життя підкарпатських русинів (українців). Премія за оповідання складала – 1000 кч., та 2000 кч. – за драму⁵⁰³. На превеликий жаль на той час у Підкарпатській Русі ще не склалася нова когорта літературних діячів й на конкурс була надіслана всього одна драма «Сонце Срібної Землі»⁵⁰⁴. Крім того видавнича комісія прийшла до висновку про термінову необхідність видання «русько-мадярського словника». Оскільки, укладання такого словника потребувало довгої, кропіткої праці, а потреба відчувалася дуже гостро, вирішено було взяти за основу словник О.Митрака з деякими доопрацюваннями.

У планах видавничої комісії було видання творів О.Духновича. Планувалося, що вони будуть надруковані у першій половині 1922 р., а також повну збірку його поезій⁵⁰⁵. Крім того готувалися до видання вибрані поезії Т.Шевченка та збірка оповідань Ю.Федьковича⁵⁰⁶. Першочерговим завданням, за

⁵⁰¹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 144. Стаття без підпису „Американські русини” „Просвіти” про грошову допомогу від українських емігрантів в Америці. 1921. – на 6 арк. – Арк. 1.

⁵⁰² Протокол ХХІІІ Засідання Головного Виділу дня 20 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 123.

⁵⁰³ Протокол ХVІІ Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 26 I 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 106-109.

⁵⁰⁴ Звѣт изъ дѣяльности товариства „Просвѣта” Подкарпатскоѣ Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 20.

⁵⁰⁵ Протокол II Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 29 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 137.

⁵⁰⁶ Протокол ХVІІ Засідання головного виділу тов. „Просвіта” дня 5 априля 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.173-174.

постановою організаційної комісії, вирішено було видавати книжки для боротьби проти неграмотності⁵⁰⁷.

Протягом другої половини 1922 р. «Просвіта» планувала видати такі книги: О.Духнович «Добродитель превышает богатство», Марійка Підгірянка «Вертеп», О.Кобилянська «За готар», М.Творидло «Чого нам учитися од данських селян», В.Бірчак «Літературні стремління Підкарпатської Русі»⁵⁰⁸, а також Массол «Християнство на Русі», Матренчук «Лічання скота», Колцуряк «Що то кооперація», О.Маркуш «Як садити», «Про пагубне діяння алкоголізму», «Буквар для неграмотних», І.Франко «Лис Микита», «Підкарпатські пісні і приповідки», «Легенди», «Весела читанка»⁵⁰⁹. Як можна побачити з наведеного переліку видання мали задовільняти як господарські потреби населення так і духовно-культурні й наукові.

Успіхом і підтримкою для видавничої діяльності «Просвіти» стало, що І.Панькевич домігся того, що шкільний відділ купував видання Товариства⁵¹⁰. Власне цього він досяг працюючи з шкільному відділі, а також завдяки особистим відносинам з його очільником Й.Пешек. Варто відмітити й те, що сам Й.Пешек дуже прихильно ставився до культурно-просвітницької діяльності «Просвіти» й усяко їй сприяв використовуючи важелі державного службовця. Завдяки державній підтримці протягом 1920-1923 рр. діяльність видавничої та літературно-наукової комісії була надзвичайно плідною.

Важливим фактом у роботі комісії стало унормування гонорарів авторам. Починаючи з 1 лютого 1923 р. автор отримував за оригінальні твори 250 кч. за аркуш, за переклад – 200 кч., редакція й корекція коштували 50 кч. Цього ж року членом Товариства

⁵⁰⁷Протокол XIII засідання головного відділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 163-166.

⁵⁰⁸Протокол XIII засідання головного відділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 164.

⁵⁰⁹Протокол III Засідання Головного Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді одбулося в четвер дня 16 XI 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 209.

⁵¹⁰Протокол XIII засідання головного відділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 166.

став єпископ Пряшівський Д.Няраді; було ухвалено рішення видати його працю «Життя святого Кирила і Мефодія»⁵¹¹. Його підтримка стала для «Просвіти» великим успіхом та підняла її авторитет серед населення.

До того ж, у 1923 р. «Просвіта» починає активно співпрацювати з молодими місцевими поетами та письменниками. Зокрема, своїми коштами Товариство видало збірку віршів В.Гренджі-Донського «Золоті ключі»⁵¹², а також два річники наукового збірника, «Мадярсько-руський словник» Е.Бокшая, «Правничий мадярсько-руський словник» Е.Торонського, «Бесіди кума Івана в читальни» О.Маркуша та господарський календар на 1924 рік⁵¹³.

На жаль погіршення відносин між «Просвітою» та чехословацьким урядом починаючи з 1924 р. відбилися й на його діяльності. Насамперед це означало, що Товариство поступово втрачало підтримку влади, а отже й надані нею приференції. Та, незважаючи на це, в 1924 р. було видано 9 нових книжок у 17 550 примірниках, журнал «Подкарпатське пчолярство», «Пчолка» для дітей в 1000 і 1300 примірниках. 6 із 9 книжок тиражому 6200 примірників видано для дітей. Загалом від початку свого існування та до початку 1925 р. Товариство видало 55 книжок, що складали 93 845 примірники⁵¹⁴.

У 1926 р., хоч і зазначалося, що видавнича діяльність «не розвивається так красно як у минулих роках, бо товариство мусило видавати тільки такі книжки, які мали збут», проте було видано 24 праці, зокрема такі: «Перша поміч», «Мадярсько-руський правничий термінологічний словник» Е.Торонського, альманах підкарпатських письменників «Трембіта». Але через брак коштів

⁵¹¹ Протокол ХХІІІ Засідання головного віділу товариства „Просвіта” дня 1 ІІ 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.234.

⁵¹² Протокол ХХVІ Засідання головного віділу товариства „Просвіта” 2 VІ 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 268.

⁵¹³ Протокол ХХХІ Засідання головного віділу товариства „Просвіта” 18 VІІ 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 276-277.

⁵¹⁴ Перед загальними зборами тов. Просвіта в Ужгороді // Свобода. – 1925. – 15 январа. – Число 2. – С. 2.

цього року не вийшов V річник «Наукового збірника», його видання планувалося в кінці 1927 р.⁵¹⁵.

Починаючи з 1928 р., після завершення будівництва Народного Дому, «Просвіта» опинилася у боргах, то, відповідно, й видавнича діяльність занепала. У 1930 р. було видано лише декілька книжок: «Життєпис і діяльність президента республіки Т.Г.Масарика», «Вірші» поетеси М.Божук, «З нагоди десятилітнього ювілею і становлення товариства «Просвіта», «Історія Підкарпатської Русі» І.Кондратовича, а також Календар на 1931 рік та «Пчолку»⁵¹⁶.

Крім книжок, товариство «Просвіта» значну увагу приділяло й періодичним виданням. Наукова діяльність розвивалася на сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта», що виходив в Ужгороді. На засіданні Головного Виділу 27 лютого 1922 р. було вирішено видавати науково-літературний журнал під редакцією І.Панькевича. Співпрацювати з журналом повинні були А.Волошин, А.Годинка, В.Гаджега. Шкільний відділ повинен був надати допомогти журналу купувати його в такому обсязі, щоб можна було покривати витрати на весь наклад⁵¹⁷. Перший номер «Наукового збірника товариства «Просвіта» побачив світ у 1922 р. Збірник видавався літературно-науковим відділом «Просвіти» під редакцією А.Волошина, В.Гаджеги, І.Панькевича і В.Бірчака. Всього з 1922 по 1938 рр. було випущено 14 томів цього збірника. В дійсності найбільш активно збірником займався Іван Панькевич. Всього за період з 1922р. по 1938р. було видано 14 томів цього збірника.

У передмові до першого тому редакція так визначила головні завдання Наукового збірника товариства «Просвіта»: «...Йдучи на зустріч всім культурним змаганням пробудившоїся Підкарпатської Русі, приступаємо цим до видання наукового видавництва у формі річного «Наукового збірника». Потреба такого

⁵¹⁵ А.Д. Товариство „Просвіта” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звѣт дѣяльности) // Народный иллюстрированный календарь „Просвіта” на переступный рік 1928. Річник VI. – Ужгород : Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 34-35.

⁵¹⁶ Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород: Друкарня „Свобода”. – С. 85.

⁵¹⁷ Протокол XV Засідання Головного Виділу товариств. „Просвіта” дня 27 фебруара 1922.// Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 168.

органу, котрий служив би інтересам науки, а головне дослідів на полі історії, літератури, мови, етнографії, етнології, мистецтва, соціальної, політичної і церковної історії Підкарпатської Русі, не лише очевидна, але і необхідна... Сподіваємось, що наш скромний початок додасть нам прихильників і збере докола нас всіх тих, кому дороге наше минуле й теперішнє духовне життя»⁵¹⁸.

На сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» друкувалися праці як місцевих дослідників, так і вихідців із Галичини та Наддніпрянської України – І.Панькевича, А.Волошина, В.Гаджеги, Ф.Тішого, Є.Перфецького, Г.Стрипського, М.Лелекача, Ф.Потушняка, К.Студинського, М.Возняка, В.Гнатюка, Ф.Колесси та багатьох інших. Тематика наукових робіт, які тут друкувалися, була різноманітною. Наприклад, В.Гаджега, активний член «Просвіти», досліджував церковну історію Підкарпатської Русі. Саме на сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» було опубліковано чимало його праць: «Додатки до історії Русинів і руських церковей в жупах Марамороській, Ужанській, Угочанській і Земплинській», «Первая проба історії греко-католицької Мукачівської єпархії», «Папська була о переложенню осідка греко-католицької Мукачівської єпархії з Мукачева до Ужгорода», «Грецькі і руські монастирі під Арпадовичами», «Михайло Лучкай, життєпис і твори», «Два найдавніші наші привілеї», «О первых податках народного школьництва на Підкарпатській Русі», «Пастирський лист Іонна Брадача о наукованню дітей из року 1762», «Історія кафедральної капітули греко-католицької єпархії Мукачівської» та ін.

У галузі мовознавства, фольклору та етнографії активно працював І.Панькевич. Займаючись вивченням старовинних літературних пам'яток та діалектів, він публікував свої розвідки в «Науковому збірнику товариства «Просвіта». Тут були опубліковані його праці «Тишівська «Александрія» із початку XVIII ст. (Текст і мовний аналіз), «Ладомирівське учительне євангеліє», «Нові історичні дані до висвітлення деяких українських діалектичних явищ в бувшій жупі Угоча», «Покрайні записки на

⁵¹⁸ Од редакції // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1922. Выдає літературно-науковий одділ / [Під редакцією Августина Волошина, ДР. Василя Гаджеги, ДР. Івана Панькевича и ДР. Володимира Бирчака]. – Річник I. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „Уніо” 1922. – С. 5.

підкарпатських церковних книгах», «Словеноруська грамати́ка Арсенія Коцака другої половини XVIII віка», «Пістрялівські рукописи «Александрії» із 1774 р.», «До питання про класифікації південно-карпатських говорів межі Латорицею і Боржавою» та інші. Загалом Панькевич чи не найбільше друкувався в «Науковому збірнику товариства «Просвіта». Загалом, Панькевич найбільше друкувався на сторінках цього періодичного видання. Із 14 томів цього збірника лише один вийшов без його наукової статті.

У своїх працях, спираючись на наукові висновки, І.Панькевич доводив, що населення Підкарпатської Русі є частиною великого українського народу, а його мова подібна до діалектів, поширених у сусідній Галичині. Він також визначив територіальні межі поширення українських діалектів у карпатському регіоні.

Чимало праць, зокрема педагогічного змісту, опублікував і А.Волошин. Це такі праці, як «Педагогічна психологія», «Логіка», «Методика», «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій», а також численні підручники для шкіл українською мовою. Окремі публікації А.Волошина присвячені мовним проблемам.

Тут друкувалися праці видатного українського вченого-фольклориста, композитора, музикознавця, літературознавця Ф.Колесси. Він здійснив кілька наукових експедицій по теренах Підкарпатської Русі в 1910 – 1912, 1929 рр. вивчаючи народну пісенність. Зібрані матеріали були опубліковані «Науковому збірнику товариства «Просвіта» під назвою «Народні пісні з південного Підкарпаття» (Річник II за 1923 р.) і «Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті" (Річник X за 1933 – 1934 р.). Вчений приходить до висновку про спорідненість пісень українців Підкарпатської Русі з українцями Галичини і Наддніпрянщини. У них він приходить до висновку про спорідненість пісень українців Підкарпатської Русі з піснями українців Галичини і Наддніпрянщини.

На сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» публікувалися також матеріали щодо відносин Підкарпатської Русі та Галичини. Робилося це всупереч русофілам, які не визнавали будь-яких взаємозв'язків з іншими українськими землями, а

також наперекір тим русинофілам і мадяронам, які обстоювали ізолюваність розвитку Підкарпатської Русі. Тут були опубліковані «Матеріали до історії зносин Підкарпатської Русі з Галичиною в ХІХ віці» та листування між галицькими й підкарпатськими культурно-громадськими діячами Я. Головацьким і О. Духновичем, Б. Дідицьким і А. Кралицьким та ін.

Із товариством «Просвіта» був тісно пов'язаний видатний український учений, основоположник української географічної науки О. Рудницький. Йому належить велика заслуга в дослідженні географії Підкарпатської Русі. Його праця «Основи морфології і геології Підкарпатської Русі й Закарпаття взагалі» була опублікована в «Науковому збірнику «Просвіта» в Ужгороді в 1925 і 1927 рр. Для музею «Просвіта» ним було подаровано велику колекцію мінералів, яка, на жаль, була втрачена. На сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» починали свій науковий шлях М. Лелекач та Ф. Потушняк.

На засіданні Головного Відділу 5 квітня 1922 р. А. Волошин запропонував видавати ілюстрований місячник, який повинен був стати друкованим органом «Просвіти»⁵¹⁹. 22 червня 1922 р. почала виходити газета «Просвіта». У редакційній статті зазначалося, що «Новинка ся писана так, щоби была завгурою и наукою для господарств...». Окремо в газеті виділялося місце для опису життя в читальнях. Тому Централь просила читальні «писати о всём, що дѣется в читальнях... Каждая читальня повинна туй показати свою працю та публично высказати свой боль и желаня»⁵²⁰. На жаль, жодного примірника газети не збереглося і ми можемо лише здогадуватися про її зміст.

Тривалий час «Просвіта» не мала власної газети, крім журналу «Пчёлка», який призначався для дітей. Періодичними виданнями, які відбивали погляди Товариства, описували його акцію та життя читалень, були «Свобода» та «Вперед», однак це були партійні газети, тому постала необхідність заснувати власне

⁵¹⁹Протокол XVII Засідання головного відділу тов. „Просвіта” дня 5 апріля 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.173.

⁵²⁰ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 1. Переписка с Цивильной управой, Народопроеветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества „Просвита”. Устав, протоколы собраний, отчёты о работе читален общества „Просвита”. 12 сентября 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк. – Арк. 4.

періодичне видання. У 1931 р. члени мукачівської філії створили ініціативний комітет для організації незалежного народовецького часопису «Українське слово». До ініціативного комітету увійшли: М.Брацайко, А.Штефан, Ю.Перевузник, Ф.Ревай, Я.Остапчук, О.Полянський, І.Васько, Д.Климуш, І.Ігнатко, П.Петричко, М.Марущак, М.Бабота, П.Ференчук. У його заяві наголошувалося на потребі видання незалежної української газети, не пов'язаної з політичними партіями. Газета повинна була стати рупором «Просвіти» на противагу русофільській, чехословацькій, угорській пресі⁵²¹.

Для видання газети потрібно було 45 000 кч., комітет зібрав 10 000 і звернувся до Централі за допомогою. Централь надала необхідні кошти, проте газета почала виходити в Ужгороді, а не у Мукачеві, як того хотів ініціативний комітет. Головним редактором став М.Брацайко⁵²². Перший номер газети вийшов 15 лютого 1932 р. На думку І.Ліхтея, це була цілком відмінна від уже існуючих періодичних видань, нова духом і ідеями друкована українська газета⁵²³. Її завдання були визначені М.Брацайком у статті «Наша мета»: «...щоб щезло українофільство, москвофільство, а щоб всі ми пізнали, що ми є один український народ»⁵²⁴. Від початку свого заснування газета «Українське слово» стала найбільш радикальним українським періодичним виданням. Особливою гостротою відзначалися статті В.Гренджі-Донського.

В газеті висвітлювалося політичне життя Підкарпатської Русі, особливо наголошувалося на боротьбі з москвофільством та потурання їм чеської влади. Широко висвітлювалося і культурне

⁵²¹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 1. Переписка с Цивильной управой, Народопроеветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества „Просвита“. Устав, протоколи собраний, отчеты о работе читален общества „Просвита“. 12 сентября 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк.

⁵²² ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 104. Статут видавничого кооперативу „Українське слово“ в Мукачеві. 9 квітня 1936. – на 15 арк. – Арк. 1.

⁵²³ Ліхтей І.М. Українськомовна періодична преса на Закарпатті доби Чехословаччини (1919-1939) / І. М. Ліхтей // CARPATICA – Карпатика. Актуальні проблеми історії, історіографії і культури країн центральної та південно-східної Європи. Випуск 2 / [Ред. кол. Павленко Г.В., Мазурок О.С., Балагурі Е.А. та інші]. – Ужгород, 1992. – С. 207.

⁵²⁴ Ліхтей І.М. Українськомовна періодична преса на Закарпатті доби Чехословаччини (1919-1939) / І. М. Ліхтей // CARPATICA – Карпатика. Актуальні проблеми історії, історіографії і культури країн центральної та південно-східної Європи. Випуск 2 / [Ред. кол. Павленко Г.В., Мазурок О.С., Балагурі Е.А. та інші]. – Ужгород, 1992. – С. 208.

життя, особливо здобутки «Просвіти» як то; її культурні заходи репертуар та гастролі театру, літературні вечори, виступи хорів і т.д. Багато місця відводилося для висвітлення життя читалень, тут подавалися щорічні звіти читалень, а також їх історія, проблеми, успіхи в боротьбі з читальнями «Общества им. А. Духновича» та цікаві епізоди з їх життя. Часто писалося про господарські потреби, особливо про злиденне життя Верховини.

Проте найбільше статей було присвячено проблемам становлення української ідентичності на теренах Підкарпатської Русі та боротьбі проти русофільства й перешкодам із боку чехословацької влади; значна увага приділялася і впровадженню та вживанню української мови. Неодноразові гострі критичні висловлювання газети про чехословацьку владу призвели до конфіскації цензурою її статей або окремих рядків.

Після того, як газета «Українське слово» була відібрана від мукачівської філії, вона вирішила видавати освітньо-господарський часопис «Світло». Ініціативний комітет вказував, що «присвятити спеціальну увагу господарським інтересам нашого села і тим самим вивести культурництво на ширші шляхи»⁵²⁵. Хоча потреба видання часопису пояснювалася «важким становищем просвітянського руху, відсутністю ідейного керуючого осередку»⁵²⁶, проте, насправді, мукачівська філія образилася на те, що від неї забрали видання «Українського слова». Позаяк самотужки видавати газету їй було не під силу, мукачівська філія звернулася по допомогу до берегівської. Остання зобов'язалася вносити на кожне число газети по 100 кч., а на перше число 200 кч.⁵²⁷. Пізніше і Централія надавала кошти на видавництво часо-

⁵²⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 52. Відозва Мукачівського філіалу „Просвіти” про заснування газети „Світло”, підписні аркуші на фонд преси 29 грудня 1932-10 жовтня 1933. – на 7 арк. – Арк. 1.

⁵²⁶ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 52. Відозва Мукачівського філіалу „Просвіти” про заснування газети „Світло”, підписні аркуші на фонд преси 29 грудня 1932-10 жовтня 1933. – на 7 арк. – Арк. 1.

⁵²⁷ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 12. Переписка с полицейским комиссариатом, Украинским научным институтом в Берлине и другими по вопросу помощи для организации и выпуска газеты „Свитло”. Списки подписчиков на газету „Свитло”. 23 ноября 1932-18 июля 1933. на 116 арк. – Арк. 8.

пису «Світло»⁵²⁸. Відповідальним редактором став П.Петричко – господар з Чинадієва⁵²⁹.

Хоча видавці й задекларували, що часопис буде основну увагу звертати на господарські потреби села, однак аналіз тих примірників, що збереглися, засвідчує: основною була культурно-просвітницька тематика. Звичайно, часопис розміщував господарські статті, проте більша половина його обсягу була присвячена історії Підкарпатської Русі та інших українських земель, хроніці діяльності «Просвіти», тут друкувалися звіти діяльності читалень⁵³⁰. Значна увага присвячувалася також огляду літератури⁵³¹.

Потрібно сказати, що газета мала популярність, а замітки до неї присилалися з усіх частин Чехословацької республіки⁵³². Крім того, її замовляли українська книгарня «Сурма» в Нью-Йорку та бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі⁵³³.

Ще одним надзвичайно популярним виданням «Просвіти» був журнал «Пчолка» (1922-1933 рр.). Ідея організації та видання цього журналу для дітей належить П.Кукурузі. Проте, не маючи чехословацького громадянства, він, як український емігрант, не мав права бути власником видавництва, друкувати книжки під власним прізвищем. Тому зареєстрував видавництво журналу й бібліотеку «Пчолки» у Товаристві «Просвіта» в Ужгороді, у зв'язку з чим А.Волошин став номінальним відповідальним ре-

⁵²⁸ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 99. Розпорядження санаційної комісії про виплату мукачівському філіалу субвенцій на видання газети „Світло”. 22 травня 1936 – 24 березня 1937. – на 6 арк. – Арк. 3.

⁵²⁹ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 12. Переписка с полицейским комиссариатом, Украинским научным институтом в Берлине и другими по вопросу помощи для организации и выпуска газеты „Свитло”. Списки подписчиков на газету „Свитло”. 23 ноября 1932-18 июля 1933. – на 116 арк. – Арк. 8.

⁵³⁰ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 63. Номер газети „Світло” за квітень 1933 року. Уривки номерів. Квітень 1933 – серпень 1933. – на 12 арк. – Арк. 1-4.

⁵³¹ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр.16 „а”. Рукописи статей и письма в редакцию, номера журнала за май-июнь 1934 года. 1933-1934. – на 135 арк. – Арк. 55.

⁵³² ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 16. Переписка с обществом Украинских абсолювентов торговых школ в Чехословацкой республике по вопросу помещения корреспонденций в газете „Свитло”. Списки подписчиков на газету „Свитло”. 23 июля 1933 – 21 февраля 1939. – на 94 арк.

⁵³³ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 12. Переписка с полицейским комиссариатом, Украинским научным институтом в Берлине и другими по вопросу помощи для организации и выпуска газеты „Свитло”. Списки подписчиков на газету „Свитло”. 23 ноября 1932-18 июля 1933. – на 116 арк. – Арк. 45-47.

дактором журналу⁵³⁴. Довкола журналу гуртувалися найкращі творчі сили: І.Невицька, А.Ворон, М.Кабалюк, Миколая Божук, В.Гренджа-Донський, Марко Бараболя (Іван Рознійчук), Марійка Підгірянка, О.Олесь, П.Міговк, О.Джумурат та багато інших. Написаний літературною українською мовою, хоч і етимологічним правописом, журнал «Пчілка» промовляв до дітей рідною мовою, прищеплював їм любов до рідної землі та виховував їх в українському дусі. Цей журнал через свою популярність серед дітей та молоді відіграв величезну роль у становленні їх як свідомих українців.

Крім указаних видань, товариство «Просвіта» разом з іншими організаціями українського напрямку видавали «Віночок для підкарпатських діточок», «Наш рідний край», альманах письменників «Трембіта», щорічні календарі «Просвіти», журнал «Подкарпатська Русь», літературний журнал «Наша Земля», часопис «Пластун». Загалом видання «Просвіти» широко розходилися, здебільшого періодичні, тому часом виникала потреба друкувати додаткові екземпляри⁵³⁵. Вони, також, мали авторитет та популярність, навіть адміністрація Президента Чехословацької республіки замовляла видання «Просвіти»⁵³⁶. Усього ж протягом своєї діяльності за 1920-1939 рр. «Просвіта» видала 150 книжок для народу в понад 450 000 примірниках, календарів – 50 000 примірників, журналу «Пчілка» – 300 000 примірників⁵³⁷.

Нова українська література на теренах Підкарпатської Русі почала формуватися з 1919 р., після входження до складу Чехословацької держави. Ця подія була настільки значною для літературного життя, що більшість культурних діячів назвали її «переворотом». Відтак, усю літературу поділяли на літературу до «пе-

⁵³⁴ Гренджа-Донська З. Павло Кукуруза – редактор і видавець (1896-1978) / З. Гренджа-Донська // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 61.

⁵³⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 22. Оголошення видавництва „Пчілка” про випуск свого календаря „Українська справа в Празі”. 6 листопада 1930. – на 4 арк. – Арк. 1.

⁵³⁶ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики, Председателем реферата народного образования в Ужгороде, Союзом „Подкарпатских русских студентов” по вопросу деятельности общества „Просвита” 9 января 1933-5 ноября 1933. – на 134 арк. – Арк. 4.

⁵³⁷ Волошин А. Засновання й розвиток т-ва „Просвіта” (З Реферату виголошеного на Всепросвітянському з’їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 72.

ревороту», тобто від давніх часів і до 1919 р., та літературу після «перевороту», тобто нову літературу, яка почала формуватися з 1919 р.

Українська література Підкарпатської Русі була змушена боротися з русофільською традицією, закладеною в середині ХІХ століття, оскільки в 30 -40-х рр. ХІХ століття місцева інтелігенція почала відстоювати угорські державні ідеї, а та, що не змадяризувалася остаточно, почала орієнтуватися на Росію, її мову та культуру. Така орієнтація, на думку деяких дослідників, дозволяла боротися з мадяризацією, проте поступово інтелігенція відірвалася від народу, витворила штучну мову, так зване «язичіє». Між інтелігенцією та простим народом утратився будь-який зв'язок. З одного боку, існувала культура для інтелігенції, передусім, угорська, з іншого боку, доволі примітивна народна.

Разом з тим слід зазначити, що на початку ХХ століття в літературі з'являються Ю.Жаткович, Г.Стрипський, Т.Злоцький, С.Білак, які під впливом української літератури, особливо І.Франка, починають повертатися до «народної мови». Щоправда, угорський уряд намагався цей вплив обмежити. На жаль, ці письменники не залишили особливо помітних творів, але вони були перехідною ланкою від русофільства до народництва.

Товариство «Просвіта» активно впливало на всі сфери культурного життя, в тому числі й на літературу. У літературній діяльності Товариства можна виділити три напрямки: 1) популяризація та поширення новітньої української літератури; 2) підтримка молодих місцевих письменників, тобто створення нової української літератури Підкарпатської Русі; 3) знайомство з досягненнями світової літератури.

З цією метою «Просвіта» у своїх виданнях вводила спеціальну рубрику, у якій подавалися короткі відомості про життя і творчість Г.Квітки-Основ'яненка, Л.Глібова, Ю.Федьковича, І.Нечуя-Левицького⁵³⁸ або ж замітки, присвячені річниці смерті І.Котляревського, М.Лисенка⁵³⁹. При цьому неодмінно зазначалося, що це наші письменники.

⁵³⁸ Наші письменники // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 55-56.

⁵³⁹ Наші роковини // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1938. – С. 73-76.

Чимало творів українських письменників уміщувалося на сторінках щорічних календарів «Просвіти», в журналі «Пчолка», а також видавалося окремими книгами. Найбільше популяризувалася творчість Т.Шевченка, тому що просвітяни розуміли, який вплив вона мала на національне та культурне відродження Центральної України й Галичини, і сподівалися, що подібний ефект матиме й на теренах Підкарпатської Русі.

Тарас Шевченко в регіоні був відомий давно. Існує думка, що його твори могли занести солдати російської армії генерала Паскевича, які перебували тут під час придушення угорської революції у 1849 р.⁵⁴⁰. З початку 1900 р. уривки його творів періодично з'являються на сторінках церковних календарів, видань товариства «УНІО», а з 1920 р. Товариство видає його твори окремими книжками. Статті, присвячені впливу його творчості на національне й культурне відродження українських земель, регулярно з'являлися в просвітянських виданнях⁵⁴¹. Просвітяни, зокрема А.Волошин, О.Маркуш, у своїх читанках для дітей також уміщували його твори. У 1925 р. з нагоди 65-ої річниці смерті поета Товариство «Просвіта» в Ужгороді видало одноденну газету присвячену його Світлій Пам'яті.

Програма газети була така:

- 1) Передова стаття
- 2) Коротка біографія
- 3) Поет краси, любови, відродження руського народу
- 4) Жіноча доля в творах Т.Шевченка
- 5) Т.Шевченко і діти (стаття)
- 6) Поезії, присвячені пам'яті Т.Шевченка
- 7) Зразки поезій Т.Шевченка
- 8) Хроніка Шевченківських днів
- 9) Оповідки

⁵⁴⁰Долгош І. Т. Г. Шевченко і Закарпаття / І. Долгош. – Пряшів, 1956. – С. 24.

⁵⁴¹ Маркуш А. Тарас Шевченко (9. III. 1814. – 10 III. 1861) / А. Маркуш // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 39-44; Ревай Ф. Не забудьмо спомянути (З приводу 70 р. З дня смерти Тараса Шевченка) / Ф. Ревай // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35-38; Спр. 20. Циркуляр правління товариства про відзначення 10-річного ювілею створення „Просвіти” в Ужгороді, промова на святкуванні. 9 травня 1930. на 17 арк. – Арк. 17.

У статті присвяченій пам'яті Т.Шевченка Ф.Ревай писав: «з цієї святочної пам'ятної нагоди хай би ще глибше вскіпилися ідеї українського Великана, хай би порозуміли нашу культурну і національну єдність і другі брати і свої рідні, з котрих одні хотіли б з нас витворити якусь іншу слов'янську націю, другі же, свої рідні, ганьблячись свого – і маються чужого.

Пам'ятник на могилі над Дніпром розпускає свої лучі всюди, де живе український нарід. Засвітили сі лучі і до нас на Підкарпаття. Під короткими десять роками перебились через Карпатські границі, які були для нас не лише державною границею, але й національною та культурною, щоби ми тут на Підкарпатті – так звані «рутени» – не знали, що ми, чії діти і де наша рідня. Перед 10 роками проломився туман і від того часу все більші маси усвідомлюються і пізнають своє рідне»⁵⁴²

День народження та день смерті поета, Шевченківські дні, щороку відзначалися як одне із найбільших просвітянських свят. У цей час Товариство організовувало масові заходи⁵⁴³.

Однак, у популяризації творчості Т.Шевченка «Просвіта» мала сильного конкурента в особі комуністів, які теж пропагували українську літературу взагалі і Т.Шевченка зокрема. Навіть русофіли з «Общества им. А.Духновича» час від часу згадували «великаго русскаго поета Т.Шевченко» (з ідеологічних міркувань). Деякі діячі «Просвіти», зокрема А.Волошин, творчо допрацювали вірші поета, намагаючись приховати антирелігійні нотки його творчості.

Популяризація спадщини письменника не минула безслідно і мала значний вплив на молодих україномовних письменників. Деякі з них, як, наприклад, Д.Попович, після своїх оповідань робили коротку рецензію у вигляді уривків із віршів Т.Шевченка⁵⁴⁴.

Другий напрямок діяльності «Просвіти» проявився в підтримці молодих письменників. Намагаючись стимулювати ро-

⁵⁴² Ревай Ф. Не забудьмо спомянути (З приводу 70 р. З дня смерти Тараса Шевченка) / Ф. Ревай // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35-38;

⁵⁴³ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 21. Список читалень „Просвіти”, програми святкування Шевченківських днів. 4 квітня-4квітня 1930. – на 7 арк. – Арк. 2.

⁵⁴⁴ Попович Д. Свобода / Д. Попович // Великий господарський родинний календар товариства „Просвіта” на звичайный рік 1925. Річник 3. – Ужгород : друкарня Крживанек и Миравчик, 1924. – С. 74.

звиток літератури, Товариство оголосило конкурс на написання оповідання та драми «в народній мові из життя Підкарпатських Русинів та дати премію 1000 кч. за оповідання та 2000 кч. за драму»⁵⁴⁵. На жаль, на конкурс прийшла лише одна драма «Сонце Срібної Землі»⁵⁴⁶. При видавничій комісії Товариства було засновано спеціальний «Літературно-організаційний фонд», кожен член якого повинен був вносити разовий внесок розміром 10 кч. Ці гроші використовувалися для видання книг письменників⁵⁴⁷.

Серед членів «Просвіти» було чимало митців, які змушені були емігрувати на терени Підкарпатської Русі внаслідок поразки визвольних змагань. Це, зокрема, В.Бірчак, який захоплювався ідеями створення нової української літератури⁵⁴⁸, В.Пачовський, відомий поет, літературознавець, історик, який теж був одним із організаторів літературної групи «Молода Муза»⁵⁴⁹, С.Черкасенко, Марійка Підгірянка (Марія Ленарт-Домбровська), А.Ворон. У Празі також плідно працювала чимала когорта поетів, відома як «празька школа» Є.Маланюк, О.Олесь, О.Ольжич та інші, які своєю творчістю вплинули на молоду підкарпатську поезію або ж самі взяли участь у її формуванні»⁵⁵⁰.

Під час перебування в Підкарпатській Русі В.Пачовський видав три збірки поезій: «Огні мести» (1919-1921), «З блакитної книги» (1923-1927), «Розгублені звізди»⁵⁵¹.

⁵⁴⁵ Протокол XVIII Засідання Головного Вydілу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 110.

⁵⁴⁶ Звѣт изъ дѣяльности товариства „Просвѣта” Подкарпатскоѣ Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 20.

⁵⁴⁷ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта”, мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з’їзду представників читалень „Просвіти”. Програма з’їзду. Поздоровчі телеграми з’їзду. 1933. – на 77 арк. – Арк. 7.

⁵⁴⁸ Ходанич П. Золоті скрипки Володимира Бірчака. До 120-річчя з дня народження педагога і письменника / П. Худанич // Ужгород. – 2001. – 10 березня. – № 9 (109). – С. 11.

⁵⁴⁹ Ільницький М. Молодомузівці лишилися молодими / М. Ільницький // Новини Закарпаття. – 1998. – 13 січня. – № 5. – С. 6.

⁵⁵⁰ Мишанич О. Празька школа українських поетів і поезія Закарпаття 30-х років / О. Мишанич // Карпати нас не розлучають : Літературно критичні статті і дослідження. – Ужгород : Срібна Земля, 1993. – С. 120.

⁵⁵¹ Ференц Н. Поезія Закарпаття першої половини ХХ століття / Н. Ференц // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / [упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 12.

В.Бірчак у 1921 р. підготував і видав книгу «Літературні стремління Підкарпатської Русі». Ця книга загалом невисокого рівня, переважно оглядова, та все ж це перша спроба систематизувати літературний процес Підкарпатської Русі. Вона стала ідеологічною зброєю в боротьбі з русофілами, оскільки в ній автор нерозривно пов'язував літературу Підкарпатської Русі з літературою інших українських земель, передусім – Галичини. Єдиний виняток робиться для літератури другої половини ХІХ століття. Її автор називав «церковнослов'янсько-руською».

У читанках для дітей В.Бірчак подавав твори художньої літератури та фольклору, історичні тексти й публіцистику, риторичні виступи, жартівливі й повчальні народні приказки. До кола авторів, матеріали яких він уживав на сторінках своїх підручників, входили не лише українські чи, краще сказати, східноукраїнські, галицькі письменники, але також і письменники зарубіжних країн, і, що найголовніше, кращі майстри слова Підкарпатської Русі. Це повинно було засвідчити, що Підкарпатська Русь також була причетною до українського загальнолітературного процесу й не поступалася (а в дечому й переважала) своїми досягненнями інші українські землі.

І.Панькевич та В.Бірчак заохочували літературно обдаровану молодь Ужгородської гімназії до творчих зрушень. Вони створили літературний гурток, де учні готували спеціальні літературознавчі реферати, обговорювали художні твори.

С.Черкасенко був автором декількох п'єс, призначених для шкільних театрів: «Вечірній гість», «Сміх», «Лісові чари», «Лібуша в таборі», «Хай живе життя», «До світла, до волі» та інші⁵⁵². Для місцевих поетів він був зразком вишуканої літературної мови й сучасної віршованої техніки, що мало першорядне значення для тодішніх умов Підкарпатської Русі⁵⁵³.

Марійка Підгірянкa також написала чимало віршів, особливо для дітей. Вона є автором понад ста дитячих поезій, поем (на-

⁵⁵² Гапоненко І. С. Ф. Черкасенко і Закарпаття / І. Гапоненко // CARPATICA-KARPATYKA. Випуск 3. До 50-річчя Ужгородського державного університету / [Ред. кол. Павленко Г. В., Балагурі Е. А., Макара М. П. та інші]. – Ужгород, 1995. – С. 83.

⁵⁵³ Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... (Повернення Спиридона Черкасенка) / О. Мишанич // Мишанич О. Повернення : Літературно критичні статті й нариси. – К. : Обереги, 1997. – С. 30.

приклад, «Князь Лаборець», «Олександру Духновичу»), великої кількості п'єс, які звучали на шкільній сцені. В Ужгороді у 1922–26 рр. виходять її книжки «Ластівочки», «Мати-страдниця», «Збірничок віршів для дітей» та інші⁵⁵⁴.

Українські митці мали значний вплив на молодих поетів, особливо їм вдалося привити молоді любов до України. З цього приводу В.Пачовський писав: «Під нашою рукою за тих 10 літ, що я там був (у Підкарпатській Русі – І.С.), росло молоде покоління в середніх школах, з року в рік побільшуючи й число молодих діячів, сяючих ідеєю України, якої не знищить ніяка сила»⁵⁵⁵.

Слід зазначити, що нова українська література Підкарпатської Русі ніяк не пов'язана з русофільською літературою ХІХ століття. Та й сама «Просвіта» практично не популяризувала твори письменників ХІХ століття, за винятком О.Духновича. Зокрема, було вирішено 24 квітня оголосити ювілейним днем Олександра Духновича і «возвати філії і читальні зробити свята Духновича»⁵⁵⁶. Хоча його твори постійно видавалися Товариством, проте така увага до його творчості була цілком природна. По-перше, О.Духнович – дуже знакова постать в історії Підкарпатської Русі, і у діяльності всіх організацій простежується бажання спертися на його авторитет. Не була винятком і «Просвіта». Так, А.Волошин у брошурі «Памяти Александра Духновича» зображує його засновником народовецького руху, зокрема в літературі⁵⁵⁷. По-друге, після заснування русофільського «Общества им. А.Духновича» така позиція «Просвіти» стала своєрідною зброєю в боротьбі проти русофілів за вплив на населення.

⁵⁵⁴ Товтин В. „І немає, і не буде, і не прийде забуття...” До 120-річчя від дня народження Марійки Підгірянки / В. Товтин // Ужгород. – 2001. – 24 березня. – № 11 (111). – С. 11.

⁵⁵⁵ Козак М. Основні тенденції літературного руху 20-3—х років на Закарпатті / М. Козак // CARPATICA – CARPATIKA. Випуск 10. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород, 2002. – С. 147.

⁵⁵⁶ Федака П. Постать Олександра Духновича у діяльності крайового товариства „Просвіта” (1920-1939, 1990-2003) / П. Федака. – Ужгород, 2003. – С. 6-7.

⁵⁵⁷ Волошин А. Памяти Александра Духновича. Факсимільне видання. Здійснено закарпатським крайовим культурно-освітнім товариством „Просвіта” з нагоди 200-річчя народження Олександра Духновича / А. Волошин. – Ужгород, 2003. – 32 с.

У 20-30-ті рр. відбувається зародження та бурхливий розвиток української літератури на теренах Підкарпатської Русі. Інтенсивний розвиток письменства виявився в активному засвоєнні нових мистецьких напрямків, розширенні нових тематичних обріїв, появи нових жанрових різновидів.

Зачинателем цього процесу був поет, письменник, публіцист, видатний громадський діяч В.Гренджа-Донський. Чеський критик А.Гартл назвав його основоположником української поезії на Підкарпатській Русі⁵⁵⁸, Б.Романчук – справжнім батьком нової української за формою і змістом літератури народною мовою і батьком національного відродження українського Закарпаття⁵⁵⁹, літературознавець М.Мольнар – «піонером» в історії закарпатської літератури⁵⁶⁰.

Суттєвий вплив на творчість В.Гренджі-Донського мав Т.Шевченко⁵⁶¹. Початком своєї творчості поет завдячує В.Пачовському, В.Бірчаку, І.Панькевичу. У 1923 р. з'явилася перша збірка віршів В.Гренджі-Донського «Квіти з терньом», написана «верховинським діалектом». Ця мова, як зазначав автор, фактично не відрізнялася від української літературної мови. Тому поява книжки стала важливою подією в суспільному й культурному житті Підкарпатської Русі. В.Пачовський у передмові до збірки писав: «Не знайшлося в інтелігенції ні одного серця, що заспівало б пісню розпуки мовою свого народу... Давні книжки писалися мертвою не його мовою, а нові чужою мадярщиною, або москальським язичієм...»⁵⁶². Друга збірка поета «Золоті ключі» вийшла цього ж року.

⁵⁵⁸ Барчан В. Лірика Василя Гренджі-Донського / В. Барчан // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 43-83.

⁵⁵⁹ Романчук Б. Василь Гренджа-Донський (23. 4. 1897-25. 11. 1974) / Б. Романчук // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. 1. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1982. – С. XI.

⁵⁶⁰ Мольнар М. Доля співця полонин / М. Мольнар // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 108.

⁵⁶¹ Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XII. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С.216.

⁵⁶² Пачовський В. Переднє слово (Вступ до збірки поезій Квіти з „терньом”) / В. Пачовський // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 325.

1924 р. став, на думку літературознавців, етапним у творчості В.Гренджі-Донського. Цього року в Ужгороді з'явилася його збірка «Шляхом терновим». Це була перша книжка на теренах Підкарпатської Русі, написана сучасною українською літературною мовою і видана фонетичним правописом. Сам поет надавав їй історичного значення, особливий вплив мала вона на молодь, заохочуючи її вживати літературну українську мову й писати фонетичним правописом⁵⁶³.

Основне місце у віршах поета займали мотиви недолі рідного народу, пробудження національної свідомості. Він наголошує на трьох цінностях: мові, національній ідентичності та волі. У його віршах звучить заклик до пробудження національної свідомості та мрія про об'єднання Підкарпатської Русі з Україною. Поет не знав добре літературної української мови, не знав сучасної української техніки віршування, проте все це змогло компенсувати радикальними закликами та національним пафосом. Ці мотиви притаманні всім його збіркам. Не дивно, що збірку «Тобі, рідний краю» (1936 р.) критика зустріла досить холодно. «Теми здебільшого старі – оспівування природи та патріотичні заклики. Спосіб писання все те ж наслідування народних пісень, трохи відірвана від життя, так би мовити, передвоєнна ліричність, форма і рими – майже всі звичайні»⁵⁶⁴.

Проте вплив В.Гренджі-Донського важко переоцінити. Він був першим поетом, який творив українською літературною мовою. В умовах, коли чехословацький уряд підтримував русофілів, коли суспільство розкололося на два табори й почалася «повзуча» чехізація, саме його творчість мала величезний вплив на молодь. Недарма сам поет основним своїм завданням вважав вплинути на підростаюче покоління. В одному з інтерв'ю він зазначав: «Я маю вже вироблену лінію і свою ціль. По-перше, хотів би вплинути на молодь, викликати в неї любов до свого рідного народу, до своєї рідної мови та культури...»⁵⁶⁵. У 1925 р. вийшла

⁵⁶³ Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. ІХ. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 400-401.

⁵⁶⁴ Барчан В. Лірика Василя Гренджі-Донського / В. Барчан // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 47.

⁵⁶⁵ Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. ІХ. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 129.

збірка для дітей «Китиця квіток». Як зазначав Ф.Агій, «цим автор зробив дуже багато для дитячої літератури нашого краю». За задумом поета вона покликана була виховувати в дітей почуття любові до рідного краю, рідного слова, пісні, формувати національну свідомість, будити історичну пам'ять. Чимало віршів для дітей та казок В.Гренджі-Донського було опубліковано в журналі «Пчілка».

Його національний пафос та радикальні заклики боротися за Україну активізували молодь у боротьбі за утвердження української культури, а пізніше – за автономію та незалежність Карпатської України. Важливим було те, що, на відміну від В.Бірчака чи В.Пачовського, В.Гренджа-Донський був уродженцем Підкарпатської Русі, чим позбавляв русофілів можливості твердити, що українську літературу поширюють лише емігранти.

Твори поета видавалися і на інших українських землях. У 1928 р. у Харкові вийшла збірка «Гернові квіти полонин». У ній розміщено автобіографію поета та його 25 поезій. На думку Ю.Балеги, ця збірка була найкращою у творчому доробку поета загалом⁵⁶⁶, а в 1936 р. у Львові видано поему «Микола Шугай». Як радянські, так і галицькі літературні критики постійно стежили за його творчістю.

Під впливом В.Гренджі-Донського з'явилася ціла плеяда українських поетів і прозаїків: Ю.Боршош-Кум'ятський, Зореслав, М.Божук, Ф.Могіш, І.Колос, Ф.Маковчанин, Ф.Лазарик, М.Рішко, Лука Дем'ян, О.Маркуш, І.Невицька, А.Полянський, А.Ворон, Марко Бараболя (Іван Рознійчук).

Зокрема, Ю.Боршош-Кум'ятський був активним членом «Просвіти» й заснував ряд читалень у селах. Помітний вплив на його творчість мали Т.Шевченко, С.Руданський, Леся Українка, І.Франко, а особливо П.Тичина⁵⁶⁷. Із підкарпатських письменників авторитетом для поета був В.Гренджа-Донський, тому чеський критик А.Гартл назвав його першу збірку варіаціями

⁵⁶⁶ Балега Ю. Література Закарпаття двадцятих-тридцятих років ХХ століття / Ю. Балега. – К. : Радянський письменник, 1962. – С. 119.

⁵⁶⁷ Боршош-Кум'ятський Ю. Червона калина / Ю. Боршош-Кум'ятський / [Упорядкування і підготовка текстів Ю. Балеги]. – Ужгород, 1980. – С. 186.

творчості В.Гренджі-Донського⁵⁶⁸. Він видав шість поетичних збірок: «Весняні квіти» (1928), «З мого краю» (1929), «Країна див» (1934), «В Карпатах» (1935), «З наказу роду» і «Кров кличе» (1938).

Провідними мотивами творчості Ю.Боршоша-Кум'ятського були проблеми любові до рідної землі, мови, природи, народної пісні. Разом з тим, його збірки «змобілізували українську душу», «спрямували до мети національну силу»⁵⁶⁹. За подібну тематику збірку «З наказу роду» конфіскувала цензура. Журнал «Пробоем» так відгукнувся про цю подію: «Спалили одну збірку, випустимо другу! Автор сповнив своє, тепер слово з нами, українською інтелігенцією Закарпаття і всіх інших земель, допомогти авторові [надрукувати] друге видання»⁵⁷⁰.

Відомий письменник Зореслав (о.Севастьян, Степан Сабол) (1909 – 2003) спочатку стояв на позиціях русофільства, але, перебуваючи в Галичині, познайомився з творами Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки і, розпрощавшись з русофільством, став народовцем⁵⁷¹. Деякі дослідники відносять його до поетів «празької школи», хоча він ніколи не мав прямих контактів із нею. Однак його творчість повністю вписується в русло української емігрантської поезії⁵⁷².

У 1933 р. вийшла перша збірка віршів Зореслава «Зі серцем в руках», яку Є.Маланюк назвав помітним культурним фактом в українському житті Закарпаття й «вимовним літературним доку-

⁵⁶⁸ Козак М. Поетика імпресіонізму в ліриці Ю. Боршоша-Кум'ятського / М. Козак // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 84; Балега Ю. Художні відкриття чи правда факту? / Ю. Балега. – Ужгород: Карпати, 1969. – С. 29.

⁵⁶⁹ Передмова [книгозбірня „Пробоем”] // Боршош-Кум'ятський Ю. В Карпатах світає. – Прага, 1935. – С. 2.

⁵⁷⁰ Козак М. Поетика імпресіонізму в ліриці Ю. Боршоша-Кум'ятського / М. Козак // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 88.

⁵⁷¹ Ференц Н. Поезія Закарпаття першої половини ХХ століття / Н. Ференц // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / [упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 18.

⁵⁷² Мишанич О. Празька школа українських поетів і поезія Закарпаття 30-х років / О. Мишанич // Карпати нас не розлучають: Літературно критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – С. 123; Голомб Л. Лірика Зореслава в літературному контексті епохи / Л. Голомб // Українська поезія Закарпаття ХХ століття: Науковий збірник / [Упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 118.

ментом» у всеукраїнському літературному процесі⁵⁷³. У 1936 р. з'явилася друга збірка автора «Сонце і блакить».

Основне місце у творчості поета займала тематика національного поневолення. Зореслав досить часто писав про долю й страждання народу, проте в нього нема песимістичних ноток, навпаки – він вірив у відродження України й закликав до боротьби за державність. Недаремно критик Є.Пеленський назвав його «сурмачем патріотичних настроїв»⁵⁷⁴. Патріотизм Зореслава не підкарпатський, як у поетів ХІХ століття, а український, і Київ для нього, може, навіть рідніший і дорожчий, ніж рідний і дорогий Пряшів⁵⁷⁵. Інший мотив творчості Зореслава – релігійний. У своїх віршах він часто звертається до Бога. Бог для поета – це те, що пов'язує людину із Всесвітом, з минулим і майбутнім. На його думку, молитва й віра допомагають людині глибше відчутти красу земного життя.

Серед прозаїків, на жаль, не було таких відомих імен, як серед поетів. Найбільш знаними були В.Гренджа-Донський, А.Волошин, О.Маркуш, О.Полянський, Лука Дем'ян, О.Джумурат, І.Невицька, А.Ворон. Проте жоден із них не зумів досягти такої слави, як поети, хоча всі вони сприяли утвердженню української літературної мови на теренах Підкарпатської Русі. Так, І.Невицька поширювала українське слово в Пряшівщині⁵⁷⁶, О.Маркуш – у східних частинах Підкарпатської Русі.

Отже, товариство «Просвіта» досить плідно працювало на ниві видавництва та поширення книжок; мало свої газети, видання для дітей, а науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді був найавторитетнішим науковим виданням Підкарпатської Русі. Завдяки діяльності товариства «Просвіта» активно поширювалася й популяризувалася творчість українських письменників.

⁵⁷³ Ференц Н. Поетичний храм Зореслава / Н. Ференц // CARPATICA – CARPATICA. Випуск 7. Історія і культура Закарпаття (До 55-річчя возз'явлення Закарпаття з Україною) / Ред. кол. Балагурі Е.А., Вегеш М.М., Віднянський С.В. та інші. – Ужгород, 2000. – С. 189-190.

⁵⁷⁴ Ференц Н. Поезія Закарпаття першої половини ХХ століття / Н. Ференц // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / [упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 11-42.

⁵⁷⁵ Карпатська Україна : географія – історія – культура. Перевидано без змін. Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью-Йорк, 1972. – С. 20.

⁵⁷⁶ Ребрик Н. Література народоцветва і Чину на українському Підкарпатті в першій половині ХХ століття : Монографія / Н. Ребрик. – Ужгород : Гражда, 2007. – С. 54-79.

Під їхнім впливом з'являється ціла плеяда місцевої мистецької молоді, яка творила українську літературу Підкарпатської Русі.

4.3. Музейна та бібліотечна справи у роботі Товариства

Дискусії про необхідність створення музею почалися ще з 1867 р., проте вони були довгими й безплідними: жоден проект так і не було реалізовано. В середині «Общества святого Василя Великого» також проводилися дискусії стосовно потреби створення музею, вважалося, що музей повинен носити етнографічний характер. Щоправда далі дискусій справа так і не дійшла. Домінування у середовищі «Общества» ідеї культури «для обраних» визначило їм діяльність як переважно літературну.

Рух за створення музею активізувався на початку ХХ ст. Т.Легоцький ще в 1907 р. заснував товариство, яке займалося збереженням та веденням музею. Газета «Наука» писала: «Общество музея Мукачевскаго подержало свое первое собрание, которое установило статуты и будущий музей назвало по имени Легоцкого, который свои ценные музейные вещи даровал для будущего музея»⁵⁷⁷. До музею Т.Легоцький передав чудову археологічну збірку, зібрану з околиць Мукачева. За його задумом, допомагати утримувати музей зобов'язано було місто. Міський магістрат не виділяв кошти на утримання музею, тому Т.Легоцький, помираючи навесні 1915 р., заповів родині, щоб улюблену справу життя, музей свого імені, передати для публічного користування⁵⁷⁸. Родина повинна була утримувати музей своїм коштом, дбати про збереження експонатів та по можливості поповнювати музейні збірки. Щоправда, родина не спромоглася протягом тривалого часу утримувати музей власним коштом і звернулася до громадськості та міського уряду по допомогу.

⁵⁷⁷Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 53.

⁵⁷⁸Новаківський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатської Русі / М. Новаківський // Великий ілюстрований народний календар товариства „Просвіта” на звичайний рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Уніо”, 1922. – С. 66.

Тоді ж виникла ідея створити Унгварській комітатській музею, яка, однак, не була реалізована. Оригінальним був задум висловлений на передовиці газети «Наука» в кінці 1907 р. пов'язати музей із єпископською або семінарською бібліотекою й помістити його в єпископській резиденції чи духовній семінарії. Якщо це було б неможливим, то осередком музею могла стати Чернецька обитель, яка також мала багату бібліотеку, у цьому випадку веденням музею займалися б ченці⁵⁷⁹, й таким чином економилися кошти на утримання музею. Але й ця пропозиція не була втілена в життя.

На початку ХХ ст. виникло ряд осередків, які накопичували музейні експонати. Вони діяли здебільшого при навчальних закладах – семінаріях, або при монастирах. Експонатами були переважно раритетні речі, які в минулому використовувалися даними установами, їхня кількість була малочисельною. Більшість із них були переобліковані в 1919 – 1921 рр. Наприклад, у фондах Ужгородської православної реальної гімназії зберігалися такі експонати: 1 годинник, 8 нотних станків, збірники пісень і ноти⁵⁸⁰. Подібні установи не могли вважатися музеями, нормально функціонувати і їх значення було невеликим.

Певний час створити музей в Мараморош-Сиготі (сучасна Румунія) намагався Г.Стрипський, однак і його зусилля закінчилися нічим. Не зумівши реалізувати свій проект, Г.Стрипський незабаром переїзжав до Будапешта вивізши з собою усі зібрані ним матеріали які передав до Будапештського національного музею⁵⁸¹. Відтак, на початку 20-х рр. ХХ ст. у Підкарпатській Русі не існувало жодного діючого музею.

Створенням такого культурного закладу зайнялося товариство «Просвіта». Музейно-бібліотечна комісія була однією з перших, утворених Товариством. До складу комісії увійшли: о. ігумен Теофан Скиба - голова, д-р Михайло Новаківський - заступ-

⁵⁷⁹Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 53.

⁵⁸⁰ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 53.

⁵⁸¹ Панькевич І. Наш національний музей / І. Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1928. – Апріль. – Р. V. – Ч. 4. – С. 79.

ник голови, Петро Куцин – секретар, д-р Іван Панькевич – архіваріус, директор гімназії Андрій Алиськевич. Референтом комісії став о. канонік д-р Василь Ґаджега. 20 травня 1920 р. відбулося її перше засідання. Був розроблений спеціальний питальник для збору музейних і бібліотечних цінностей, який був розісланий в усі школи. Комісія неодноразово зверталася до громадськості з проханням допомогти у зборі музейних і бібліотечних матеріалів. Члени музейно-бібліотечної комісії товариства «Просвіта», зокрема М.Новаківський, регулярно виступали перед громадськістю привертаючи увагу до проблеми створення музею та завдання музейництва Підкарпатської Русі⁵⁸². До урядових кіл Підкарпатської Русі Товариство неодноразово зверталося з клопотання про матеріальну й моральну підтримку. Комісія зверталася за допомогою і до чехословацького уряду.

Слід зазначити, що чехословацька влада достатньо уважно ставилася до ініціатив та проблем, які піднімалися товариством «Просвіта», особливо протягом 1920 – 1923 рр. Як правило надавалися кошти, юридична допомога, моральна підтримка чи інші види допомоги. У відповідь на звернення Товариства глава шкільного реферату (відділу) Підкарпатської Русі Й.Пешек надав музейно-бібліотечній комісії для роботи 20 000 кч. на 1920 р. і заявив, що в бюджеті на 1921 р. для утримання музею Підкарпатської Русі передбачено ще 20 000 кч.⁵⁸³

Уже в червні 1920 р. перед цивільною Управою музейно-бібліотечною комісією товариства «Просвіта» було порушено клопотання про заборону вивезення за межі Підкарпатської Русі музейних цінностей і книжкового майна. Заборона була спрямована та захист антикварних та інших культурних цінностей, які після закінчення війни масово вивозилися з території Підкарпатської Русі. Зокрема, це стосувалося музею ім. Т.Легоцького. Справа в тому, що, користуючись повоєнним безладом та рево-

⁵⁸² ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 7-8.

⁵⁸³ Протокол изъ засіданя головного Выділа тов. „Просвіта” дня 8.VI.1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 79.

люцією в Угорщині, музейні експонати були продані, а деякі експонати, зокрема нумізматичну колекцію вивезли до Братислави.

Порятунок музейних збірок Т.Легоцького став одним з основних завдань музейно-бібліотечної комісія «Просвіти». Представники Товариства прибули у Мукачево де на місці вивчали стан справ з музейними збірками. Щоб урятувати хоча б те, що залишилося, музейно-бібліотечна комісія негайно звернулася до урядових установ. При цьому використовувалися як офіційні канали, було подано 3 меморандуми до влади, у яких закликалися вжити негайних заходів, щоб допомогти зберегти експонати, так і неофіційні канали – особисті знайомства. Члени Головного Відділу товариства «Просвіта» особисто зверталися до губернатора, віце-губернатора й у шкільний відділ. Зрештою, їх клопотання завершилися успіхом: музей опечатали, куратором музейного товариства імені Т.Легоцького було призначено начальника суду пана Адамковича, а після його призначення президентом суддів в Ужгороді його місце зайняв Ю.Карцуба⁵⁸⁴. Для порятунку музейних збірок Т.Легоцького музейно-бібліотечної комісії товариства «Просвіти» довелося вести суд з Лазарем Зінгером, який придбав після війни майно музею. Він вимагав визнати своє право на майно музею та можливість вільно ним розпоряджатися. Просвітяни доводили, що музейні експонати мають велику культурну та духовну цінність для населення Підкарпатської Русі, а отже не можуть бути вивезені. Зрештою суд постановив відмовити Л.Зінгеру у його позові й залишив музейні експонати в Мукачеві. На основі колекції Т.Легоцького просвітяни планували відкрити Народний музей Підкарпатської Русі. Члени музейно бібліотечної комісії сподівалися, що після завершення судового процесу музейні експонати перейдуть у відання товариства «Просвіта» й на їх основі буде створено Народний музей. Держава ж відмовилася передавати врятовані експонати у відання товариства «Просвіта» залишивши їх у власності міської громади міста Мукачева.

Незважаючи на невдале намагання перейняти відання музейними збірками Т.Легоцького музейно-бібліотечна комісія продовжувала активно працювати над проблемою створення Народно-

⁵⁸⁴ Новаковський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатської Русі / М. Новаковський // Великий ілюстрований народний календарь товариства „Просвіта” на звичайний рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Уніо”, 1922. – С. 66.

го музею. Перед міністерством закордонних справ Чехословаччини було порушено клопотання про призначення спеціальної комісії для повернення історичних пам'яток Підкарпатської Русі з музеїв Відня та Будапешта. З цією метою Будапешт відвідав С.Фенцик, а Відень – І.Панькевич⁵⁸⁵. Планувалося, що культурні цінності, які у різний час вивозилися до цих міст, складуть основу музейних експонатів новоствореного музею. Щоправда реалізувати цей проект так і не змогли.

Активно працювала музейно-бібліотечна комісія й у напрямку збереження старовинних пам'яток архітектури. 17 травня 1921 р. просвітяни А.Волошин, І.Панькевич та В.Гаджега звернулася з листом до шкільного реферату. У ньому пропонувалося, зокрема, утворити «комісію консерваторів», яка б мала певні матеріальні засоби та повноваження у справі охорони пам'яток старовини. Для складу комісії були рекомендовані Й.Пешек, В.Гебей, В.Гаджега, Ф.Заплетал, В.Сулинчак, М.Радвані, І.Панькевич, М.Новаківський та Г.Стрипський⁵⁸⁶. Шкільний реферат зацікавився ініціативою Товариства, і незабаром при ньому був створений «Інститут консерваторів». Разом із листом заступник голови музейно-бібліотечної комісії «Просвіти» М.Новаківський подав у Цивільну управу реферат із аналізом справ з охорони пам'яток старовини.

Невдовзі В.Залозецький опублікував у «Науковому збірнику» товариства «Просвіта» статтю «Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі»⁵⁸⁷, у якій знову порушив питання про охорону пам'яток мистецтва. Зокрема, велика увага приділялася дерев'яним церквам, яких збереглося близько 80, однак через невміння з ними поводитися та будівництво нових церков вони поступово руйнуються.

⁵⁸⁵ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 54.

⁵⁸⁶ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 53.

⁵⁸⁷Залозецькій В. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі / В. Залозецькій // Науковий збірник товариства „Просвіта” за рік 1922 / [Під. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Річник I. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 112-123.

Більшість із них збудовані в XVII і XVIII стст. У деяких збереглися унікальні іконостаси візантійського зразка, які, на жаль, теж поступово руйнуються. Відтак, В.Залозецький актуалізував питання про створення музею, щоб зберегти ще вцілілі пам'ятки мистецтва⁵⁸⁸. В.Залозецький першим звернув увагу на той факт, що населення та й, зрештою, більшість священників не розуміють значення пам'яток архітектури. Вони часто ставали ініціаторами руйнування (найчастіше підпалу) старовинних церков з метою домогтися будівництва більш сучасних та більших за розмірами церковних споруд.

Слід зауважити, що саме завдяки ініціативам товариства «Просвіта» вдалося створити Інститут консерваторів, який узяв на облік пам'ятки архітектури та запобігав їх руйнуванню. У свою чергу просвітяни проводили культурно-просвітницьку роботу серед населення наголошуючи на ролі та значенні культурної та архітектурної спадщини, сприяючи бережному ставленні населення до пам'яток. Власне у тому, що багато зразків дерев'яних церков збереглися до наших днів є чимала заслуга товариства «Просвіта».

Не отримавши музейні збірки Т.Легоцького товариство «Просвіта» почало втілювати проект створення музею власними силами. У квітні 1921 р. комісія через пресу кілька разів звернулася із закликом «До всього руського громадянства» із проханням надсилати матеріали для альбому з життя і побуту Підкарпатської Русі (малюнки, фотографії), а також вишивки, писанки, одяг, різьблені речі і т. д.⁵⁸⁹. За короткий час завдяки зусиллям І.Панькевича, В.Шуби, М.Мустьяновича, проф. Митровича, Токача, А.Волошина, учителя Грицуляка, В.Желтвая та багатьох інших удалося зібрати чимало цінних експонатів⁵⁹⁰.

⁵⁸⁸Залозецький В. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі / В. Залозецький // Науковий збірник товариства „Просвіта” за рік 1922 / [Під ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бирчака]. – Річник І. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 119.

⁵⁸⁹ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 39.

⁵⁹⁰ Новаковський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатської Русі / М. Новаковський // Великий ілюстрований народний календарь товариства „Просвіта” на звичайний рік 1923. Річник І. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Уніо”, 1922. – С. 67.

До вересня 1922 р. «Просвіта» мала у своєму розпорядженні такі речі: 13 рукописів (з них деякі дуже цінні), збірку стародруків, 3 картини Й.Бокшая, іконостас барокових часів, старовинну гармату, трембіту і прилади до молока в колибі. Були замовлені моделі руських господарств і церков⁵⁹¹.

За п'ять років (до 1 січня 1925 р.) зібрання музейно-бібліотечної комісії Товариства нараховували 57 рукописів, 113 стародруків, понад 400 фотографій, а також 18 старовинних керамічних виробів, монети, 38 церковних предметів, бароковий іконостас XVIII ст., предмети побуту, 10 макетів господарств Підкарпатської Русі, вишивки, писанки, зразки одягу з Гуцульщини й околиць Хуста, 155 зразків мінералів⁵⁹². Народні вишивки краю, зібрані активістами «Просвіти», з успіхом презентувалися в 1924 р. у Празі на виставці «Життя і мистецтво Підкарпатської Русі». Варто зазначити, що просвітяни, які займалися зберанням експонатів для майбутнього музею чітко не усвідомлювали який характер повинен носити музей. Серед його експонатів траплялися етнографічні матеріали, стародруки, археологічні матеріали, геологічні матеріали. Така суміш експонатів пояснюється відсутністю серед просвітян людини з фаховою освітою, яка б професійно підходила до формування музейних фондів та відсутністю уявлення керівництва «Просвіти» яким повинен бути Народний музей. Ці фактори не дозволяли зосередитися на певній ділянці роботи, а отже й кляли під сумнів спроможність власними створити музей.

Великою проблемою для музено-бібліотечної комісії стала відсутність приміщення для музею. Неодноразово керівництво зверталося за допомогою до чехословацького уряду⁵⁹³, проте приміщення так і не отримало. Для більш ефективного впливу на уряд І.Панькевич пропонував вести в часописах рубрику «куль-

⁵⁹¹ Новаковській М. Народный домъ въ Ужгородѣ / М. Новаковський // Наука. – 1920. – 31 октября. – Число 42. – С. 1-2.

⁵⁹² Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 40.

⁵⁹³ Протокол XXIII Засідання Головного Вydілу дня 20 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 124.

турні скандали», перша стаття повинна була висвітлити проблему з приміщенням для музею, яке влада надала для банку і казино⁵⁹⁴.

Чехословацький уряд також планував створити музей. Невдовзі до Ю.Брацайка зверталися представники шкільного відділу й запропонували співпрацю у створенні Крайового музею й Крайової бібліотеки. Очевидно, представники шкільного відділу намагалися заручитися підтримкою Товариства та просили, щоб новоствореному Крайовому музею були передані матеріали, які мала «Просвіта» у своєму розпорядженні. На засіданні Головного Виділу було вирішено, що швидше, легше й дешевше буде створити Народний музей і бібліотеку та тримати їх у власності Товариства. Важко зрозуміти чому Товариство відмовилося від співпрацю з урядом. Тут могла датися ознаки недовіра до держави, винесена ще з австро-угорських часів. Проте, ймовірно просвітяни побоювалися, що держава перехопить ініціативу в культурно-просвітницькій роботі. Тому було вирішено й надалі вести справу музею і бібліотеки, а не віддавати їх у руки держави⁵⁹⁵. Через брак приміщення всі музейні експонати, зібрані Товариством, незабаром були вміщені в підвалі єпископської резиденції.

Починаючи з 1923 р. відносини між «Просвітою» та чехословацьким урядом дедалі більше погіршувалися. Держава поступово згортала фінансову допомогу Товариству, яке, проте, і надалі просило приміщення для музею, мотивуючи це тим, що «Просвіта» має у своєму розпорядженні культурні цінності. Для з'ясування реальної ситуації було створено спеціальну комісію, яка повинна було з'ясувати наскільки цінними є збірки Товариства. У результаті її роботи в листопаді 1926 р. до шкільного реферату була надіслана спеціальна довідка. Її автори – Й.Янкович та В.Коханий – указали, що зібраний матеріал носить здебільшого етнографічний та церковний характер, кількість матеріалів є незначною, а його значення невеликим. Члени комісії вказали на

⁵⁹⁴ Протокол XXII Засідання Головного Виділу товариства „Просвіта” дня 6 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 121.

⁵⁹⁵ Протокол V Засідання дня 20.VII.1921 в 6 год. по пол. В салі „Руського Клубу” // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 145.

той факт, що експонати збералися несистематично, без чітко визначеної мети. У висновку зазначалося, що предмети були частково подаровані, частково придбані, вони неупорядковані й запаковані у ящики. Музейні матеріали «Просвіти» визналися безсистемною мішаниною.⁵⁹⁶

Варто зазначити, що звіт комісії викрив ряд недоліків у роботі музейно-бібліотечної комісії. Зокрема відсутність людини яка б мала професійну освіту й організувала роботу по збору музейних матеріалів належним чином. Слід додати, що зібрані «Просвіта» вчинила велику помилку коли зібрані матеріали сховала у підвалах єпископської резиденції таким чином апріорі зменшивши їх вагу. Вочевидь якби просвітяни намагалися організовувати постійні виставки наявних у них збірок вони привернули б значно більшу увагу до проблеми створення музею. За відсутності приміщення Товариство не спромоглося належним чином інвентаризувати та зберегти експонати. Що ж стосується цінності зібраних просвітянами матеріалів, то тут слід поставити під сумнів висновки комісії. Авторами довідки були прихильники русофільського культурного напрямку. Зокрема В.Коханий був активістом русофільського «Общества им. А.Духновича» – основного суперника «Просвіти». Відтак ми можемо припустити, що суперництво між двома культурними напрямками відіграло свою роль підготовці звіту. Ймовірно цінність експонатів, зібраних просвітянами, була свідомо занижена з тим, щоб «Просвіта» не отримала від уряду фінансової допомоги й не змогла реалізувати свій проект зі створення Народного музею. Зрештою, довідка комісії припинила будь-яку допомогу з боку держави музейно-бібліотечній комісії.

У 1928 р. Товариство завершило будівництво Народного Дому й опинилося в борговій ямі, тому робота музейно-бібліотечної комісії завмерла. Та все ж «Просвіта» зробила спробу відкрити музей. Увесь другий поверх Народного Дому планувалося виділити для потреб музею. Музейно-бібліотечна комісія замовила скляні скрині (стенди): 3 – для виставки народного одягу, 3 – для мінералів, археологічних предметів, писанок і

⁵⁹⁶ Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 54-55.

З скрині – для інших речей⁵⁹⁷. На той час у розпорядженні Товариства було понад 2 000 експонатів: збірки рукописів, архівні матеріали, фотографії, вишивки, іконопис, різьба, моделями хат і церков, кераміка, народний одяг, вівчарське приладдя, археологічні предмети, нумізматична колекція, галерея модерних картин та збірка мінералів, яку подаровував С.Рудницьким⁵⁹⁸.

Через нестачу коштів поповнювати фонди музею не було можливості, тому ключовою стала проблема збереження вже зібраних експонатів. Відносини із владою ставали дедалі більше напруженими, відтак сподіватися на її допомогу було марно. Тому вже 28 червня 1930 р. за ініціативою музейно-бібліотечної комісії «Просвіти» було засновано товариство «Руський національний музей». Президія новоствореного товариства складалася з просвітян: голова – канонік др. Василь Гаджега, заступник – Маргарита Бращайко, секретар – др. Іван Панькевич, касир – Ольга Волошин, господар – адвокат др. М.Новаківський, членами: проф. Осип Бокшай, канонік Олександр Стойка, а також Костянтин Медвідь, Дмитро Німчук, Олексій Іванчо⁵⁹⁹.

Заснування цього товариства «Просвітою» – це спроба, з одного боку, зберегти наявні експонати і все ж таки створити Народний музей. Просвітяни сподівалися, що нове музейне об'єднання вже не буде власністю Товариства, а тому об'єднає тих, кому не байдужа доля музею, та дозволить сподіватися на допомогу від держави. З іншого боку, «Просвіта» через фінансову скруту та припинення допомоги з боку держави намагалася створити дочірні організації, які де-юре не підпорядковувалися їй, але де-факто перебували під її впливом, щоб отримати кошти для їх діяльності.

Якщо музей ім. Т.Легоцького збирав здебільшого археологічні пам'ятки, а «Просвіта» – переважно етнографічні, то, за задумом організаторів, товариство Руський національний музей

⁵⁹⁷ Панькевич І. Єще о нашом національнѣм музею / Іван Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1928. – Юній. – Р. V. – Ч. 6. – С. 129-130; Панькевич І. Наш національний музей / Іван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1928. – Априль. – Р. V. – Ч. 4. – С. 78-81.

⁵⁹⁸ Панькевич І. Єще о нашом національнѣм музею / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1928. – Юній. – Р. V. – Ч. 6. – С. 129-130.

⁵⁹⁹ Из культурного життя Підкарп. Руси. Основання „Руського Національного Музея” в Ужгородѣ // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – Юній. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 123.

«мало беречи всі прояви руського духового и матеріального життя од найдавніших часів»⁶⁰⁰. «Просвіта» вирішила передати всі свої збірки новому товариству⁶⁰¹. Таким кроком Товариство за-свідчувало, що готове відмовитися від своїх експонатів заради створення музею. Проте, реально просвітяни сподівалися, що у розпорядження товариства руський національний музей будуть передані музейні збірки музею ім. Т.Легоцького. В такий спосіб можна було б отримати значну кількість музейних експонатів, а отже домогтися відкриття музею. Ідея була достатньо реалістична і об'єднання колекцій «Просвіти» та музею ім. Т.Легоцького виглядало логічним та слушним.

Проте, ідея не була втілена формально через те, що статут товариства Руський національний музей міністерство внутрішніх справ затвердило ще 17 червня 1931 р. під числом 40 323/1931-2, але формально вручило це затвердження лише в лютому 1935 р.⁶⁰². Тому з червня 1930 до лютого 1935 р. товариство вело «тиху діяльність», тобто, коли це було можливим, збирало матеріали, але активної роботи не проводило. Відтак про об'єднання музейних колекцій не могло йти речі.

Після затвердження статутів, а реально після вручення статутів, у пресі почали з'являтися статті, які закликали вступати в товариство, а також пояснювали його мету й завдання та містили витяги із статуту⁶⁰³. За час своєї «тихої діяльності» колекція музею поповнилася понад 100 цінними предметами. Серед них були рукописи, етнографічні матеріали, стародруки, між ними – Острозька Біблія 1581 р. видання, з приписками полеміста Михайла Оросвигівського (М.Андрела), цінні золоті скіфські прикраси, знайдені в Буштині напередодні Першої світової війни, ке-

⁶⁰⁰ Из культурного життя Підкарп. Руси. Основання „Руського Національного Музея” в Ужгороді // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1930. – Юній. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 124.

⁶⁰¹ Гаджега В. Вступайте в члени „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1930. – септембер – октобер. – Р. VII. – Ч. 7-8. – С. 175.

⁶⁰² Нова культурна інституція „Руський Національний музей” в Ужгороді // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 28 березня (III). – Рік видання IV. – Ч.12 (105). – С.2

⁶⁰³ Гаджега В. Виймка із статутів „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 4 квітня (IV). – Число 13 (106). – С. 3.

раміка з Хуста, мальовила на склі з Требушан та старовинні ікони⁶⁰⁴.

У 1934 р. у Мукачеві було засновано Етнографічне товариство Підкарпатської Русі, яке перебувало під впливом «Просвіти». Достатньо сказати, що серед його засновників були: філія товариства «Просвіта» в Мукачеві, та Учительська громада, Й.Охримовича, Ю.Комаринського, А.Волошина, братів Климушів⁶⁰⁵. Певний час А.Волошин очолював це товариство⁶⁰⁶. Товариство задумовувалося як установа, яка повинна було б займатися етнографічними дослідженнями.

Завданням Етнографічного товариства було збирання етнографічних матеріалів. Воно зверталося з пропозицією про співпрацю до культурних діячів та різних установ, зокрема газет «Українське Слово», «Вперед», «Свобода», «Діло»⁶⁰⁷. Розсилалися «правильники», що вчили, як грамотно збирати та впорядковувати матеріали⁶⁰⁸. Крім того, в Мукачеві відбувалися публічні лекції з етнографії, влаштовані товариством. Практично половину лекцій читали молоді дослідники в галузі етнографії, серед яких – і Ф.Потушняк. Викладання відбувалося регулярно: кожні два тижні в суботу⁶⁰⁹.

20 червня 1937 р. готувалося урочисте відкриття Етнографічного музею⁶¹⁰, тому товариство виступило із закликом до громадськості допомогти у збиранні матеріалів⁶¹¹.

⁶⁰⁴ Нова культурна інституція „Руський Національний музей” в Ужгороді // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 28 березня (III). – Рік видання IV. – Ч.12 (105).– С.2

⁶⁰⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр.87. Реєстр вхідних і вихідних листів Ужгородського Етнографічного товариства; список членів засновників. 15 листопада 1934 – 17 вересня 1938. – на 36 арк. – Арк. 1-2.

⁶⁰⁶ Заклик // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 22 квітня.– Рік видання VI. – Ч. 16(202). – С. 2

⁶⁰⁷ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 126. Оголошення Етнографічного музею Підкарпатської Русі в Мукачеві про річні загальні збори, запрошення мукачівського філіалу на шевченківське свято в день 77 річниці з дня смерті поета. 6 квітня 1938. – на 2 арк.

⁶⁰⁸ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 126. Оголошення Етнографічного музею Підкарпатської Русі в Мукачеві про річні загальні збори, запрошення мукачівського філіалу на шевченківське свято в день 77 річниці з дня смерті поета. 6 квітня 1938. – на 2 арк. – Арк. 1.

⁶⁰⁹ Етнографічне Товариство Підкарпатської Русі // Свобода. – Ужгород. – 1935. – 14 новембра. – Р. XXXV. – Ч. 26.– С. 3.

⁶¹⁰ Етнографічне Товариство Підкарпатської Русі в Мукачеві // Українське слово. – Ужгород. – 29 квітня. – Рік видання VI. – Ч. 17(203).– С. 2.

⁶¹¹ Заклик // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 22 квітня.– Рік видання VI. – Ч. 16(202). – С. 2

У кінці 1930-х рр. були спроби передати музейні експонати «Просвіти» Етнографічному товариству Підкарпатської Русі, про що між цими товариствами велося листування. Проте і ця ініціатива не була реалізована.

Кращих успіхів Товариство досягло у створенні бібліотеки. Фактично за весь час існування «Просвіти» завідувачем бібліотеки був І.Панькевич. Він надавав величезного значення комплектуванню та діяльності цього закладу. Основу бібліотеки склали книжки, подаровані львівською «Просвітою» та НТШ, а також спеціально закуплені екземпляри А.Штефаном у Львові. На початку діяльності бібліотека нараховувала 880 творів: наукові записки НТШ, Етнографічний збірник та інше⁶¹². Уже 31 серпня 1922 р. вона мала у своєму розпорядженні 1765 назв книг в 2196 томах⁶¹³.

Значно поповнилися бібліотечні фонди «Просвіти» після закупівлі в Г.Стрипського його бібліотеки. Вартість закуплених книг складала 10 000 кч., хоч на початку Г.Стрипський просив 20 000 кч., але зважаючи на фінансовий стан «Просвіти», а можливо й на той факт, що був добре знайомий з очільниками Товариства й сам доклався до його заснування, знизив ціну. Варто зазначити, що чехословацький уряд надавав Товариству допомогу й навіть пропонував викупити бібліотеку за державні гроші, що правда просвітяни відкинули цю пропозицію. На основі книг, які перебували у розпорядженні «Просвіти», планувалося створити Публічну бібліотеку⁶¹⁴. Проте перевезення бібліотеки затримувалося. Щоб прискорити цей процес у Будапешт, до Г.Стрипського їздили В.Залозецький⁶¹⁵ та І.Панькевич. Лише 3 листопада 1923 р.

⁶¹² Протокол X Засідання Головного Відділа тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 7.IX.1920 вь салі Руського Клуба // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 91.

⁶¹³ Брацайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт дїяльности товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Брацайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрованный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Уніо”, 1922. – С. 116.

⁶¹⁴ Протокол IV Засідання дня 13 юлія 1921 р. // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 142-143.

⁶¹⁵ Протокол XXVIII Засіданє головного відділу товариства „Просвіта” дня 2 октября (1922) // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 198.

усі книжки було перевезено з Будапешта до Братислави, а потім в Ужгород⁶¹⁶.

Активно йшла робота по створенню бібліотек у сільських читальнях. Засновувалися й так звані «мандрівні бібліотеки», які склалися з 20 – 50 книг і пересувалися різними селами⁶¹⁷. Як правило, якщо в селі була бібліотека читальні, то вона виконувала функції й громадської (державної) бібліотеки⁶¹⁸. Пересічна бібліотека читальні «Просвіти» мала близько 120 книжок, деякі читальні – навіть більше: наприклад, читальня у Берегові нараховувала 757 книг, Нижньому Студеном – 500, Кальнику – 726, Тур'я-Пасіці – 300, Вишніх Верецьких – 754, Сваляві – 330, Сторожниці (Йоврі) – 654, Руських Комарівцях – 305 книг⁶¹⁹.

У 1938 р. Товариство мало 32 000 книг по всіх організаціях, а бібліотека Централі нараховувала 7 000 екземплярів⁶²⁰. Що було найбільшим публічним книжковим фондом Підкарпатської Русі.

Наприкінці 1938 р. Чехословацька республіка змушена була передати Угорщині частину території Підкарпатської Русі разом з містами Ужгород, Берегово, Мукачеве. Побоюючись репресій з боку угорської влади, яка вкрай негативно ставилася до українського руху, «Просвіта» евакуюювала своє майно в Хуст. Бібліотеку та музейні збірки 10 листопада 1938 р. (під стрілянину на вулицях Ужгорода) вивозили в Перечин⁶²¹. У подальші бурхливі роки основні фонди бібліотеки та унікальні музейні збірки були втрачені. Частина з них під час евакуації осіла в селах Доманинці та Оноківці, частина була розкрадена або ж знищена угорськими

⁶¹⁶ Протокол XLV Засіданє головного віділу т-ва „Просвіта” дня 3 XI 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 308.

⁶¹⁷ ДАЗО, ф. 72, оп.1. – Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта”, мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з'їзду представників читалень „Просвіти”. Програма з'їзду. Поздоровчі телеграми з'їзду. 1933. на 77 арк. – Арк. 8.

⁶¹⁸ Крезе Л. О книжномъ просвѣщеніи на Подкарпатской Руси / Л. Крезе // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С.122.

⁶¹⁹ Чегиль С. Народнопросвѣдительная работа на Подкарпатской Руси / С. Чегиль // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С. 116.

⁶²⁰ Волошин А. Засновання й розвиток т-ва „Просвіта” (з Реферату виголошеного на Всепросвітянському з'їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / А. Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1928. – С. 72.

⁶²¹ Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Русі-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 40-41.

окупантами, інші розібрали самі члени «Просвіти» й вивезли їх за кордон. В радянський період більшість видань «Просвіти» опинилася у спецфонді, користуватися яким можна було лише з спеціального дозволу. Частина видань повинна була знищитися про що на них робилися відповідні позначки. Й лише розпад СРСР врятував видання Товариства від знищення та забуття.

Отже, завдяки активній позиції товариства «Просвіта» вдалося зберегти збірки музею ім. Т.Легоцького. Проте намагання створити Народний музей не вдалося, незважаючи навіть на спробу заснувати окреме музейне товариство. Кращими були справи в галузі створення бібліотеки. Товариство мало у своєму розпорядженні непогані збірки як в Ужгороді, так і в читальнях. Однак зберегти всі зібрані «Просвітою» матеріали та книжки так і не вдалося.

4.4. Товариство «Просвіта» і становлення театрального мистецтва

До 1919 р. в Підкарпатській Русі не існувало українського театру, чи точніше слов'янського, діяли лише угорські та єврейські театральні колективи. Такий стан справ був викликаний як політичними чинниками: не бажанням угорської влади підтримувати слов'янський театр, так і економічними: населення міст та складалося переважно з представників угорської й єврейської національностей, або змадяризованих русинів (українців), які об'єктивно не були зацікавлені в організації театру. Неасимільована інтелігенція складалася переважно з представників греко-католицького духовництва й теж не була зацікавлена у розвитку театру через його світський характер. Для церкви театр успішно заміняли «бетлегемі», вистави яких носили передусім релігійний характер. Зрештою на той час просто не існувало ані людей здатних організувати театр, ані людей які могли б у ньому грати. Тому його відсутність в австро-угорський період не варто ототожнювати лише з перепонами з боку угорського уряду.

Водночас зміни після Першої світової війни позитивно вплинули й на розвиток театрального мистецтва. Власне перші аматорські колективи виникають ще до створення товариства

«Просвіта». Тут варто відмітити створення існування драматичного гуртка при «Руському культурно-просвітньому комітеті» який існував з 25 грудня 1919 р. під керівництвом Романа Стахури в Ужгороді⁶²². Інший центр виникнення театру – місто Берегово де так само був організований драматичний гурток під керівництвом М.Баланчука та диригента О.Бачинського. Варто зауважити, що започаткували процес створення театральних колективів українські емігранти, які мали величезний досвід культурно-просвітницької роботи в Галичині та Наддніпрянщині.

Обидва гуртки майже одночасно здійснили постановку «Наталки Полтавки» (у липні 1920 р.)⁶²³. Крім того драматичний гурток під керівництвом Р.Стахури здійснив ще дві постановки: «Жидівка вихрестка» та «Ой, не ходи, Грицю». Режисером гуртка був Р.Виняр, диригентом чех Й.Воска. Варто відмітити, що чеські оркестрові товариства чи військовий оркестр ще довго запрошувалися грати під час вистав театру. 21 травня 1920 р. гурток став частиною щойно утвореної комісії аматорських драматичних гуртків товариства «Просвіта».

Насамкінець варто згадати про ще один центр виникнення театру – про діяльність хорового колективу «Кобзар». У липні 1920 р. в Ужгород приїхало 18 діячів «Української республіканської капели», які реорганізувалися в товариство «Кобзар» і їздили Підкарпатською Руссю з концертами. Це товариство, окрім концертів, інколи влаштовувало й театральні вистави. Так, у селі Ясіня й Рахові товариство дало 5 концертів і 3 вистави «Наталка Полтавка»⁶²⁴. Концертні успіхи товариства «Кобзар» зародили серед його діячів ідею створення театру. О.Приходько писав: «Із зацікавленням слухав народ свою пісню на дальших концертах на Закарпатті. Але цього було мало! Треба, щоб народ чув публічно свою рідну мову не лише в пісні. Треба дати йому народний театр, щоб актори промовляли до народу його мовою, показували

⁶²² Звіт із діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатської Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ: Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – С. 18.

⁶²³ Баглай Й. Від перших аматорських драмгуртків до професійного театру / Й. Баглай // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV) / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 31.

⁶²⁴ Й. Б. Українська пісня над Карпатами // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 122.

красу і мелодійність цієї мови, якою говорить багатомільйонний народ»⁶²⁵. Щоправда існувало ряд перешкод зокрема відсутність фінансів та підтримки з боку держави. В той час поступово налагоджується співпраця між товариством «Просвіта» та товариством «Кобзар». Члени останнього допомагали просвітянам у організації та постановці вистав драмгуртка «Просвіти» 14.09.1920 р. – «Ой не ходи, Грицю», 28.10.1920 р. – у п'ятій дії «Ясні зорі», 2.12.1920 р. – при посвяченні «Дзвона Свободи» у виставі «Наталка Полтавка»⁶²⁶.

Оскільки співпраця була доволі жвавою, то І.Панькевич запропонував реорганізувати аматорський драмгурток у такий спосіб, щоб залучити якомога більше членів⁶²⁷. Члени ж товариства «Кобзар» запропонували Ю.Бращайку створити постійно діючий театр. Перемовини між обома товариствами завершилися тим, що члени «Кобзара» Левко та Софія Безручки, М.Біличенко, О.Вахнянин, Роман та Ганна Кирчів, Н.Машкевич, Ольга та Олекса Приходько, М.Дніпрова-Приємська, Микола та Катерина Ращаківські, Л.Татарів, М.Терпило, Я.Сім'янович, Н.Царгородська, К.Здорик-Трухла, І.Трухлий стали членами «Просвіти»⁶²⁸.

Варто відзначити, що чехословацький уряд також був зацікавлений у створенні сталого театрального колективу. Уряду було необхідно по-перше, заручитися підтримкою інтелігенції для цього фінансувалися та підтримувалися її ініціативи. По-друге, отримати схвалення на міжнародній арені, критикуючи культурну політику попередньої влади, водночас сформуванню власну культурну політику. Підтримка ініціативи «Просвіти» була вигідна ще й тим, що уряд міг надати моральну та необхідну матеріальну підтримку, не втручався у внутрішні перепетії, але міг похвалитися значним досягненням – створенням сталого театру. З фінансо-

⁶²⁵ Баглай Й. Українська пісня над Карпатами (До 80-річчя заснування Закарпатського крайового товариства „Просвіта” / Й. Баглай. – Ужгород : „Два кольори”, 2000. – С. 28.

⁶²⁶ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року // Юрій-Августин Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 52.

⁶²⁷ Протокол XII Засідання дня 15 X. 1920. Головного Выділа тов. „Просвіта” в Ужгороді // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 94.

⁶²⁸ Баглай Й. У вирі українського національного пробудження (До 115-ої річниці від дня народження видатного актора, директора і педагога в Карпатському краї Івана Трухлого) / Й. Баглай. – Ужгород : „Гражда”, 1999. – С. 7.

вої точки зору театр мав фінансуватися «Просвітою», а уряд лише надавав би, у разі потреби, фінансову допомогу, а не повністю утримував театр.

На пропозицію М.Творидла театр отримав назву «Руський театр» товариства «Просвіта» в Ужгороді⁶²⁹. Його урочисте відкриття повинно було відбутися 8 січня 1921 р. До цього заходу «Просвіта» готувалася дуже ретельно: був утворений оргкомітет у складі А.Волошина, М.Бращайка, В.Бірчака, О.Приходька, були виготовлені спеціальні запрошення⁶³⁰. Але відкриття не відбулося через конфлікт між членами товариства «Кобзар» і «Просвітою». Конфлікт полягав у тому кого вважати театру. Товариство «Просвіта» вважало себе засновником позаяк члени товариства «Кобзар» влилися до неї. Члени ж «Кобзаря» із цим не погоджувалися наголошуючи, що саме їх варто вважати засновниками театру.

У цьому конфлікті склад погодитися з членами товариства «Кобзар», адже без їх участі товариства «Просвіта» не спромоглася б організувати театр⁶³¹. Конфлікт був настільки гострим, що через нього довелося відкласти урочисте відкриття театру. Зрештою, компромісу було досягнуто, і 15 січня 1921 р. відбулося урочисте відкриття театру. Виступаючи з цієї нагоди, А.Волошин говорив: «Руський театр має бути храмом, котрий проповідує правду, чистоту звичаїв, благородні ідеали культурної життя, має бути школою, в котрій можна багато доброму навчитись, котра вказує на наші хиби і на способи, як маємо їх усунути...»⁶³². Відкриття театру розпочалося переглядом вистави «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Серед гостей були: генерал Парі, губернатор Григорій Даткович. Віце-губернатор Петро Еренфельд,

⁶²⁹ Протокол XV Засідання Головного Вydілу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 27 грудня 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 102.

⁶³⁰ Баглай Й. 75 років просвітянському театрові на Закарпатті / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 27.

⁶³¹ Баглай Й. Роль театру в утвердженні української національної ідеї на Закарпатті: історія і сучасність / Й. Баглай // Carpatica – Карпатика. – Випуск 14. Проблеми вітчизняної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород. – 2002. – С. 157.

⁶³² Баглай Й. На вівтар єдності українського народу (Промова о. Августина Волошина при відкритті „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді 15 січня 1921 року) / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 20.

спеціальний представник міністерства освіти та члени крайового уряду. Вітальні листи надіслали президент Чехословацької республіки Т.-Г. Масарик, голова уряду Черний, Празького та Брненського театрів. А також представників українських організацій.

2 лютого 1921 р. було затверджено статут театру. Театральна комісія мала складатися з 5 членів: 3 – від товариства «Просвіта», а 2 – від театрального колективу⁶³³. До цієї комісії увійшли А.Волошин, В.Бірчак, С.Клочурак, О.Вахнянин, Р.Кирчів.

Режисерами театру були М.Біличенко та М.Дніпрова-Приємська, які чергувалися в постановках, а з 1 квітня 1921 р. режисером став Б.Кривецький. Репертуар театру складала українська класика, і лише деякі постановки були не українських авторів⁶³⁴. Колектив театру складали члени товариства «Кобзар». Варто зауважити, що вони виконували просто героїчну, жертвовну роботу, адже за свою роботу у театрі не отримували платні. Аби прожити, змушені були давати концерти, як товариство «Кобзар». Театру бракувало також костюмів та декорацій. Деякі костюми та декорації передали українські емігрантські організації, але їх брак зумовлював небагатий вибір репертуару.

Колектив театру складався виключно з емігрантів, оскільки серед місцевого населення взагалі не було акторів. Щоправда, деколи залучалися аматори для участі в масових сценах. Щоб виправити ситуацію, Б.Кривецький планував організувати літні театральні курси, на які планувалося взяти всіх тих, хто хотів би організувати театральну справу в селах⁶³⁵. Через брак коштів курси обмежилися лише кількома лекціями.

Самотужки забезпечити фінансування театру «Просвіта» не могла, тому розпочала переговори з урядом про надання фінансової допомоги для театру. Провід «Просвіти» зумів переконати чехословацький уряд у необхідності існування театру, і чехи пообі-

⁶³³ Протокол XVIII Засідання Головного Відділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 110.

⁶³⁴ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 56-57.

⁶³⁵ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 60.

цяли надати кошти. У червні 1921 р. фонд Масарика подарував 250 000 кч. на розвиток цього культурного осередку⁶³⁶.

За кошти отримані від уряду та фонду Масарика планувалося реорганізувати театри, поповнити декорації та костюми. Очолити його погодився відомий український актор та режисер Микола Карпович Садовський. Разом із ним прибули артисти, художники й драматурги: В.Іванова, М.Миленко, С.Черкасенко, О.Левицький⁶³⁷. Приїхав в Ужгород і М.Кричевський, який став першим художником-декоратором театру⁶³⁸. М.Садовський набрав трупю акторів із 20 чоловіків та 12 жінок. Актори театру уклали угоду з «Просвітою» й отримували платню за свою працю (в середньому 600 – 700 кч. на місяць).

Репертуар театру Садовського також був представлений українською класикою: «Запорожець за Дунаєм», «Мартин Боруля», «Наталка Полтавка», «Нахмарило», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Сто тисяч», «За двома зайцями», «Назар Стодоля» і т. д. З неукраїнських грали лише одноактівки А.П.Чехова «Медвідь», «Дачний Мученик», «Освідчини» та М.Гоголя «Ревізор». М.Садовський, будучи прихильником українського репертуару, був педантичним щодо мови й точного відтворення одягу на сцені. Стежив, щоб українські танці були народними, а не цирковими⁶³⁹. Варто зазначити, що М.Садовський підняв театр на якісно новий рівень. Його досвід та талант сприяли професійному розвитку театру та акторів. Критика одразу ж відзначила мистецьку гру М.Садовського та його акторів, зокрема В.Іванової, О.Левицького, Н.Машкевич.

Щоправда критики відмічали й брак костюмів, декорацій та коштів. Найбільше ж М.Садовського критикували за репертуар

⁶³⁶ Протокол II Засідання Головного Вydілу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 29 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 137.

⁶³⁷ Баглай Й. Микола Садовський і закарпатський театр / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під. ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 148.

⁶³⁸ Баглай Й. Перший художник – декоратор „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 100-річчя від дня народження художника М. Кричевського) / Й. Баглай. – Ужгород, 1998. – С. 4.

⁶³⁹ Баглай Й. Микола Садовський і закарпатський театр / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під. ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 148-150.

театру. Як вже зазначалося, основу репертуару складали українські класичні театральні вистави, переважно побутового характеру. Ужгородська публіка, передовсім інтелігенція, не звикли до такого репертуару. Тому коли перший інтерес до нових вистав минув публіка неохоче відвідувала театр. Чеські урядовці та угорці більше звикли до оперет та не дуже схвалювали творчість М.Садовського. Щоб якось втримати глядачів театр змушений був постійно давати прем'єри, а це, у свою чергу, відбивалося на якості гри. Режисера обережно критикували за репертуар, радячи ввести більше творів європейських авторів, збільшити кількість оперет тощо. Критикували адміністрацію театру й за те, що не оголошував наперед план вистав та репертуар. Деякі висновки М.Садовський зробив, і невдовзі було оголошено півмісячний репертуар театру⁶⁴⁰. Проте, репертуар й надалі залишався представлений українською класикою, а сам М.Садовський дуже болісно реагував на критику.

Та все ж у перший сезон роботи критика здебільшого схвально відгукувалася про театр та роботу М.Садовського. Особливо схвальні відгуки отримала святкова програма вшанування ювілею 40-річної театральної діяльності митця, яка відбулася 19 грудня 1921 р.

У другий сезон роботи М.Садовського (1922/1923 рр.) в репертуарі театру, знову ж таки, переважала українська класика, але побільшало й творів іноземних авторів: М.Гоголя «Ревізор», Ю.Горста «Земний рай», Ф.Свободи «Останній мужчина», «Ніж моєї жінки», Шенгера «Чортиця», Квапіла «Хмарки», Ібсена «Примари», Блодека «В студні»⁶⁴¹.

Незважаючи на критику репертуару він відіграв надзвичайно важливу роль у зростанні національної свідомості населення. Робота театру під керівництвом М.Садовського була організована таким чином, що 15 днів театр грав в Ужгороді, а 15 — гастро-

⁶⁴⁰ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 81.

⁶⁴¹ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 91-92.

лював провінційними містечками⁶⁴², і навіть селами. Вистави у яких були безкоштовними. Взагалі гастролування театра селами було унікальним явищем. Побутовий репертуар театру як найбільше підходив для таких гастролей, герої були близькими глядачам, вистава співпереживалася й мала величезний вплив на сільське населення. Під час підготовки дослідження автор спілкувався з людьми, які були безпосередніми свідками гастролей театру й усі вони твердили, що успіх театру був неймовірним. Селяни з захопленням дивилися вистави, переймали мову акторів, вчилися пісень, знайомилися з досягненнями української культури. Вистави давали поштовх до створення аматорських театральних гуртків, хорових та оркестрових колективів, читалень «Просвіти», заохочували дітей та молодь учитися. Поряд з іншими формами культурно-просвітницької діяльності театр сприяв зростанню національної свідомості. Але вплив театру був набагато більшим. Театр апелював безпосередньо до почуттів людини, сприяв формуванню естетичних та моральних ідеалів населення.

Критика і надалі відзначала високий мистецький рівень театру, але все частіше критикувала репертуар, неодноразово звертала увагу М.Садовського на те, що потрібно ввести до нього європейську класику та більше музичних вистав⁶⁴³. Поступово інтерес в Ужгороді до театру спадав, але громадськість в інших містах радо вітала його. У Рахові глядачі влаштували Миколі Карповичу урочисте вітання. На виставу приїхали делегації з карпатських сіл. Вони подарували М.Садовському комплект гуцульського вбрання, топірець та сірий коц (ковдру) ручного виробництва⁶⁴⁴. Гастролював «Руський театр» і в Празі, де також отримав дуже схвальні відгуки від чеських діячів культури.

М.Садовський був невдоволений критикою репертуару, умовами праці в Підкарпатській Русі (Закарпатті). Невдовзі виник конфлікт усередині трупи. М.Садовський звільнив провідного актора М.Певного (посварився з ним). До цього додалися ще й фі-

⁶⁴² Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – С.170.

⁶⁴³ Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – С. 103.

⁶⁴⁴ Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – С. 171.

нансові негаразди. Актори вирішили без згоди режисера здійснити постановку Це спровокувало відхід М.Садовського. Разом з ним театр покинули В.Іванова, С.Черкасенко, М.Авсюкевич-Березовська, М.Миленко, М.Кричевський, І.Сайко⁶⁴⁵. Головний Виділ навіть не намагався утримати очільника театру, незважаючи на протести громадськості «не відпускати М.Садовського»⁶⁴⁶. Одразу ж варто звернути увагу на те, що найбільш активно за М.Садовського заступалася громадськість невеликих містечок та сіл.

Підсумовуючи результати діяльності корифея українського театру варто сказати, що саме він перетворив «Руський театр» товариства «Просвіта» на професійний театр. Репертуар театру більше підходив для культурно-просвітницької роботи ніж для формування модерної української культури.

На місце М.Садовського був запрошений відомий український театральний діяч О.Загаров (О. фон Фесінг), який на той час перебував у Львові. Разом з ним в Ужгород переїхали талановиті актори М.Морська, Г.Совачева, Ф.Базилевич, диригент Ю.Гаєвський та Л.Гаєвська⁶⁴⁷. Вони суттєво зміцнили творчий склад театру та піднесли його мистецький рівень.

О.Загаров був прихильником зовсім іншого театального стилю, ніж М.Садовський. З його приходом відбулася докорінна зміна репертуару. На зміну творів української класики прийшли найкращі шедеври світових драматургів: Кальмана, Шенгера, Оффендора, Стрінберга, Мольєра, Ібсена, Гольдоні та інших. Такі зміни, звичайно, більше сподобалися місцевій інтелігенції. Це дало змогу Ю.-А.Шерегію назвати період роботи О.Загарова най-

⁶⁴⁵Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 104.

⁶⁴⁶ Протокол XXVII Засідання головного відділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 7 юнія 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 269.

⁶⁴⁷ Баглай Й. Олександр Загаров – визначний діяч „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 125 – річчя від дня народження актора й режисера) / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 2002 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Календар „Просвіти” на 2002 рік. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2002. – С. 28.

кращим у діяльності театру «Просвіти»⁶⁴⁸. Поряд з цим у репертуарі зберігалися твори українських класиків. Під час гастролей містечками та селами репертуар складався з українських побутових творів. Очевидно, Головний Виділ запросив О.Загарова для того, щоби стимулювати в ужгородської публіки, а також уряду інтерес до театру.

Заслугою нового режисера стало те, що театр спромігся створити власний оркестр, який складався здебільшого з чехів⁶⁴⁹. Причому, дехто з них зрікся своєї платні, аби Товариство могло закупити необхідні інструменти. чехословацькі урядові кола ще досить прихильно ставилися до «Просвіти» й підтримували театр фінансово. За таких умов театр під керівництвом О.Загарова працював дуже успішно. Його постановки викликали інтерес серед інтелігенції, а критика досить схвально відгукувалася про театр. Щоправда, знову наголошувалося на нестачі декорацій та костюмів, проте загалом відгуки про діяльність О.Загарова були схвальні. Протягом 1924 р. театр дав 119 вистав, із них в Ужгороді – 98, 31 – у містах і селах Підкарпатської Русі⁶⁵⁰.

Ще одним вагомим досягненням О.Загарова стало проведення спеціальних театральних драматичні курси для виховання майбутніх артистів, у яких брало участь 70 чоловік⁶⁵¹. Переважна більшість з тих хто пройшов курси було акторів аматорських театральних гуртків товариства «Просвіта».

На превеликий жаль діяльність О.Загарова та розвиток «Руського театру» товариства «Просвіта» перервалися через погіршення взаємовідносин між чехословацьким урядом та «Просвітою». Це погіршення вилилося в тому числі й у скорочення грошової допомоги театру, а отже погіршення умов його роботи. Самотужки підтримувати роботу театру товариство «Просвіта»

⁶⁴⁸ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 109.

⁶⁴⁹ Протокол XXXV Засідання головного виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 24 VII 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 286.

⁶⁵⁰ Перед загальними зборами тов. Просвѣта в Ужгородѣ // Свобода. – 1925. – 15 январа. – Число 2. – С. 2.

⁶⁵¹ Перед загальними зборами тов. Просвѣта в Ужгородѣ // Свобода. – 1925. – 15 январа. – Число 2. – С. 2.

не могло через брак коштів. Специфіка роботи театру, наприклад безкоштовні вистави під час гастролей містечками та селами, робили театр неприбутковим, навпаки він потребував значних дотацій.

Через фінансові негаразди та погіршення умов роботи театру влітку 1925 р. О.Загаров залишив його. Оскільки ніхто не хотів братися за директорство, Головний Виділ створив дирекцію для управління театром у такому складі: Ю.Брацайко – голова, Я.Барнич – режисер опери і оперети, М.Певний – режисер драми. Вона підпорядковувалася театральній комісії товариства «Прогрес»⁶⁵².

Дирекція продовжувала дотримуватися лінії О.Загарова, тобто поряд із українськими ставилися і твори зарубіжних авторів. Особливо подобалися публіці музичні постановки театру. Значний резонанс мала постановка «Фауст», яка відбулася з великим успіхом. Варто наголосити, що навіть угорські театри, які мали кращі умови, не наважувалися ставити «Фауста»⁶⁵³. Згодом стало відомо, що на сезон 1926/1927 рр. театр не отримає від держави жодної грошової допомоги (до того отримував 14 000 кч. щомісяця). Тому дирекція вирішила зменшити чисельність труп, яка в наступному сезоні вже становила лише 20 чоловік (попередній склад – 32-34 чол.), і відмовитися від музичних постановок⁶⁵⁴. Незважаючи на це, театр працював дуже жваво: за 1926 р. відіграв 128 вистав, тобто в середньому по 14 на місяць, а в першій половині 1927 р. – 82 вистави, по 12 на місяць⁶⁵⁵. Працювати доводилося здебільшого у провінції.

У сезоні 1927/1928 рр. директором театру став Ф.Базилевич, а режисерами Г.Совачева та М.Аркас. Збільшилася й акторська

⁶⁵² Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 141-142.

⁶⁵³ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 149.

⁶⁵⁴ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 159.

⁶⁵⁵ А.Д. Товариство „Прогрес” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звіт діяльності) // Народный иллюстрированный календарь „Прогрес” на преступный рік 1928. Рѣчник VI. – Ужгород : Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 35.

трупа. Цього разу репертуар театру складався з творів українських та світових авторів. Театр мав успіх, особливо популярними були вечори мініатюр та «Паяци». Проте, це не врятувало театр від фінансових труднощів, і невдовзі знову постала «перспектива» закриття театру. Новий сезон 1928/1929 рр. видався дуже тяжким через брак коштів. До цього додалася хвороба Ф.Базилевича, тому з січня 1929 р. театром фактично керував М.Аркас. Ф.Базилевич зробив спробу пропорційно урівняти драматичний і співацький репертуар⁶⁵⁶.

У 1929 р. з'явилася надія, що театр буде збережено. Тому актори (трупа нараховувала всього 10 чоловік: 5 жінок і 5 чоловіків) намагалися справити приємне враження своєю грою. Чеська й русофільська преса відверто агітувала проти нього, уряд не надавав ніякої допомоги, а «Просвіта» після зведення Народного Дому мала значні борги. Крім того, театр теж мав борг 500 000 кч.⁶⁵⁷ Відтак, було прийнято рішення закрити театр. 1 січня 1930 р. «Руський театр» товариства «Просвіта» в Ужгороді припинив свою діяльність.

Закриття театру стало одним з найбільших провалів діяльності «Просвіти», адже довгий час саме театр був найбільшим досягненням товариства.

Припинення діяльності театру призвело до розквіту аматорських гуртків, що діяли при читальнях. Так, у 1932 р. нараховувалося 107 театральних гуртків, вони відіграли 461 виставу, яку відвідали 99 965 чоловік⁶⁵⁸. У 1933 р. вже було 135 театральних гуртків, вони відіграли 498 вистав, які відвідали 106 920 чоловік⁶⁵⁹, а в 1935 р. функціонувало 146 театральних гуртків, які відіграли 544 вистави⁶⁶⁰. Після закриття професійного театру зали-

⁶⁵⁶ Баглай Й. Просвітянський театр на Закарпатті / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1991 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1991. – С. 80.

⁶⁵⁷ Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород: Друкарня „Свобода”. – С. 84.

⁶⁵⁸ Просвіта за час 31. X. 1932. – 31. X. 1933 // Календар „Просвіти” на рік 1934. Рік видання 12-ий. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1933. – С. 44-45.

⁶⁵⁹ Просвіта” в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород: Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 37.

⁶⁶⁰ Просвіта за час 30. VI. 1934. – 1. IX. 1935 // Календар „Просвіта” на переступний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород: Друкарня „Свобода” – С. 78.

шилися гардероб та декорації, які Централя позичала театральним гурткам перед виставами⁶⁶¹. Щоправда, одежі не вистачало, тому товариство звернулося до театральних гуртків із таким закликом: п'єси, для яких потрібен народний одяг, добре проходять, якщо режисура одягне своїх артистів у підкарпатські народні шати; це особливо потрібно ще й тому, що місцевий одяг зближує героя з глядачем, робить п'єсу своєю, робить питання, зачіплюване в п'єсі, своїм власним, коли на сцені свій чоловік, а не щось поки що легендарне, котре розвіюється, як тільки глядач вийде з представлення⁶⁶².

Величезну роль у заснуванні та діяльності театральних гуртків відіграли М.Біличенко, який організував чимало аматорських колективів і часто режисерував їх вистави, та С.Черкасенко, котрий був єдиним у Підкарпатській Русі, хто писав п'єси для театральних гуртків. Аматорські гуртки «Просвіти» грали, як правило, нескладні одноактові вистави, для яких достатня була невелика кількість акторів. Репертуар складався переважно із побутових п'єс українських авторів, зрідка – зарубіжних. Найпопулярнішими п'єсами були такі: «Ой не ходи, Грицю...», «Жінка горою», «Сватання на Гончарівці», «Наталка Полтавка», «Свідки», «Чорт не жінка», «Захотіла пана втратила Івана», «На перші гулі», «Лихо з жінкою, лихо без жінки» та інші. Найвідоміші театральні гуртки були в Ясінях, Великому Бичкові, Вишніх Верецьких, Білках, Сільці, Перечині, театральний гурток був при Торгівельній Академії в Мукачеві та Берегівській гімназії м. Берегово. Деяким акторам-аматорам, наприклад, Гафії Ваш та Гафії Лупак, пророкували велике майбутнє й запрошували до професійних театрів⁶⁶³.

Закриття професійного театру не означало, що «Просвіта» відмовилася від ідеї сталого театру, але, зважаючи на фінансову скруту, Товариство не могло надавати грошову допомогу цій ус-

⁶⁶¹ Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород: Друкарня „Свобода”. – С. 84.

⁶⁶² ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр.Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики, Председателем реферата народного образования в Ужгороде, Союзом „Подкарпатских русских студентов” по вопросу деятельности общества „Просвита” 9 января 1933-5 ноября 1933. – на 134 арк. – Арк. 109.

⁶⁶³ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр.164. Дописи про виступи драматичного гуртка „Просвіти” в Саваяві й шкільну ялинку в с.Заріччя. 23 січня – 26 січня 1936. – на 3 арк. – Арк. 1.

танові. Та все ж знайшлася людина, яка попри перешкоди спробувала відродити професійний театр. Це був М.Аркас, якого В.Гренджа-Донський назвав «найвизначнішим нашим актором і керівником театру після М.Садовського»⁶⁶⁴. 1 березня 1931 р. між «Руським театром дружеств зареєстрованих з обмеженою поручкою в Ужгороді» (це товариство було створено ще 1926 р. для підтримки «Руського театру», коли стало відомо, що уряд більше не надасть йому допомогу) та М.Аркасом було підписано угоду, згідно з якою останній отримав право ставити вистави під фірмою дружества протягом 3 років, вести театр у «руським народнім дусі» і щорічно давати щонайменше 50 вистав на території Підкарпатської Русі. Дирекція ж мала дбати про концесію для театру, домагатися субвенцій від уряду⁶⁶⁵. Усю відповідальність за грошовий стан театру (борг, якщо він буде) брав на себе М.Аркас. Відтак, він створив трупу, до якої ввійшли й чехи, щоб уникнути критики стосовно того, що на сцені одні емігранти.

Гра акторів схвально оцінювалася критикою, особливо зважаючи на фінансовий стан та малу кількість членів у трупі. Публіці особливо сподобалася вистава «Гейша», а критика висловлювала жаль із приводу того, що театр не має підтримки уряду⁶⁶⁶. Репертуар театру складався з п'єс світових та українських авторів. За сезон 1931/1932 рр. театр відіграв 280 вистав. М.Аркас дотримувався принципів М.Садовського, що театр повинен освідлювати та прививати любов до свого побуту, історії. Тому «Запорожець за Дунаєм» ніколи не сходив із репертуару в провінції.

Новий сезон 1932/1933 рр. починався у дуже поганих умовах, оскільки практично не було грошей. Та все ж цього сезону М.Аркас отримав самостійну концесію на «Руський театр». Його репертуар почав складатися не тільки з українських та зарубіжних

⁶⁶⁴ Баглай Й. Василь Гренджа-Донський про Миколу Садовського / Й. Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 183.

⁶⁶⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 31. Статут кооперативного товариства „Руський театр”, акти, ревізії. Листування з крайовим кооперативним союзом про звітність товариства, договір від 1 березня 1931 року про здачу товариством в аренду театру колишньому директору Руського театру товариства „Просвіта”. 1 березня 1931 - 29 вересня 1938. – на 113 арк. – Арк. 15.

⁶⁶⁶ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр.147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк. – Арк. 37-38.

п'ес, але й із творів підкарпатських авторів – В.Гренджі-Донського та І.Невицької. У трупі набираються талановиті підкарпатські аматори: Ю.Лацанич, Ф.Сас, М.Вронська-Кукуруза, а якщо було потрібно до її роботи залучалися аматори з гуртка «Веселка». Особлива увага критики та публіки була прикута до творів М.Чирського (він грав у театрі) «Неофавстіада» та «Місяць і зорі». Останньою захоплювалася навіть угорська преса⁶⁶⁷.

Продовжувалися гастролі й у провінції – здебільшого пізно восени або взимку, коли закінчувалися польові роботи⁶⁶⁸. Щоб покрити дефіцит, у 1933 р. М.Аркас звертався до Крайового Уряду допомогти з роботою. У цей час театр відіграв 43 вистави, а його пасив складав 20 418 кч. Крайовий Уряд обіцяв надати 5000 кч.⁶⁶⁹

У новому сезоні 1933/1934 рр. М.Аркас, щоб зацікавити публіку, оголосив ювілей акторки В.Іванової-Верес. Щоправда, через нестачу коштів театр загалом працював мляво.

1934 р. М.Аркас та Ю.Сопко заснували «Руський театр ім. М.К.Садовського». У репертуар входили побутові п'єси та модерні європейські драми. Свою діяльність театр орієнтував на провінцію, проте це спрямування не виправдало себе, оскільки, як зазначає Ю.-А.Шерегій, «по селах люди зовсім збідніли і не можна від них надати заплатити вступу»⁶⁷⁰.

Намагання М.Аркаса привернути увагу до українського театру виявилися марними. Уже тоді крайовий уряд Підкарпатської Русі мав плани створення «Карпаторусского театра», а тому не підтримували ініціативу М.Аркаса⁶⁷¹. Тож, не маючи підтримки,

⁶⁶⁷ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 236.

⁶⁶⁸ Кукуруза-Король М. Кілька слів про „Просвіту” / М. Кукуруза-Король // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під. ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 43.

⁶⁶⁹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 64. Повідомлення філіалів Берегівського і Перечінського про обраних делегатів на нараду, лист члена „Просвіти” про замовлення ним книжок для читалень у Львові. 26 липня 1933 - 30 грудня 1933. – на 5 арк.

⁶⁷⁰ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 251.

⁶⁷¹ Баглай Й. „Микола Аркас є наш...” / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 31.

театр занепав. Навіть деякі чеські часописи критикували таку політику уряду. «Lidovy poviny» зазначали, що «на Підкарпатті постійний театр має лише угорська меншість... а де є слов'янський театр? Театр був доки цьому сприяли чеські урядові чинники, даючи допомогу для удержання театру товариства «Просвіти». Були добрі режисери, директори й актори... Кривецький, Садовський, Загаров і інші... Під їх керуванням дав наш театр велику кількість різноманітного репертуару, і то не лише своєї літератури, але й європейської»⁶⁷².

Відродження театру «Просвіти» пов'язане з іменами братів Юрія-Августина та Євгена Шерегіїв. Ще в 1927 р. у Празі «Союз підкарпатських руських студентів» створив драматичний гурток «Верховина» під керівництвом Ю.-А.Шерегія і з режисером М.Біличенком⁶⁷³. Гурток часто гастролював Підкарпатською Руссю й завжди з успіхом. Протягом 1927-30 рр. «Верховина» поставила 11 самостійних прем'єр, узяла участь у 4 спільних виставах. Влаштувала в Празі й Підкарпатській русі 46 вистав⁶⁷⁴. Оскільки активні діячі «Верховини» завершили своє навчання в Празі й повернулися в Підкарпатську Русь, то 7 лютого 1931 р. Ю.-А.Шерегія заснував в Ужгороді «Драматично-музичний кружок «Веселка». Новостворений гурток активно працював, а у разі потреби допомагав М.Аркасу. Проте невдовзі Ю.-А.Шерегія переїхав учителювати у Великий Бичків (Є.Шерегія вчителював у Довгім) і гурток розпався.

У 1933 р. була організована поїздка пластунів на світове Джемборі в Угорщину, де вони мали значний успіх. У братів Шерегіїв з'являється ідея заснувати драматичний гурток при «Пласті»: він був організований у лютому 1934 р. Перші вистави в Тячеві і В.Бичкові пройшли з величезним успіхом, що ще більше заохотило членів гуртка до праці. Актори з'їжджалися за свої кошти на проби з усієї Підкарпатської Русі, репетиції відбували-

⁶⁷² Шерегія Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегія. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 247-248.

⁶⁷³ Баглай Й. Український театр „Нова Сцена” в Хусті / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 44.

⁶⁷⁴ Шерегія Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегія. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 215.

ся в суботу й неділю, оскільки в понеділок усі вони мали бути на роботі. Проби проходили в Хусті, Виноградіві (Севлюш), В. Бичкові, Тячеві. Загалом у сезоні 1934/1935 рр. гурток дав 20 вистав.

У грудні 1935 р. драматичний гурток «Пласту» підписав угоду з філією «Просвіти» в Хусті й перетворився в театр «Нова Сцена» при філії «Просвіти» в Хусті. За всі фінансові питання відповідали особисто члени управи. Невдовзі театральна дружина виїхала на гастролі в Ужгород (2 лютого 1936 р.), де мала значний успіх. У день прем'єри ужгородський міський театр був переповнений⁶⁷⁵. Успіхи в Ужгороді та Хусті додали акторам на снаги, а критика, яка вказувала на їхні недоліки, змусила попрацювати над собою.

11 березня 1936 р. розпочав свою діяльність «Земський Подкарпаторусский Народний театр» (ЗПНТ) створений крайовим урядом. Відтак, у сезоні 1936/1937 рр. «Нова Сцена» змушена була конкурувати з ним. Ю.-А.Шерегій постійно наголошував, що «Нова Сцена» була єдиним українським театром у Підкарпатській Русі (ЗПНТ мав українську й російську секції). У 1936 р. «Нова Сцена» відіграла 72 вистави, покриваючи всі свої потреби виключно з прибутків⁶⁷⁶.

Щоби зміцнити театр, Ю.-А. Шерегій пропонував створити допомоговий комітет прихильників «Нової Сцени». Грошову підтримку повинні були надавати «Просвіта» й Учительська Громада. Передбачалося просити допомогу від держави.

Проблема театру обговорювалася на Всепросвітянському з'їзді 1937 р. в Ужгороді, який проголосив у своїх резолюціях «Нову Сцену» Крайовим Театром Підкарпатської Русі⁶⁷⁷.

Щоб вирішити фінансові проблеми, Ю.-А.Шерегій домовився з «Просвітою», що з 1 травня 1938 р. театральна трупа продовжить свою діяльність як «Руський театр Нова Сцена, реєстрова-

⁶⁷⁵ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 267.

⁶⁷⁶ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 282.

⁶⁷⁷ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 286.

не дружество з обмеженою порукою в Ужгороді»⁶⁷⁸. Угода містила важливий пункт про те, що управа «Нової Сцени» зобов'язувалася вести театр в українському дусі⁶⁷⁹.

У серпні 1938 р. розпочалися перемовини між ЗПНТ та «Просвітою» щодо входження «Нової Сцени» як української секції до складу ЗПНТ. Проте брати Шерегії відмовилися навіть розглядати таку можливість небажаючи співпрацювати з русофілами⁶⁸⁰.

«Нова Сцена» планувала розпочати сезон 1938/1939 рр. в Ужгороді, але події довкола Мюнхенської конференції та кризи в самій Чехословацькій республіці не дозволили його відкрити. Коли внаслідок Віденського арбітражу Підкарпатська Русь втратила Ужгород, а з ним і театральний центр, Ю.-А.Шерегій скликав 2-3 та 7 жовтня 1938 р. нараду з членами трупі в Хусті. А 1 листопада 1938 р. театр мав відновити свою діяльність як професійний театр. Він, до того ж, отримав нову назву – Український Державний театр і зміцнів такими акторами, як О.Батько, М.Кукуруза, В.Лакатош, В.Бідяк – усі вони колишні актори ЗПНТ. Проте проіснував театр недовго: унаслідок наступу угорців на Карпатську Україну 15 березня 1939 р. припинив свою роботу.

Отже, товариство «Просвіта» спромоглося заснувати перший професійний український театр на Підкарпатській Русі. Він став найпомітнішим успіхом Товариства. Театр мав велику популярність серед населення і великий вплив на нього. Завдяки цьому він сприяв формуванню в народі української національної свідомості. Проте з припиненням грошової допомоги з боку держави «Просвіта» виявилася неспроможною утримувати його лише власними силами. Тому невдовзі театр був закритий. Спроби

⁶⁷⁸ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 291.

⁶⁷⁹ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 129. Договір між товариством „Руський театр „Нова Сцена” в Ужгороді й управою театру „Нова Сцена” при хустському філіалі „Просвіти” про приєднання театру до товариства й листування в справах субвенції й сплати боргів. 20 квітня 1938 – 18 жовтня 1938. – на 33 арк. – Арк. 1.

⁶⁸⁰ Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – С. 305.

М. Аркаса його відродити успіху не мали. Закриття театру призвело до розвитку аматорських гуртків Товариства, з яких пізніше виник театр «Нова Сцена» в Хусті.

4.5. Музична діяльність товариства «Просвіта»

«В чудових піснях нашого народу, як в дзеркалі, відбиваються всі розкішні та смутні душевні переживання від колиски до гробової дошки. Але ще краще суть ті пісні, в котрих чується голос цілого народу, в котрих брешуть гомони душі цілої нації»⁶⁸¹ – писав відомий діяч «Просвіти» Павло Яцко.

Музичне мистецтво Підкарпатської Русі початку 20-х рр. ХХ ст. перебувало у занепаді. Такий стан речей був зумовлений кількома факторами. По-перше, угорською культурною політикою, спрямованою на блокування розвитку культур народів, що жили на землях святостефанської корони. Угорці, які вели боротьбу за відновлення державності створювали сприятливі умови для розвитку національної культури. Водночас досвід революції 1848-1849 рр., коли національні меншини не підтримали проголошення Угорської державності, а виявили послідовними прихильниками австрійців змусили угорців шукати шляхи вирішення цієї проблеми. Таких шляхів існувало два. Перший передбачав залучення національних меншин до співпраці та надання їм певних приференцій, наголошення на спільних проблемах, засиллі австрійської влади тощо. Що дозволяло сформуванню широкого антиавстрійського фронту з представників меншин, які входили до складу імперії. Такий шлях був досить ефективним до 1867 р., але після перетворення австрійської монархії у дуалістичну ставав не вигідним для угорської еліти, оскільки передбачав можливість автономії для представників національних меншин від угорського центру, а отже послаблював угорські змагання за відновлення державності дозволяючи центральному уряду грати на цих протиріччях. Другий шлях полягав у прискореній асиміляції на-

⁶⁸¹ Яцко П. Свято наше і пісні / П. Яцко // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Русі 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 11.

ціональних меншин і був взятий за основу у відношенні угорців до національних меншин.

По-друге, негативний вплив на розвиток музичного мистецтва, як і культури загалом, мала Перша світова війна. Наслідки якої стали катастрофічними для розвитку культури загалом. По-перше, територія Підкарпатської Русі належала до прифронтових зон, або ж ставала безпосередньою ареною бойових дій. По-друге, будь яка активність, й у першу чергу культурно-просвітницька могла сприйматися як ворожа. По-третє, слід визначити й пасивність інтелігенції Підкарпатської Русі, яка була малоосвіченою та пасивною. Общество святого Василя Великого, що діяло у другій половині XIX ст. залишило помітний слід хіба що у літературі, не спромігшись перетворитися на культурно-просвітницьку організацію, яка б витворила модерну культуру Підкарпатської Русі. Водночас не проводилася систематична робота спрямована на покращення освітнього та культурного рівня населення, не створювалося економічних товариств.

Належність переважної більшості інтелігенції до кола греко-католицьких священників що означало б клерикальний характер музичного мистецтва і гальмувало б розвиток світської музичної культури.

По-четверте, структура населення Підкарпатської Русі не сприяли формуванню потреби у розвитку музичної культури. Переважна більшість населення складала сільські жителі, які мали дуже низький освітній рівень, а отже не відчували потреби у музичному мистецтві. Населення міст складалося переважно з представників угорської та єврейської національності, які розвивали власну культуру. Інтелігенція, яка не були змадяризована, задовольняла свої потреби угорською культурою.

По-п'яте, економічний потенціал українців був надзвичайно низьким і не дозволяв фінансово підтримувати діяльність професійних музичних колективів та хорів.

Тривалий час розвиток музичного мистецтва обмежувався збиранням та публікацією народних пісень. Цей процес переважно був безсистемним і здебільшого здійснювався аматорами. Пісні свого часу збирали О.Духнович, О.Павлович, де Волян, М.Врабель, Я.Головацький та багато інших. Деякі з них видава-

лися окремими збірками або друкувалися у місяцословах, газетах «Наука», «Неділя», «Листок».

Єдиним винятком стала діяльність К.Матезонського. У 1933 р. Він заснував хор греко-католицького кафедрального собору «Гармонія». Заснований ним хор успішно функціонував до середини ХХ ст. Щоправда хор створений К.Матезонським носив церковний характер. Світське українське мизичне мистецтво не розвивалося. Ситуація змінилася лише після закінчення Першої світової війни та входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької респубіки. Нова влада було зацікавлена у послабленні проугорської орієнтації населення, передусім інтелігенції, Підкарпатської Русі. Тому велику увагу приділяла культурному та освітньому розвитку населення. Додатковим чинником, що сприяв розвитку музичного мистецтва стала еміграція інтелігенції з Наддніпрянської України, Галичини та Росії. Емігранти склали найбільш освідчений та активний прошарок населення. Вони стали носіями української, російської та світової музичної культури. Важливим було те, що вони сприяли розвиткові світської музичної культури. Наслідком їх праці стало зростання інтересу до музичної діяльності, виникнення музичних товариств. Під їх впливом місцева інтелігенція також активізує свою роботу, видає збірники пісень⁶⁸², засновує хоріві колективи.

С.Фенцик спробував організувати хорівий колектив, але зазнав невдачі, що й змусило інтелігенцію звернути увагу на катастрофічно низький культурний та освітній розвиток Підкарпатської Русі та створити культурно-просвітницьке товариство. Таким чином було засновано товариство «Просвіта», яке разом з «Обществом им. А.Духновича» зробило значний внесок у розвиток як культури Підкарпатської Русі загалом так й музичного мистецтва зокрема.

Розвиток українського хорівого мистецтва Підкарпатської Русі пов'язаний з діяльністю товариства «Кобзар», яке утворили члени колишньої «Української Республіканської капели»: Левко та Софія Безручки, М.Біличенко, О.Вахнянин, Роман та Ганна

⁶⁸² П'єсни Подкарпатскихъ Русиновъ. Часть I. Составивъ: Дръ Степанъ Андреевич Фенцикъ. – Прага : Накладом державного издательства, 1921; П'єсни Подкарпатскихъ Русиновъ. Часть II. Составивъ: Дръ Степанъ Андреевич Фенцикъ. – Прага : Накладом державного издательства, 1923.

Кирчів, Н.Машкевич, Ольга та Олекса Приходько, М.Дніпрова-Приємська, Микола та Катерина Ращахівські, Л.Татарів, М.Терпило, Я.Сім'янович, Н.Царгородська, К.Здорик-Трухла, І.Трухлий. Починаючи з липня 1920 р. вони розгорнули активну діяльність в Підкарпатській Русі та Східній Словаччині. Їхні концерти викликали захоплення в населення⁶⁸³ та угорці й чехів⁶⁸⁴.

Певний час товариство гастролювало Підкарпатською Руссю, даючи концерти в містах й селах. Крім концертів, влаштувалися театральні постановки п'єси «Наталка Полтавка». Активна культурна діяльність товариства «Кобзар» привернула увагу товариства «Просвіта» й невдовзі між ними виникла співпраця. Згодом члени «Кобзаря» приєдналися до «Просвіти» й стали акторами першого українського театру Підкарпатської Русі – «Руського театру товариства «Просвіта» та засновниками хорових колективів.

Така співпраця уможливила створення музичної комісії товариства «Просвіти» 15 лютого 1921 р. для «плекання народної пісні», яка повинна була опікуватися розвитком музичного мистецтва. Склад комісії був наступним: В.Желтвай – голова, О.Кізима – секретар, С.Дудинський, М.Стрипський, О.Приходько, Р.Кирчів, М.Роццахівський – члени. Пізніше секретарем комісії став М.Шутко⁶⁸⁵.

Комісія повинна була працювати у двох напрямках:

- 1) створення Руського національного хору, а також хорів та оркестрів у селах;
- 2) створення музично-етнографічного кабінету, архіву народних пісень, їх збирання та видання.

Весною 1921 р. М.Роццахівський спробував створити хорові колективи з учнів учительських семінарій в Ужгороді. Його роботу продовжив О.Кізима, який об'єднав обидва колективи у Руський національний хор. Хор нараховував 25 членів, а його репе-

⁶⁸³ Й. Б. Українська пісня над Карпатами // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 122.

⁶⁸⁴ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – С. 8.

⁶⁸⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 5. Брошура М.Творидла „Історія оснований товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с.Кивяжд. 1921 17 листопада-3 лютого 1922. – на 22 арк. – Арк. 14.

ртуар складався з обробок пісень самого О.Кізими, які того ж року видрукувало товариство «Просвіта»⁶⁸⁶. Перший виступ відбувся 14 квітня 1921 р. на одному з тематичних вечорів «Просвіти»⁶⁸⁷. Другий виступ відбувся 21 квітня 1921 р. на вечорі присвяченому пам'яті Т.Шевченка: тут хор виступив з одним номером (піснюю) і відразу ж після концерту розпався⁶⁸⁸.

Оскільки О.Кізима не впорався з обов'язками (причиною стала його хвороба), то новим керівником Руського національного хору став О.Приходько, а допомагав йому П.Куцин. На початку 1921 – 1922 шкільного року він очолив процес реорганізації колективу. О.Приходько визначив завдання провести концерт із різдвяних колядок та виступити в Ужгороді перед Різдвом. 14 грудня 1921 р. відбувся дебютний концерт колядок для учнів, а наступного дня – для громадськості. Репертуар хору складали колядки в обробці українських композиторів: К.Стеценка («А воскликнули ангели», «Ой у полі, у полі», «А у того хазяїна», «Іде зіздар чудна»), М.Леонтовича («Щедрик»), О.Кізими («Дивная новина», «Тріє царіє», «Коли ясна зіздар»). На думку Т.Росул репертуар залежав від двох чинників: пропаганда української творчості та наявність партитур⁶⁸⁹

Як згадує сам О.Приходько, успіх був надзвичайним «після концерту багато присутніх записалися в члени хору: І.Желтвай – жупан, М.Стрипський – начальник г. Ужгорода, а навіть і сам віцегубернатор Еренфельд»⁶⁹⁰.

Протягом 1921 – 1922 рр. Руський національний хор неодноразово виступав на державних святах, брав участь у заходах,

⁶⁸⁶ Росул Т. Музичне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ століття : Монографія / Тетяна Росул. – Ужгород : ПоліПрінт, 2002. – С. 44.

⁶⁸⁷ Руський Національний Хор в Ужгороді 1921-1926 // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатне акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 19.

⁶⁸⁸ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – С. 12.

⁶⁸⁹ Росул Т. Музичне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ століття : Монографія / Тетяна Росул. – Ужгород : ПоліПрінт, 2002. – С. 44.

⁶⁹⁰ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – С. 13.

організованих «Просвітою», поширюючи українську пісню й удосконалюючи свою майстерність⁶⁹¹.

О.Приходько був учителем музики в греко-католицькій півцо-учительській семінарії, тому мав змогу залучати до хору її учнів. До кінця 1924 р. хор зріс до 220 членів і дав від початку свого заснування 24 концерти⁶⁹². За цей час він став зразковим хором в Ужгороді, усі його виступи викликали цікавість та захоплення публіки.

Із лав Руського національного хору вийшла молода генерація свідомих учителів, які присвятили своє життя служінню своєму народу. Вони ставали активними просвітянами, засновували хори в селах і піснею освідомлювали свій народ.

У травні 1925 р. відбулося збори членів Руського національного хору в Ужгороді, які закінчили того року учительську семінарію. Збори постановили, що молоді вчителі повинні негайно приступити до позашкільної культурно-просвітницької праці й, де дозволять обставини, заснувати хорові колективи. Щоб це рішення не залишилося лише на папері, заплановано було в 1926 р. провести з'їзд новостворених хорів⁶⁹³. Вони зобов'язані були вивчити 4 пісні, які мали виконуватися разом на ювілейному концерті, а потім кожен із них повинен був виступати окремо зі своїм диригентом.

Молоді вихованці О.Приходька засновували хори в селах: М.Копач – у Кіблярах⁶⁹⁴, Ф.Шимоновський – у Гайдоші⁶⁹⁵,

⁶⁹¹ Бращайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт діяльності товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Бращайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрованный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 120.

⁶⁹² Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / П. Федака. – Ужгород, 1991. – С. 38.

⁶⁹³ Руський Національний Хор в Ужгороді 1921-1926 // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 21.

⁶⁹⁴ Копач Н. Руський Національний хор в Киблярі / Н. Копач // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 21-22.

⁶⁹⁵ Шимоновський Ф. Руський національний хор в Гайдороші / Ф. Шимоновський // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 23-24; Памяті Федора Шимоновського // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 203.

Ф.Повхан – у Кальнику, А.Міньо – у Сторожниці (Йоврьодермі)⁶⁹⁶, І.Тимканич – в Олешнику (Егреші)⁶⁹⁷, П.Мигалко – хор братства Св.Кирила та Мефодія при Ужгородській гімназії⁶⁹⁸.

У Перечині активно працював І.Романченко. Тут він заснував спочатку духовий оркестр, а потім – робітничо-селянський хор. Завдяки його діяльності духові оркестри з'явилися в селах Зарічові та Дубриничах, а потім і у Великому Бичкові. Змішаний хор під керівництвом І.Романченка вивчав і виконував хорові твори українських композиторів, народні пісні, а двічі на рік й церковні твори для літургії. На Різдво хор колядував для членів «Просвіти». Коли І.Романченко працював у інших місцевостях, керував хором його учень Ю.Качала⁶⁹⁹.

18 квітня 1926 р. Відбулася нарада керівників хорових колективів на якій було вирішено заснувати в Ужгороді спеціалізовану організацію, яка б об'єднувала та координувала діяльність хорів та інших музичних й мистецьких колективів. Така організація повинна була дбати про розвиток та вдосконалення навиків диригентів – сприяти покращенню їх музичної освіти створюючи для цього спеціалізовані музичні курси. Організація взяла б на себе турботу про матеріальне забезпечення хорових колективів: матеріальними інструментами, костюмами, бібліотекою. Планувалося видавати журнал присвячений музичній проблематиці.

Весною 1926 р. О.Приходько відвідав новостворені хори, диригував для них, виконуючи ті пісні, які мали виконуватися на спільному концерті⁷⁰⁰.

⁶⁹⁶ Токар М. Коротка історія „Просвіти” в Сторожниці / Маріан Токар. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. – 36 с.

⁶⁹⁷ Тимканич І. Руський Національний хор в Егреші / І. Тимканич // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 26.

⁶⁹⁸ Хор братства святих Кирила и Мефода при ужгородскôй гимназії // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 26-27.

⁶⁹⁹ Рябець М. Спомини про перечинську „Просвіту” / М. Рябець // Календар „Просвіта” на 1998 рік / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1998. – С. 59-60.

⁷⁰⁰ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – С. 21.

13 червня 1926 р. відбувся перший з'їзд Руських національних хорів, під патронатом о.Августина Волошина, у якому взяли участь:

- 1) Руський національний хор (дорослий і дитячий) у Грибовцях. Диригент – Юрій Павлюх;
- 2) Руський національний хор у Гайдоші. Диригент – Ф.Шимоновський;
- 3) Руський національний хор у Кальнику. Диригент – Ф.Повхан;
- 4) Руський національний хор у Сторожниці. Диригент – А.Міньо;
- 5) Руський національний хор у Олешнику. Диригент – І.Тимканич;
- 6) Хор торгівельної школи і академії в Ужгороді. Диригент – О.Приходько;
- 7) Хор Кирило-Мефодіївського братства в Ужгороді. Диригент – П.Мигалко;
- 8) Робітничо-селянський хор у Перечині. Диригент – І.Романченко;
- 9) Учительський хор тячівського шкільного округу. Диригент – А.Букацький;
- 10) Руський національний хор Ужгорода. Диригент – О.Приходько;
- 11) Співацький гурток Матіца Словенска. Диригент – М.Ліхард.

З'їзд відкрив промовою М.Бращайко, який наголосив на ролі та значенні пісні, музичної творчості для народу. Він закликав учасників та диригентів працювати над розвитком хороших колективів, проводити культурно-просвітницьку працю серед населення.

У конкурсі перше місце отримав хор із Сторожниці, друге місце – хор Кирило-Мефодіївського братства в Ужгороді, третє – робітничо-селянський хор у Перечині, четверте – Руський національний хор (дитячий) у Грибовцях. Крім того, в урочистих заходах взяли участь оркестрові товариства з Зарічова та Дубриничів під керівництвом І.Романченка.

Того ж дня в міському театрі відбувся спільний концерт, у якому взяло участь 600⁷⁰¹, за іншими даними – 680 чоловік⁷⁰².

⁷⁰¹ Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / О. Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – С. 22.

Театр був переповнений, оскільки в Ужгороді ще ніколи не виступав такий хор.

Преса схвально оцінила виступи хорових колективів: «13 червня був історичним днем для руської пісні і для хорової культури Підкарпатської Русі. П'ятирічна праця професора О.Приходька на чолі Руського Національного хору принесла багаті плоди. Під його керівництвом вирости молоді диригенти, які привели до Ужгороду свої міські та селянські хори... Цей гарний день і красні успіхи були нагородою за працю О.Приходька, який виховав і надалі виховує першорядних диригентів із обох учительських семінарій. Хороший спів та його ім'я зливаються в одне поняття»⁷⁰³

13 червня 1926 р. стало визначним днем у культурному розвитку Підкарпатської Русі. Схвальні відгуки критики та яскравість та незабутні враження виступу хору прискорили процес заснування хорових колективів. Однак незабаром сільські хори зіткнулися з проблемою вибору репертуару. Намагаючись догодити публіці, деякі диригенти почали готувати занадто складні пісні, до яких співаки були неготовими. Щоб зарадити цій проблемі, досвідчений диригент М.Роцахівський пропонував розпочати з народних пісень (в обробці композиторів М.Лисенка, К.Стеценка, М.Леонтовича, В.Студницького), аби ними відшліфувати техніку співу⁷⁰⁴. Відтак, основу репертуарів хорів «Просвіти» складала українські народні пісні в обробці вищезгаданих композиторів, українські пісні-романси, популярні пісні старогалицьких композиторів⁷⁰⁵.

Варто зазначити, що вибір репертуару хорових колективів «Просвіти» не був випадковим. Оскільки хори були аматорськими колективами та виступали передусім перед селянською публі-

⁷⁰² Памяті Федора Шимоновського // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 203.

⁷⁰³ Росул Т. Музичне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ століття : Монографія / Тетяна Росул. – Ужгород : ПоліПрінт, 2002. – 208 с.

⁷⁰⁴ М.Р. (Михайло Роцахівський) Що співати? / Михайло Роцахівський // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Руських Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 14.

⁷⁰⁵ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 17. Лист читальні с. В.Бичків з проханням провести збірку коштів на побудови читальні; програма вечора святкування ювілею Духновича. 28 квітня-1 грудня 1928. – на 2 арк. – Арк. 1-2.

кою то важливим стало обрання такого репертуару який міг легко сприйматися публікою. З іншого боку тематика пісень повинна було бути близькою слухачам. Вибір українських народних пісень відповідав цій меті. Завдяки діяльності хорових колективів громадськість Чехословаччини познайомилася з українською піснею. Варто зазначити, що хорові колективи зберали та викликували й закарпатські народні пісні.

Серйозною перешкодою розвитку музичного мистецтва було суперництво різних культурно-національних напрямків. Воно було настільки відчутним, що пронизувало всі сфери життя. Відомий музичний діяч П.Милославський із цього приводу писав: «Классификация хоровъ, ныне действующих на Подкарпатской Руси, по признаку репертуарному, привела бы насъ къ тому малоутешительному выводу, что национальная рознь и крайній шовінізм нашли въ полной мере своё отраженіе и въ чисто хоровой жизни и работе»⁷⁰⁶. І справді, як хори товариства «Просвіта» ніколи не мали у своєму репертуарі російських чи угорських пісень, так само хорові колективи «Общества им. А.Духновича» не виконували українських.

Руський національний хор та хори читалень з успіхом працювали до березня 1939 р., виступаючи на державних, релігійних святах та масових заходах, організованих «Просвітою»⁷⁰⁷. Найбільшою їх проблемою був той факт, що вони були аматорськими й не могли повною мірою представляти та розвивати музичне мистецтво Підкарпатської Русі. Тому невдовзі постала проблема створення професійного хорового колективу.

Улітку 1928 р. серед членів Руського національного хору виникла ініціатива заснувати національний хор, який мав складатися з найкращих співаків. Оскільки основу хору склали учні та

⁷⁰⁶ Милославський П. Хоровое пѣніе на Подкарпатской Руси / П. Милославський // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С. 129.

⁷⁰⁷ ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 12. Донесення до окружного суду, лист до єпископа Мукачівського і заява члена „Просвіти” Висоцького по суперечках в мовній справі і інших, порядок денний засідання Головного Виділу т-ва „Просвіта” 28 лютого 1924 року. 22 січня 1923 -24 травня 1928. – на 16 арк; ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 17. Лист читальні с. В.Бичків з проханням провести збірку коштів на побудови читальні; програма вечора святкування ювілею Духновича. 28 квітня-1 грудня 1928. – на 2 арк; ДАЗО ф. 72, оп 2. – Спр. 21. Список читалень „Просвіти”, програми святкування Шевченківських днів. 4 квітня-4квітня 1930. – на 7 арк.

учениці учительської семінарії, які потім отримували посади у селах і залишили хор, то було зрозуміло, що новий національний хор повинен складатися з учителів. Ініціатором створення учительського хору виступив О.Приходько. Учительські хоріві колективи були в той час дуже популярними у Чехословаччині, а їх слава сягала далеко за межі країни.

Одночасно в шкільному відділі з'явилася думка організувати Центральний учительський хор Підкарпатської Русі. Позаяк більшість співаків Руського національного хору були вчителями, то Й.Шіmek, очільник шкільного відділу, та Ю.Ревай радо пішли назустріч ініціативі О.Приходька. Так виник Крайовий хор Підкарпатського учительства. Установчі збори нового хору відбулися вже в грудні 1928 р.⁷⁰⁸.

До хору записалося 60 учителів та учительок, які мали скласти основу новоствореного колективу. Незважаючи на підтримку з боку шкільного відділу державного фінансування учительський хор не отримав. Усі витрати на репетиції, постановки, пошиття костюмів та дорожні витрати покривалися за рахунок коштів членів хору. Враховуючи, що члени хору були учителями репетиції проводилися у вихідні дні – суботу та неділю, по чергово у різних містах Підкарпатської Русі, переважно Мукачеві, Хусті та Тячеві, щоб зменшити дорожні витрати.

Члени Крайового хору Підкарпатського учительства та «Просвіти» здійснили велику, жертвну працю витрачаючи не лише свої зусилля, а й кошти, час, відмовляючись від відпочинку. Для розвитку музичного мистецтва Підкарпатської Русі та української культури, підвищення культурного, освітнього рівня та національної свідомості населення. Варто наголосити, що вони також проводили щоденну кропітку роботу у читальнях «Просвіти» у селах, організації «Пласт», але свою місію вони бачили не лише у роботі з дітьми, але й щоденній праці на благо свого народу. Вони стали духовними провідниками народу, його елітою.

Щоб досягти високого рівня майстерності, хор проводив репетиції цілий рік. У 1929 р. було влаштовано перші концерти по містах і селах Підкарпатської Русі, 9 листопада 1929 р. в Хусті, 14

⁷⁰⁸ Мартинович Б. Краєвий хор Підкарпатського учительства / Б. Мартинович // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 89.

грудня 1929 р. в Мукачеві. Весною 1930 р. Крайовий хор Підкарпатського учительства розпочав гастролі у Східній Словаччині. 14 лютого 1930 р. виступав у місті Кошице, тут хор виступив по кошицькому радіо, 15 лютого 1930 р. м. Бардіїв, 16 лютого 1930 р. Пряшів. У 1931 р. хор здійснив гастролі по Чехії, які з успіхом повторив у 1933 р. – у Моравській Оставі, Брно, Празі, Плзні, на запрошення чеського учительського хору. Усюди хор отримував схвальні відгуки від критики та вітання від чеських учительських хорів. Пізніше відбулися гастролі в Румунію. Всі гастролі відбирали в учасників багато моральних сил та коштів, оскільки гастролі відбувалися власним коштом та завдяки підтримці українських емігрантських організацій у Чехословаччині. Уряд Підкарпатської Русі надали хору аж 4 000 кч. допомоги, хоч самі вчителі витратили понад 150 тисяч кч.

На відміну від хорів чителень «Просвіти», Крайовий хор Підкарпатського учительства хоч і складався з просвітян, однак мав у своєму репертуарі, крім українських пісень, і чеські, словацькі, німецькі та угорські⁷⁰⁹. У 1935 р. хор було реорганізовано у Хор вчителів Ужгородського округу під керівництвом П.Милославського. За прикладом хору учителів ужгородського округу створюються учительські хорові колективи й в інших містах Підкарпатської Русі.

Активно діяв хор Торгівельної Академії, очолюваний І.Трухлим⁷¹⁰. 5 лютого 1938 року цей хор повинен був виступити на кошицькій радіостанції, співаючи українські народні пісні й колядки⁷¹¹.

Інколи дружини діячів «Просвіти» під маркою Товариства організовували благодійні концерти⁷¹². На жаль, музичне мистецтво, яке розвивалося в межах «Просвіти», було аматорським.

⁷⁰⁹ ДАЗО ф. 72, оп 1. – Спр. 2. Переписка с прессовым референтом газеты „Світло”, Союзом Подкарпатских русинских студентов, „Гуцульское общество” по вопросу прессы. 25 августа 1925 – 9 марта 1936. – на 111 арк. – Арк. 11.

⁷¹⁰ Кальницький П. З плеяди визначних українських диригентів. До 120-річчя народження Івана Трухлого / П. Калицький // Календар „Просвіти” на 2004 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород, 2004. – С. 164.

⁷¹¹ Хор мукачівської торговельної академії перед мікрофоном // Свобода. – Ужгород. – 1938. – 1 лютого. – Р.В. XXXIX. – Ч. 5. – С. 1.

⁷¹² Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / О. Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – С. 125.

Адже, крім О.Приходька, І.Трухлого, І.Романченка, М.Роццахівського, П.Щуровської, людей, які б мали відповідну музичну освіту, не було. Жодної професійної музичної школи в Підкарпатській Русі так і не було створено⁷¹³. Хоч діячі «Просвіти» неодноразово намагалися відкрити такі школи. Та все ж хорові колективи позитивно вплинули на культурний та освітній розвиток населення, формували його естетичні смаки.

Окремо слід згадати про розвиток музичного мистецтва на театральній сцені. Створений товариством «Просвіта», «Руський театр» відіграв вагомий роль у розвитку музичного мистецтва у Підкарпатській Русі. Виконання театральних постановок: «Наталки Полтавки», «Сватання на Гончарівці», «Вечорниці», «Різдвяна ніч», «Нюкторн», «Майська ніч», «Продана наречена», «Поцілунок», «Королева чардашу», «Заручини при лампадах» передбачало наявність професійних музикантів. Спочатку кістяк театральної трупи складали члени товариства «Кобзар». Пізніше, за прошені керівники театру М.Садовський та О.Загаров запрошували в театр: А.Остапчук, І.Синенька-Іваницька, М.Морська, М.Певний, Ф.Базилевич.

Анда Остапчук протягом 1924 – 1926 рр. була провідною співачкою театру і виконувала провідні партії в операх та оперетах. Вона виконувала партії Наталки у «Наталці Полтавці», Оксани в «Запорожці за Дунаєм», Маженки у «Проданій нареченій», Лоли у «Сільській честі». Будучи також камерною співачкою вона зробила багато для популяризації української пісні як на концертах, так і по радіо⁷¹⁴.

Іванна Синенька-Іваницька була провідною солісткою театру у 1927 – 1929 рр. Вона виконувала різноманітний репертуар, партії: Катерини у опері М.Аркаса «Катерина», Маженки у «Проданій нареченій», Недди у «Паяцах», Мікаели в «Кармен». Разом з тим співачка здійснювала концертні гастролі по містах Підкарпатської Русі, Чехословаччини та містах Західної України, Бухаресті, Відні, Берліні. Крім оперних арій Іванна Синенька-

⁷¹³ Стешко Ф. Церковна музика на Підкарпатській Русі // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді / Ф. Стешко / [Під. ред. В. Гаджеги, А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник XII. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1922. – С. 118-128.

⁷¹⁴ Росул Т. Музичне життя Закарпаття 20-30-х років ХХ століття : Монографія / Тетяна Росул. – Ужгород : ПоліПрінт, 2002. – С. 67.

Іваницька включала до своїх концертних програм й твори українських композиторів. Значну увагу співачка приділяла популяризації української пісні в Підкарпатській Русі, виконуючи їх під час гастролів та по радіо⁷¹⁵.

«Гарна пісня – похвала для народу, що її створив. Історія доказує, що наш український народ, що жив і жиє під різними державами, витворив пребагато напрочуд гарних пісень. Шкода тільки, що наш народ, не маючи розвитої культури, не може зконцентрувати всіх тих своїх величезних витворів, що постали протягом віків»⁷¹⁶ – писав І.Сучок.

Музична комісія практично відразу після свого виникнення постановила заснувати музично-етнографічний кабінет і споряджати музично-етнографічні експедиції для збору пісень у різних районах Підкарпатської Русі. Таким чином, було започатковано збирання та наукове вивчення музичного фольклору. Невдовзі з цією метою Підкарпатською Руссю їздили М.Роццахівський та О.Кізима. Результатом їх експедицій стало видання збірників «Гри і забави для дітей для ужитку в захоронках і в школах» М.Роццахівського та «Підкарпатські співанки для хору» О.Кізими. Пісенна спадщина М.Роццахівського складає близько 300 пісень.

Музичний фольклор збирався, вивчався, систематизовувався та видавався окремими збірниками, або виконувався хоровими колективами. У Науковому збірнику товариства «Просвіта» за 1923 р. з'явилася добірка пісень відомого музикознавця Ф.Колесси⁷¹⁷. Основу збірки склали твори, записані в селах Волосянка, Люта, Кострино (усього 101 наспів), та на Пряцівшині у селах Тварожч, Цигалка (усього 55 наспівів). Пісні було зафіксовано під час експедиції 1910 – 1912 рр.⁷¹⁸. Ф.Колесса став одним з перших науковців що почали досліджувати музичне мистецтво

⁷¹⁵ Росул Т. Музичн життя Закарпаття 20-30-х років ХХстоліття : Монографія / Тетяна Росул. – Ужгород : ПоліПрінт, 2002. – С. 67-68.

⁷¹⁶ Сучок І. Честуймо нашу пісню / І. Сучок // Свобода. – Ужгород. – 1935. – 25 апріля. – Р. XXXVI. – Ч. 10. – С. 3.

⁷¹⁷ Колесса Ф. Народні пісні з південного Підкарпаття – тексти й мелодії із вступною розвідкою / Ф. Колесса // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1923 / [Під. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Річник II. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1923 – С. 122-142.

⁷¹⁸ Гошовський В. Місце музичного фольклору в діяльності товариства „Просвіта” // Матеріали установчої конференції по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 63-64.

Підкарпатської Русі. Музичний матеріал зібраний ним було проаналізовано та систематизовано на основі ритмічних структур та складочислення строфи.

У 1929 р. за ініціативою І.Панкевича й на кошти «Просвіти» Ф.Колесса здійснив ще одну експедицію Підкарпатською Руссю, записавши 130 мелодій і 150 текстів народних пісень у селах Раково, Невицьке, Радванка, Горяни. Вони були видані в Науковому збірнику за 1937-1938 рр. Сюди увійшли також 16 пісень з архіву «Просвіти», записаних М.Роццахівським у селі Радвань Меджілабірської округи (Прящівщина). Після третьої експедиції Ф.Колесса зробив невтішні висновки: мова пісень більше переплетена словакізмами, що не характерно для розмовної мови⁷¹⁹. Подібний висновок зробив і І.Панькевич⁷²⁰. У Науковому збірнику товариства «Просвіта» за 1933-1934 рр. з'явилася теоретична праця Ф.Колесси, де, узагальнивши результати трьох своїх експедицій, він робить висновок: «...основний пісенний фонд Закарпаття залишився у значній мірі той самий, що у Східній Галичині, Подніпров'ю й інших частинах української етнографічної території. Отся спільність замітна особливо в найдавніших обрядових піснях, що вказують не на пізніше переділення, а на прадавню культурну спадщину»⁷²¹.

Значним успіхом товариства «Просвіта» стало збереження пісенної спадщини Підкарпатської Русі. «Просвіта» неодноразово зверталася до своїх активістів і населення збирати й надсилати народні пісні. Був виданий «правильник» із вказівкою, як записувати та класифікувати пісні: «...текст пісні належить записати точно так, як вимовляє співаючий. Той, від котрого записують пісні, має їх співати, а не диктувати... на кінці кожної пісні записати

⁷¹⁹ Колесса Ф. Народні пісні Підкарпатської Русі (Мелодії й тексти) / Ф. Колесса // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді за рік 1937-1938 / [За ред. А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник XIII. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1938. – С. 50.

⁷²⁰ Панькевич І. В столѣтню рѣчницю видання першого повного збѣрника народных пѣсень / І. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1927. – 15 окт. – Р. IV. – Ч. 8. – С. 182.

⁷²¹ Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті / Ф. Колесса // Науковий збірник Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгородѣ за 1933-1934 / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник II. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1934. – С. 121.

від кого, коли і де записана пісня, скільки років має особа, від якої вона записана»⁷²².

Незабаром Товариство було завалено матеріалами, які потребували систематизації й наукового вивчення. Тому в 1925 р. при літературно-науковому відділі був створений Архів Підкарпатської пісні як окремих відділ музею.

Вивчаючи ці матеріали, ряд авторів: М.Бращайко⁷²³, М.Рошаківський⁷²⁴, А.Ворон⁷²⁵, М.Лелекач⁷²⁶, В.Ульванський⁷²⁷ – зробили чимало відкриттів: знайшли в Карпатах велику кількість пісень, поширених у Галичині та Наддніпрянщині⁷²⁸. На основі спільного пісенного фонду вони зробили висновок про належність місцевого населення до українського народу. Заперечивши теорію проугорськи налаштованої частини населення про відсутність у населення підкарпатської Русі будь яких культурних зв'язків з українцями Галичини та Наддніпрянщини.

Варто зазначити, що величезну роботу у збиранні та систематизації пісенної творчості зробив Іван Панькевич. У своїх статтях він закликав активних громадян займатися культурно-

⁷²² П. (Панькевич) Архив підкарпатско-руської пісні / П (Панькевич) // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1925. – юній. – Р. II. – Ч. 6. – С. 100-101.

⁷²³ Бращайко М. Про пісню-коломыйку / М. Бращайко // Коломыйка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород: Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 7-10.

⁷²⁴ Рошаківський М. Музика и спів в присілку Вышоватом в Мараморош / М. Рошаківський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-февруар. – Р. VIII. – Ч. 1-2. – С. 21-23; Рошаківський М. Музика и спів в присілку Вышоватом в Мараморош (конець) / М. Рошаківський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-февруар. – Р. VIII. – Ч. 4. – С. 75-81.

⁷²⁵ Ворон А. Коляда на Гуцульщині / А. Ворон // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-февруар. – Р. VIII. – Ч. 1-2. – С. 21-23.

⁷²⁶ Лелекач М. Корытнянський збірник церковных и свѣцких пісень / М. Лелекач // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1929. – септембер. – Р. VI. – Ч. 7. – С. 163-173.

⁷²⁷ Ульванський В. Старинні колядки Підкарпатської Русі / В. Ульванський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1923. – юній. – Р. I. – Ч. 1. – С. 8-16.; Ульванський В. Старинні колядки Підкарпатської Русі (Продовження) / В. Ульванський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1924. – 1 януаря. – Р. I. – Ч. 2. – С. 50-61; Ульванський В. Старинні колядки Підкарпатської Русі (Докончення) / В. Ульванський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1924. – 1 януаря. – Р. I. – Ч. 4. – С. 123-127.

⁷²⁸ Христоматійним прикладом може слугувати пісня про Саву Чалого записана у селі Люта. Прихильники русофільського напрямку та автохтоністи так і не могли пояснити яким чином пісні про козаків опинилися та збереглися у Карпатах. Подібних прикладів є чимало. Наприклад пісня про взяття Варни козаками також була записана у Закарпатті.

просвітницькою діяльністю та вивчати історію Підкарпатської русі у тому числі й музичний фольклор. За його ініціативою планувалося відкриття при музеї товариства «Просвіта» спеціалізованого відділу, що мав займатися збереженням музичної спадщини – архіву підкарпатської пісні.

У 1929 р. за ініціативою І.Панькевича товариство «Просвіта» провело запис народних пісень на грамофонних платівках для Празького етнографічного музею. Для цього були підібрані найкращі співці й представлено такі округи: 1) верхньоспишський; 2) західношаришський; 3) маковецький; 4) південноземплінський; 5) північноземплінський; 6) волошківський; 7) ужгородський; 8) ублянський; 9) середнянсько-мукачівський; 10) великолучківський; 11) веречанський; 12) іршавсько-довжанський; 13) нижньомарамороський; 14) бичківський; 15) гуцульський;⁷²⁹

Улітку 1931 р. Чеська Академія Наук подарувала Руському національному музею записи пісень, зроблені восени 1929 р. Записування мало продовжитися восени 1931 р., щоправда через економічну кризу справа була відкладена⁷³⁰. Лише 18 – 23 листопада 1936 (1935 ?) р. було продовжено працю в цьому напрямку. І.Панькевич провів підготовчу роботу, підібравши найбільш типові етнографічно околиці з різними культурними типами: 1) гуцульщина (Рахів); 2) південна Мараморощина (Нересниця); 3) Ужанська верховина (Волосянка); 4) Боржавська долина (Імстичево); 5) Бережанська долина (Верхні Верецькі); 6) Турянська долина (Раково). Разом було записано 80 мелодій і пісень, 36 мелодій інструментальних, 4 скоромовки – усього 120 записів⁷³¹.

Вагому роль у збиранні та збереженні музичного фольклору відіграли часописи «підкарпатська Русь», «Науковий збірник товариства «Просвіта», журнали «Віночок», «Наш рідний край». На їх шпальтах друкувалися як окремі пісні так і наукові та критичні

⁷²⁹ Панькевич І. Архив фонографических записов живого беседы и песни в чехосл. республике / И. Панькевич // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1929. – септембер. – Р. VI. – Ч. 7. – С. 161; Гошовский В. Украинские песни Закарпатья / В. Гошовский. – М. : Всесоюзное издательство советский композитор, 1968. – С. 68.

⁷³⁰ Вѣсти из культурного життя // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1931. – май-юній. – Р. VIII. – Ч. 5-6. – С. 132.

⁷³¹ Вісти з нашого культурного життя // Підкарпатска Русь. – Ужгород. – 1936. – Р. XII-XIII. – С. 61-63.

праці. Журнали «Віночок» та «Наш рідний край» публікували різноманітні дитячі пісні, колискові, віршики, казочки та інші.

Більшість просвітян поєднували культурно-просвітницьку роботу із етнографічною, особливо збиранням музичного фольклору. Враховуючи, що вони часто виступали диригентами та керівниками хорових колективів, часто народні пісні, після відповідної обробки, включалися у репертуар хорів. Відбувався й зворотній процес – поширення авторських пісень серед населення як народних.

Видання збірників народних пісень Підкарпатської Русі було закономірним явищем покликаним заохотити молоде покоління цікавитися фольклором та історією свого народу. Вони також мусіли заповнити прогалину в культурному житті, відсутність розвинутої світської музичної культури. Музичний фольклор мав стати своєрідним підґрунтям для формування високої музичної культури та джерелом натхнення для молодих композиторів та виконавців.

Отже, товариство «Просвіта» активно впливало на культурний розвиток Підкарпатської Русі, більше того, фактично лише воно сприяло розвитку та поширенню української культури. Завдяки залученню до своїх лав учителів, Товариство отримало змогу впливати на формування підростаючого покоління, виховуючи його в українському національному дусі. Учителі-просвітяни заохочували обдаровану молодь до творчості, заохочували збирати етнографічні матеріали: пісні, легенди, приповідки, записувати звичаї тощо. Поширюючи кращі досягнення світової та української педагогічної думки, вони виховували зі своїх учнів нових людей, свідомих громадян своєї країни і, в першу чергу, свідомих українців.

Не менш важливим було і створення української, нової за змістом і духом, літератури. Діяльність Товариства в галузі популяризації творчості українських письменників – Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, Ю.Федьковича, І.Котляревського, О.Кобилянської – не минули безслідно, а мала величезний вплив на молодих місцевих письменників. Саме вони й започаткували нову українську літературу краю. В.Гренджа-Донський, Зореслав, Ю.Боршош-Кум'ятський, Ірина Невицька, І.Ірлявський в поезії промовляли до народу його словом, закликаючи до боротьби за

свої права. Вони формували в молодого покоління національну ідентичність та любов до свого народу.

Сприяючи молодим митцям, товариство «Просвіта» допомагало їм видавати збірки віршів. Було опубліковано твори українських та зарубіжних письменників, книжки для дітей. Усі видання були здійснені українською мовою.

Завдяки зусиллям Товариства видавався «Науковий збірник товариства «Просвіти», у якому публікувалися актуальні праці з історії церкви, історії Підкарпатської Русі, педагогічні, лінгвістичні, музикознавчі, фольклорні матеріали. На сторінках «Наукового збірника товариства «Просвіта» друкувалися праці як місцевих авторів, так і вихідців зі Східної Галичини та Наддніпрянської України, російських та чеських дослідників: І.Панькевича, А.Волошина, В.Гаджеги, Ф.Тихого, Є.Перфецького, Г.Стрипського, М.Лелекача, Ф.Потушняка, К.Студинського, М.Возняка, Ф.Колесси та багатьох інших.

Велике значення надавалося створенню Народного музею та Публічної бібліотеки. Зусиллями членів Товариства проводився збір етнографічних, історичних матеріалів, цінних рукописів та першодруків, іконостасів. Деякі речі були подаровані для музею, інші куплені. Проте плани «Просвіти» щодо створення музею так і не були реалізовані. Брак приміщень не дозволив виставити зібрані матеріали, а погіршення стосунків із владою і, як наслідок, відмова в наданні грошової допомоги призвели до припинення роботи музейно-бібліотечної комісії. Спроби Товариства заснувати окреме, де-юре незалежне від «Просвіти», музейне товариство, яке б реалізувало проект зі створення Народного музею, завершилося невдало. Та все ж праця, проведена «Просвітою», не минула безслідно: ті молоді вчителі, які допомагали збирати музейні збірки, згодом уже за радянських часів сприяли заснуванню Краєзнавчого музею.

Кращою була робота зі створення бібліотеки. Товариство завдяки допомозі НТШ та львівської «Просвіти» створило одну із найкращих бібліотек, у якій були зібрані не лише всі місцеві видання, але й книжки видані в інших українських землях (особливо в Галичині).

На жаль, ми не можемо належним чином оцінити успіхи Товариства у зборі музейних матеріалів та бібліотеки, оскільки майже всі фонди були втрачені в період буремних 1939-1944 рр.

Найбільшим успіхом Товариства стало заснування першого сталого українського театру на теренах Підкарпатської Русі. Для піднесення його мистецького рівня запрошувалися такі відомі українські театральні діячі, як М.Садовський, О.Загаров, В.Іванова, Н.Машкевич, О.Левитський, М.Аркас, Ф.Базилевич та багато інших. Театр виконував велику просвітньо-виховну роботу, граючи п'єси з народного життя, промовляючи до своїх глядачів літературною українською мовою. Особливо сильним вплив театру був на селі. Тривалий час акторські трупи формувалися з українських емігрантів, проте динамічний розвиток аматорських театральних гуртків «Просвіти» та акторські курси театру виховали серед закарпатських українців чимало талановитих акторів. Трупа братів Шерегіїв складалася з місцевих вихованців.

Навіть коли держава відмовилася фінансувати театр, «Просвіта» зробила все можливе для його існування, створивши окреме товариство, яке повинно було сприяти діяльності театру. Пізніше активно співпрацювала з театром «Нова Сцена».

Велику роботу провела «Просвіта» для поширення народної пісні у Підкарпатській Русі, яку поступово витісняли угорські та словацькі пісні. Був створений Руський національний хор, який виступав на всіх державних, народних, релігійних святах та різних масових заходах, популяризуючи українську пісню. Подібні хори з успіхом організовували і в читальнях.

Водночас був створений Крайовий учительський хор, який успішно представляв українську пісню в Чехословацькій республіці та за її межами.

Товариство «Просвіта» закликало громадянство записувати та надсилати народні пісні для їх збереження. Із зібраних пісень створили Архів підкарпато-руської пісні. Вивчаючи народні пісні, дослідники звернули увагу на їх спільність із піснями Галичини та Наддніпрянщини: на цій основі вони зробили висновок про належність місцевого населення до українського народу.

ПІСЛЯМОВА

Значна частка документів, які висвітлюють діяльність Товариства «Просвіта», зосереджена у фонді № 72. Більшість справ містить листування з державними установами, а також товариствами стосовно діяльності «Просвіти». Другу групу складають документи які містять інформацію про організаційну структуру, кількість членів тощо. За архівними матеріалами можна простежити фінансовий стан Товариства після спорудження Народного Дому в 1928 р. Проте слід зазначити, що інші напрямки діяльності – заснування та розвиток першого українського театру, поширення та захист української мови, організація періодичних видань, музейна і бібліотечна діяльність, вплив на літературний процес в краї та інші – висвітлені дуже слабо.

Архівні матеріали органічно доповнюються опублікованими. Власне, документи опубліковані в радянський період, унаслідок своєї політичної заангажованості майже не містять матеріали, які б стосувалися діяльності «Просвіти», а ті, що містять, вимагають прискіпливого критичного аналізу. Значно цікавішими є «Протоколи засідань Головного Віділу», опубліковані лише протоколи засідань 1920 – 1923 рр. У них докладно висвітлюється питання взаємовідносин між Товариством та чехословацьким урядом, заснування та діяльності театру, організаційної діяльності, а також видавничої. Із протоколів можна робити висновок про ставлення до тієї чи іншої проблеми чи напрямку діяльності «Просвіти» відомих діячів-просвітян (А.Волошина, Ю.Бращайка, І.Панькевича, В.Гаджеги, М.Бращайка, С.Клочурака та інших).

Вітчизняні та зарубіжні дослідники, оцінюючи роль та значення діяльності Товариства, поділилися на два табори. Одні позитивно оцінювали його діяльність, інші ставилися до неї вкрай негативно.

Частина ранніх дослідників (І.Гуснай, Н.Зоркій) критикували цю діяльність із русофільських позицій, за порушення єдності «русского»² народу. Їхня критика стосувалася в першу чергу по-

ширення «Просвітою» української мови і формування в населення краю сталої української ідентичності.

Дослідники просвітяни, навпаки, оцінювали культурно-просвітницьку роботу Товариства як життєво необхідну для збереження свого національного «Я». Власне, їхні праці носили пропагандистський характер, наголошуючи на негативних тенденціях культурного розвитку населення і героїчній ролі «Просвіти» в подоланні цих тенденцій.

Дослідники радянського періоду взагалі намагалися не згадувати про її існування, а коли і згадували, то виключно в негативному плані – як «буржуазних націоналістів», «націоналістів-клерикалів» і т.д. Лише деякі з них визнавали позитивну роль Товариства в культурному житті Закарпаття 1920 – 1939 рр.

Здобуття Україною незалежності та відновлення діяльності Крайового товариства «Просвіта» в Ужгороді дещо стимулювали інтерес до нього. З'явилися праці П.Федаки, які нині є найбільш комплексними дослідженнями діяльності Товариства. Ми змушені констатувати, що діяльність «Просвіти» в науковій літературі не висвітлена достатньо повно.

Першим культурно-просвітнім товариством в краї було «Общество святого Василя Великого», яке мало на меті сприяння розвитку інтелектуального життя й поширення народної просвіти. Для цього видавалися брошури, книги та інша література. «Общество», хоч і задекларувало благородні цілі, але стало на русофільські позиції. Уже тоді проступає мовна боротьба всередині товариства, яка велася між прихильниками російської мови та тими, хто намагався вживати «народну мову». Це зрештою і призвело до конфлікту з єпископом та угорською владою.

Хоча на населення діяльність «Общества святого Василя Великого» особливо не вплинуло, проте на інтелігенцію вплив був величезний. По-перше, частина місцевої інтелігенції вивчила російську мову, якість володіння якою була низькою, і пробувала нею писати свої твори. По-друге, діяльність товариства створила міф про «споконвічні традиції рускості в краї», «русскую літературну традицію» і тому подібне. Це твердження в 1920 – 1939-х рр. стало основою теоретичних конструкцій русофілів для обґрунтування належності місцевого населення до російської нації.

Досліджуючи роль цього товариства та русофільської інтелігенції, все ж слід зазначити, що певний позитивний вплив на суспільно-політичне й культурне життя вони мали. Своєю діяльністю «Общество» протистояло мадяризації. Зрештою, русофільством, чи краще сказати слов'янофільством з русофільським присмаком, «перехворіли» всі слов'янські народи, за винятком поляків. Проте з часом русофіли так само віддалилися від народу, як і змадяризована інтелігенція.

Поворот до «народної мови» відбувся під впливом українських діячів, які активно цікавилися справами по той бік Карпат і намагалися залучити місцеву інтелігенцію до співпраці. Старше покоління відкинуло пропозицію про об'єднання спільних зусиль, але молодше активно співпрацювало. Хоч Ю.Жатковича, Г.Стрипського, Т.Злоцького та інших важко назвати свідомими українцями, але вони в тій чи іншій мірі визнавали належність населення історичного Закарпаття до української нації. Аналіз періодичних видань свідчить, що з часом таких людей ставало все більше.

Що ж до простого народу, то рівень його національної свідомості, як правило, був дуже низьким. Поширеними були етноніми «руський», «русин», «угро-руський». Залишившись без провідників і постійно зазнаючи асиміляційного тиску, населення поступово все більше мадяризувалося. Проте Перша світова війна мала визначний вплив на зростання національної свідомості населення краю. Після розпаду Австро-Угорської імперії ми спостерігаємо прагнення об'єднатися з іншими українськими землями, закріплене в рішеннях Народних Рад.

Кращі умови для ведення культурно-просвітницької роботи з'явилися після входження краю до складу Чехословацької республіки. Проте невдала спроба заснування Товариства 29 квітня 1920 р. засвідчила, що навіть у нових умовах ще залишається значна кількість русофільськи налаштованої інтелігенції і робота «Просвіти» наражатиметься на їхню протидію. Але 9 травня 1920 р. товариство «Просвіта» все ж було засновано.

Своєю діяльністю Товариство намагалось охопити широке коло питань, займаючись не лише культурно-просвітницькою працею, але і намагаючись впливати і на економічну сферу, сподіваючись покращити матеріальні умови життя населення.

Згідно з першим статутом, свою діяльність «Просвіта» проводила лише на теренах Підкарпатської Русі, що, як виявилось згодом, стало серйозним недоліком. Очевидно, очільники Товариства вважали, що згодом Пряшівщина буде частиною Підкарпатської Русі, але вона адміністративно залишилася в межах Словаччини і через це українське населення цих земель опинилося поза впливом «Просвіти». Тому другий статут задекларував, що діяльність Товариства поширювалася на всю Чехословаччину. Але цей статут був прийнятий в 1924 р., коли «Просвіта» вже мала конкурента – «Общество им. А.Духновича». Ініціатива була втрачена, оскільки духновичівці поширили свій вплив на Пряшівщину.

Досить складним був і сам процес заснування читальні, що гальмувало розвиток низових організацій. Лише згодом він був спрощений. Центральна, або філія, взяли на себе основну роботу з організації читалень.

Основна тенденція в діяльності Товариства до 1928 р. полягала в намаганні взяти під свій контроль якомога більше напрямків культурної, громадської, економічної діяльності. Складалося враження, що «Просвіта» намагається скласти конкуренцію урядові.

Визначення основних напрямків роботи дозволяло, з одного боку, зосередити зусилля і ресурси на їх виконання, але з іншого боку гальмувало діяльність з інших напрямків. Зосередження уваги на організації курсів для неписьменних та на проблемі будівництва Народного Дому, а також на театрі та створенні музею, зумовило той факт, що організаційна мережа Товариства розвивалася досить слабо. Тому не була створена розгалужена мережа філій та читалень. У самій «Просвіті» велися серйозні дискусії стосовно того, який напрямок роботи «Просвіти» має бути пріоритетним.

У березні 1923 р. було створено конкурентне «Общество им. А.Духновича». «Просвіта» втратила монополію на ведення культурно-просвітницької роботи. У подальшому обидва Товариства вели виснажливу боротьбу за вплив на населення і за прихильність чехословацької влади. Це протиборство нерідко велося нечесним способом.

Період 1930 – 1931 рр. став для Товариства найскрутнішим, і воно опинилося на межі повного занепаду. Спостерігається навіть скорочення чисельності членів та зменшення кількості читалень. В ході дослідження ми зробили узагальнений висновок щодо причин тимчасового занепаду «Просвіти»:

- 1) фінансова скрута після будівництва «Народного Дому»;
- 2) боротьба з «Обществом им. А.Духновича» і русофілами загалом;
- 3) недосконалість організаційної мережі;
- 4) відсутність контролю за читальнями, унаслідок чого Централія не мала достовірної інформації про стан справ у читальнях;
- 5) погана господарська діяльність голів читалень;
- 6) психологічні причини: багато діячів «Просвіти» просто не готові були вести діяльність товариств, бо не мали ні відповідної освіти, ні досвіду.

Це зумовило зміну стилю ведення власної діяльності. У цей період починається децентралізація Товариства. Створюються дочірні організації, наприклад, Товариство «Руський музей» в Ужгороді. Відбуваються зміни в керівництві, активно залучається молодь. Починаючи з 1932 – 33-х рр. ведеться праця, практично повністю сперта на власні сили, а не на допомогу держави. Поступово, але впевнено, «Просвіта» повертає собі колишній вплив. Із 1934 р. вона набирає обертів, хоч за кількістю читалень і надалі поступається «Обществу им. А.Духновича», але вже за впливовістю набагато перевищує його.

Відносини між Чехословацьким урядом і Товариством протягом 1920 – 1930-х рр. були складними і неоднозначними. У конкретний період вони зумовлювалися ставленням чехословацьких урядовців до українського національного руху і, відповідно, могли бути хорошими або ворожими. У свою чергу Товариство завжди намагалося підтримувати теплі відносини з урядом, не допускати на його адресу різких висловлювань та дій, спрямованих на підірив внутрішньополітичної стабільності держави. У відносинах між «Просвітою» та чехословацьким урядом можна виділити чотири періоди:

- 1) 1920 – 1923 рр. Період характеризується прихильним ставленням уряду Чехословацької республіки до діяльності «Просві-

ти». У цей час уряд надавав «Просвіті» велику матеріальну і моральну допомогу, підтримує український національний рух.

2) 1924 – 1928 рр. Період характеризується поступовим погіршенням ставлення урядового чинника до Товариства, згортанням співпраці і скороченням матеріальної допомоги, що значною мірою відбилося на діяльності «Просвіти».

3) 1929 – жовтень 1938 рр. Починається активне поборництво українського руху, а отже, і його головного репрезентанта – «Просвіти». У цей час забороняється означення національності місцевого населення як «українці», урядом переслідуються члени Товариства.

4) Жовтень 1938 – березень 1939 рр. Покращення відносин між урядом і «Просвітою» через вкрай складну міжнародну ситуацію, у якій опинилася Чехословаччина.

Проте, незважаючи на перипетії у взаєминах із владою, можна стверджувати, що чехословацький уряд проводив політику зі стримування українського національного руху.

Значним був вплив товариства «Просвіта» на виникнення та діяльність проукраїнських політичних партій. Зокрема, РХ(З)П, СДПР, української фракції Аграрної Партії, ХНП та УСП.

Фактично, керівний склад Товариства в повному складі був представлений в РХ(З)П, а після її самоліквідації – у ХНП. «Просвіта» виступала своєрідним координаційним центром між проукраїнськими політичними партіями. Саме серед просвітян виникла думка про створення політичної партії, яка б об'єднала всі українські сили – майбутнього УНО.

Беручи до уваги той факт, що місцеве населення є частиною української нації, товариство «Просвіта» сприяло утвердженню та поширенню української літературної мови в Підкарпатській Русі, при цьому, посилаючись на рішення Чеської Академії Наук. Діячі «Просвіти» І.Панькевич, а згодом А.Волошин та Ф.Агій написали ряд граматик руської (української) мови. Граматика І.Панькевича – єдина, що була схвалена міністерством шкільництва та народної освіти для навчання в школах.

Проте, така діяльність Товариства викликала опір серед русофільськи налаштованої інтелігенції. Розгорілася полеміка докола того, яка мова – українська чи російська – повинна використовуватися для навчання в школах. Частина інтелігенції не ви-

знавала окремішності української мови, вважаючи її діалектом російської. Але навіть у цьому питанні вони не мали єдності. Ці дискусії призвели до заохочення наукового вивчення просвітянами української мови і пам'яток давнього письменства.

Наслідком полемічної боротьби довкола «мовного питання» стало те, що просвітяни старшого покоління значно покращили свої знання української мови й науково довели той факт, що місцеві діалекти є діалектами української мови. Ураховуючи це, «Просвіта» активно боролася проти запровадження російських підручників в школах, вбачаючи в цьому спосіб денационалізації населення.

Товариство «Просвіта» мало значний вплив на культурний розвиток Підкарпатської Русі, більше того, фактично лише воно сприяло розвитку та поширенню української культури.

Завдяки міцним позиціям «Просвіти» в освітній галузі, з нею активно співпрацювали учителі та учительські організації такі як «Учительська громада» та «Педагогічне товариство Підкарпатської Русі». Їхні члени були найсвідомішими та найактивнішими членами «Просвіти». Вплив учителів на молоде покоління був дуже значним, для дітей створювалися різноманітні гуртки, у позашкільний час діяла скаутська організація Пласт. Учителі-просвітяни заохочували обдаровану молодь до творчості, ініціювали збирання матеріалів з етнографії – пісень, легенд, приповодк; записування звичаїв тощо; поширювали кращі досягнення світової та української педагогічної думки, виховували зі своїх учнів нових людей, свідомих громадян країни, але, в першу чергу, українців.

Значним досягненням «Просвіти» було і створення української літератури, нової за змістом і духом. Українська література початку 20-х рр. ХХ ст. не спиралася на русофільську традицію середини ХІХ ст. Популяризація Товариством творчості українських письменників – Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, Ю.Федьковича, І.Котляревського, Ольги Кобилянської – вплинула на зростання молодих письменників Підкарпатської Русі: В.Гренджі-Донського, Зореслава, Ю.Боршош-Кум'ятського, Ірини Невицької, І.Ірлявського. Вони поезією промовляли до свого народу, закликаючи до боротьби за свої права. Ці поети та проза-

їки своїми творами дуже впливали на молоде покоління, формуючи в нього національну ідентичність та любов до свого народу.

Митці В.Гренджа-Донський, Зореслав, Ю.Боршош-Кум'ятський, І.Ірлявський уже не були авторами крайового масштабу. Їхня творчість була відома у всій Україні. Галицькі та радянські літературні критики постійно стежили за їх творчістю.

Щоби сприяти молодим поетам та письменникам товариство «Просвіта» допомагало їм видавати свої збірки віршів. Друкувалися твори українських та зарубіжних письменників, книжки для дітей. Усі книжки випускалися українською мовою.

Товариство видавало Науковий Збірник товариства «Просвіти», у якому публікувалися актуальні праці з історії церкви, історії Підкарпатської Русі, педагогічні, лінгвістичні, музикознавчі, фольклорні праці. На сторінках «Наукового збірника» публікувалися як місцеві дослідники, так і вихідці зі Східної Галичини та Наддніпрянської України, російські та чеські науковці, зокрема: І.Панькевич, А.Волошин, В.Гаджега, Ф.Тихий, М.Возняк, Є.Перфецький, Г.Стрипський, М.Лелекач, Ф.Потушняк, К.Студинський, В.Гнатюк, Ф.Колесса та багатьох інших.

Товариство видавало журнал для дітей «Пчїлка», щорічні календарі «Просвіти» та газети «Українське слово» і «Світло».

Велике значення надавалося створенню Народного Музею та Публічної бібліотеки. Цей напрямок діяльності був одним із пріоритетних у роботі «Просвіти», проте так і не був реалізований, незважаючи на зусилля членів Товариства, які проводили збір етнографічних, історичних матеріалів, цінних рукописів та першодруків, іконостасів. Через відсутність приміщень не були виставлені навіть ті матеріали які вдалося зібрати, а погіршення стосунків із владою і, як наслідок, відмова в наданні грошової допомоги призупинили роботу музейно-бібліотечної комісії. Спроби Товариства заснувати окреме, де-юре незалежне від «Просвіти», музейне товариство, яке б реалізувало проект зі створення Народного Музею, завершилося невдало. Та все ж праця, проведена «Просвітою», не минула безслідно: ті молоді вчителі, які допомагали збирати музейні збірки, з часом спричинилися до заснування Краєзнавчого музею вже за радянських часів.

Кращою була ситуація зі створення бібліотеки. Завдяки допомозі НТШ та львівської «Просвіти» вдалося створити одну з найкращих бібліотек, у якій були зібрані не лише всі місцеві видання, але й книжки, видані в інших українських землях (особливо в Галичині).

На жаль, ми не можемо належним чином оцінити успіхи Товариства у зборі музейних матеріалів та бібліотеки, оскільки практично всі фонди були втрачені в період бурхливих 1939 – 1944 рр.

Безперечно найбільшим успіхом Товариства стало заснування першого сталого українського театру у Підкарпатській Русі. Його очолювали відомі українські театральні діячі М.Садовський, О.Загаров, В.Іванова, Н.Машкевич, О.Левитський, М.Аркас, Ф.Базилевич та багато інших. Театр виконував величезну просвітньо-виховну роботу, граючи п'єси з народного життя, промовляючи до своїх глядачів літературною українською мовою. Вплив театру особливо сильним був у селі. Під його впливом читальні товариства «Просвіта» активно створюють аматорські театральні гуртки.

Навіть коли держава відмовилася фінансувати театр, „Просвіта” зробила все можливе для його збереження, створивши окреме товариство, яке мало сприяти діяльності театру. Пізніше активно співпрацювала з театром «Нова Сцена».

Велечезну роботу провела «Просвіта» для поширення народної пісні у Підкарпатській Русі, яку поступово витісняли угорські та словацькі пісні. Був створений Руський Національний Хор, який виступав на всіх державних, народних, релігійних святах та різних публічних заходах, популяризуючи українську пісню. Подібні хори з успіхом організовували й у читальнях.

Разом з тим, був створений Крайовий учительський хор, який з успіхом представляв українську пісню в чехословацькій республіці та за її межами.

Товариство «Просвіта» закликало громадянство записувати та надсилати народні пісні для їх збереження. Із зібраних пісень створили Архів підкарпато-руської пісні. Вивчаючи народні пісні, дослідники звернули увагу на їх спільність з піснями Галичини та Наддніпрянщини; ураховуючи цей факт, очевидним був ви-

сновок про належність місцевого населення до українського народу.

Таким чином, товариство «Просвіта» здійснило велику працю спрямовану на підвищення освітнього й культурного життя населення Підкарпатської Русі, відродження й збереження його традицій. Квітесенсією цієї діяльності стало формування у населення (через розвиток освіти й культури) сталої української ідентичності та формування державотворчих потенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Фонд 72, Оп. 1. „Філіал культурно-просвітительного общества „Просвіта” в Мукачево. 1922 – 1939 рр.”

1. Спр. 1. Переписка с Цивильной управой, Народопросветительным Советом Ужгородского округа и другими по вопросу деятельности общества „Просвіта”. Устав, протоколы собраний, отчёты о работе читален общества „Просвіта”. 12 сентября 1922 – 8 марта 1933. – на 109 арк.
2. Спр. 2. Переписка с прессовым референтом газеты „Світло”, Союзом Подкарпатских русинских студентов, „Гуцульское общество” по вопросу прессы. 25 августа 1925 – 9 марта 1936. – на 111 арк.
3. Спр. 3. Переписка с полицейским управлением по вопросу разрешения устройства вечеров. Финансвые отчёты о проведении вечеров. 1 апреля 1930 р – 15 сентября 1935. – на 25 арк.
4. Спр. 5. Переписка с президиумом учительского общества, полицейским урядом по организационным вопросам общества „Просвіта”. 2 апреля 1931 – 20 декабря 1935. – на 24 арк.
5. Спр. 9. Переписка с Обществом „Прихильників Української господарської Академії” по вопросу организации Украинского техническо-хозяйственного института заочного обучения. 13 марта 1932-22марта 1935. – на 14 арк.
6. Спр. 12. Переписка с полицейским комиссариатом, Украинским научным институтом в Берлине и другими по вопросу помощи для организации и выпуска газеты „Світло”. Списки подписчиков на газету „Світло”. 23 ноября 1932-18 июля 1933. – на 116 арк.
7. Спр. 14. Переписка с Президентом Чехословацкой республики, Председателем реферата народного образования в Ужгороде, Союзом „Подкарпатских русских студентов” по вопросу деятельности общества „Просвіта” 9 января 1933-5 ноября 1933. – на 134 арк.
8. Спр. 16. Переписка с обществом Украинских абсолювентов торговых школ в Чехословацкой республике по вопросу поме-

щення кореспонденцій в газеті „Світло”. Списки підписчиків на газету „Світло”. 23 юлія 1933 – 21 фебруаля 1939. – на 94 арк.

9. Спр. 16 „а”. Рукописи статей и письма в редакцію, номера журнала за май-июнь 1934 года. 1933-1934. – на 135 арк.

Фонд 72, опис 2 „Культурно-просветительное общество „Просвіта” г. Ужгород”

10. Спр. 1. Статут Товариства „Просвіта”, брошура В. Пачовського „Что то Просвіта”, незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; Статут Товариства Українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні „Просвіта” в с.Богдан. 12 грудня 1920-не пізніше 1938 року. – на 20 арк.

11. Спр. 2. Оголошення про відзначення 120 річчя з дня народження О.Духновича, Шевченківських днів; 40-річчя театральної діяльності М.К.Садовського і інші свята. 2 грудня 1920-9 червня 1929. – на 22 арк.

12. Спр. 5. Брошура М.Творицла „Історія основання товариства „Просвіта” Підкарпатської Русі в Ужгороді”, вірш мешканця с.Рахова про місцевого багача і його проугорський напрямок; лист і вірш учителя с. Кивяжд. 17 листопада 1921 - 3 лютого 1922. – на 22 арк.

13. Спр. 8. Відозва Крайового товариства охорони дітей й опіки над молоддю в Львові про відкриття дошкільних установ; копія розпорядження Цивільного управління про заміну української мови, як предмета, в неукраїнських школах чеською, оголошення й проект при Українському інституті Громадянства в Празі. 16 січня 1922 - 13 квітня 1927. – на 14 арк.

14. Спр. 12. Донесення до окружного суду, лист до єпископа Мукачівського і заява члена „Просвіти” Висоцького по суперечках в мовній справі і інших, порядок денний засідання Головного Виділу т-ва „Просвіта” 28 лютого 1924 року. 22 січня 1923 - 24 травня 1928. – на 16 арк.

15. Спр. 17. Лист читальні с. В.Бичків з проханням провести збірку коштів на побудови читальні; програма вечора святку-

- вання ювілею Духновича. 28 квітня - 1 грудня 1928. – на 2 арк.
16. Спр. 19. Лист до депутата пераламенту Юлія Гусная і львівського митрополита Шептицького в справах дотації й позики, відозва комісії про добровільні внески на користь „Просвіти”; виписки з рахунків М. Бращайка і артистів театру. 3 жовтня 1928-1серпня 1934. – на 38 арк.
 17. Спр. 20. Циркуляр правління товариства про відзначення 10-річного ювілею створення „Просвіти” в Ужгороді, промова на святкуванні. 9 травня 1930. – на 17 арк.
 18. Спр. 21. Список читалень „Просвіти”, програми святкування Шевченківських днів. 4 квітня – 4 квітня 1930. – на 7 арк.
 19. Спр. 22. Оголошення видавництва „Пчілка” про випуск свого календаря „Українська справа в Празі”. 6 листопада 1930. – на 4 арк.
 20. Спр. 25. Резолюції наради товариства „Просвіта” й інших і Ужгороді 3 го вересня 1930 р. в справі відкриття на закарпатті університету й технічної школи. 3 вересня 1931. – на 1 арк.
 21. Спр. 28. Відозва про створення товариства прихильників української господарської академії й статут товариства. 13 червня 1931. – на 7 арк.
 22. Спр. 29. Відозва комісії по збиранню добровільних внесків. 25 грудня 1931. – на 6 арк.
 23. Спр. 31. Статут кооперативного товариства „Руський театр”, акти, ревізії. Листування з крайовим кооперативним союзом про звітність товариства, договір від 1 березня 1931 року про здачу товариством в аренду театру колишньому директору Руського театру товариства „Просвіта”. 1 березня 1931 - 29 вересня 1938. – на 113 арк.
 24. Спр. 32. Протокол об’єднаної наради товариства “Просвіта” і інших від 2 жовтня 1932 року в справі протесту проти запровадження в школах російських підручників. 2 жовтня - 15 жовтня 1932. – на 3 арк.
 25. Спр. 34. Звернення правління до членів товариства з закликом про добровільні внески для поліпшення фінансового становища товариства. 9 березня – 9 грудня 1932. – на 14 арк.
 26. Спр. 35. Листування з санаційною комісією про збирання добровільних внесків і правила її роботи; лист Гренджі-

- Донського з пропозиціями щодо підвищення рентабельності кінотеатру „Уранія”. 6 січня 1932 - 29 квітня 1936. – на 174 арк.
27. Спр. 36. Заявки санаційної комісії на відпуск коштів. 21 червня 1932 – 5 серпня 1933. – на 28 арк.
 28. Спр. 46. Циркуляр Мукачівського філіалу „Просвіти” про опір запровадженню в школах російських підручників. 3 жовтня 1932. – на 3 арк.
 29. Спр. 48. Лист Мукачівського філіалу до торгівельної фірми з пропозицією вжити в торгових точках українську мову січень 1932. – на 2 арк.
 30. Спр. 50. Листи діяча „Просвіти” інженера Леоніда Романюка до урядовців і своїх знайомих в справах поширення каменяряства та інших, автора брошур по кооперації про видання і поширення; правління товариства до директора торгівельної академії Августина Штефана про незгоду передати редагування „Українського слова”; Мукачівським передплатникам. 25 березня 1932 - 10 грудня 1933. – на 106 арк.
 31. Спр. 52. Відозва Мукачівського філіалу „Просвіти” про заснування газети „Світло”, підписні аркуші на фонд преси 29 грудня 1932 – 10 жовтня 1933. – на 7 арк.
 32. Спр. 53. Рукопис статті без підпису „Любов до Вітчизни”, лист із с. Кальника про сварки на ґрунті незгод щодо української мови і пісень. 10 вересня - 26 вересня 1932. – на 6 арк.
 33. Спр. 61. Циркуляри мукачівського філіалу про проведення річних звітних зборів філіалу й читалень, звіт про діяльність філіалу за 1933 рік. Протокол зборів читальні в с.Кальник. 10 жовтня 1933 - 5 липня 1933. – на 26 арк.
 34. Спр. 63. Номер газети „Світло” за квітень 1933 року. Уривки номерів. Квітень 1933 – серпень 1933. – на 12 арк.
 35. Спр. 64. Повідомлення філіалів Березівського і Перечинського про обраних делегатів на нараду, лист члена „Просвіти” про замовлення ним книжок для читалень у Львові. 26 липня 1933 - 30 грудня 1933. – на 5 арк.
 36. Спр. 82. Текст звернення мукачівського філіалу „Просвіти” до міністра закордонних справ Е.Бенеша, листування з іншими філіалами про проведення міжфіліальної наради й список обраних до складу делегацій для вітання Бенеша членів мука-

- чівського філіалу. 22 березня 1934 - 19 вересня 1934. – на 17 арк.
37. Спр. 87. Реєстр вхідних і вихідних листів Ужгородського Етнографічного товариства; список членів засновників. 15 листопада 1934 – 17 вересня 1938. – на 36 арк.
38. Спр. 88 Листи мукачівського філіалу до берегівського й дирекції горожанської школи в с. Білках в справі створення Іршавського філіалу. 19 квітня 1934. – на 2 арк.
39. Спр. 91 Повідомлення крайового управління про рішення найвищого суду в справі назви мови – українська аюо малоруська чи русинська, рішення найвищого суду в справі назви учительського товариства. 1936. – на 7 арк.
40. Спр. 99. Розпорядження санаційної комісії про виплату мукачівському філіалу субвенцій на видання газети „Світло”. 22 травня 1936 – 24 березня 1937. – на 6 арк.
41. Спр. 104. Статут видавничого кооперативу „Українське слово” в Мукачеві. 9 квітня 1936. – на 15 арк.
42. Спр. 126. Оголошення Етнографічного музею Підкарпатської Русі в Мукачеві про річні загальні збори, запрошення мукачівського філіалу на шевченківське свято в день 77 річниці з дня смерті поета. 6 квітня 1938. – на 2 арк.
43. Спр. 129. Договір між товариством „Руський театр „Нова Сцена” в Ужгороді й управою театру „Нова Сцена” при хустському філіалі „Просвіти” про приєднання театру до товариства й листування в справах субвенції й сплати боргів. 20 квітня 1938 – 18 жовтня 1938. – на 33 арк.
44. Спр. 135. Частина списку читалень „Просвіти” й їх голів. Без дати. – на 5 арк.
45. Спр. 144. Стаття без підпису „Американські русини” „Просвіти” про грошову допомогу від українських емігрантів в Америці. 1921. – на 6 арк.
46. Спр. 147. Тексти статей інж.Володимирова „Проблема кооперації та народний вчитель”, Шаповала „В оборону українського шкільництва на еміграції” і інші. 8 лютого 1932 – 3 жовтня 1932. – на 74 арк.
47. Спр. 162. Лист редакції до віце-президента з простуванням закидів газети „Подкарпатске гласи” й запевненням в лояльності. 7 серпня 1936. – на 1 арк.

48. Спр. 164. Дописи про виступи драматичного гуртка „Просвіти” в Саваляві й шкільну ялинку в с. Заріччя. 23 січня – 26 січня 1936. – на 3 арк.
49. Спр. 189. Листування з сільськими читальнями товариства „Просвіта”, мукачівським окружним урядом та іншими про організацію і проведення з’їзду представників читалень „Просвіти”. Програма з’їзду. Поздоровчі телеграми з’їзду. 1933. – на 77 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

50. Боршош-Кумятський Ю. Червона калина / Ю. Боршош-Кумятський / [Упорядкування і підготовка текстів Ю. Балеги]. – Ужгород, 1980. – 225 с.
51. Волошинь А. Методическая грамматика карпато-русского языка для народных школ. Часть I. Для I и II классов народной школы / Августинь Волошин. – Ужгород : Книгопечатня акціонерного товариства „УНІО”, 1919. – 32 с.
52. Волошин А. Методична граматика карпато-руського языка для низших клас народных школ / Августин Волошин. – Ужгород : Книгопечатня акціонерного товариства „УНІО”, 1923. – 111 с.
53. Гренджа-Донський В. Доки ще нам чекати? Дискусійна стаття // Василь Гренджа-Донський Я теж українець : Публіцистика / [Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В.І. Ільницького]. – Ужгород : ВАТ „Видавництво Закарпаття”, 2003. – С. 268-274.
54. Документи розповідають / [Букович Д. та ін]. – Ужгород : Карпати, 1971. – 188 с.
55. Документи свідчать : Збірник документів / [Упоряд. А.Гайдош]. – 2-ге вид., доп. – Ужгород : Карпати, 1985. – 160 с.
56. Донесення єпископа Стефана Панковича міністру у справах культури й освіти 8 вересня 1873 р. // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) / [Упорядкування Кобаля Й. В., передмова Худанича В. І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 16-17.

57. Закон число 1879; XVIII. Про навчання угорської мови у закладах народної освіти // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) / [Упорядкування Кобалю Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 13-15.
58. І ми в Європі : Протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) / [Упорядкування Кобалю Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 18-27.
59. Общество СВ. Василя Вликого // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 69-70.
60. Панькевич І. Граматика руського языка для молодших клясшкѳл середних и горожаньских / Иван Панькевич. – Мукачево, 1922. – С. 89.
61. Панькевич І. Протестний лист І. Панькевича адресований крайкому комуністичної партії в Пряшеві / Иван Панькевич // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 49-56.
62. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Руси / Иван Панькевич. – З приложеням 5 діалоктологічних мап. Частина І. Звучання і морфологія. – V Praze, 1938. : Nakladu Sboru pro výkum Slovenska a Podkarpatské Rusi. V komisi nakladatelstvi „Orbis”. – 549с.
63. Протокол II засідня Головного Виділу тов. Просвіта в Ужгороді одбутого 18 мая 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003.
64. Протокол III изъ засідання Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 25 V 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.78-79.
65. Протокол изъ засідання головного Выділа тов. „Просвіта” дня 8.VI.1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужго-

- роді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 79-81.
66. V Протоколь изъ засіданя Головного Выділу тов. „Просвіты дня 28 VII 1920 въ Ужгороді // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 81-82.
67. Протокол X Засіданя Головного Выділа тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 7.IX.1920 въ салі Руського Клуба // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 89-91.
68. Протокол XII Засіданя дня 15 X. 1920. Головного Выділа тов. „Просвіта” в Ужгороді // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 93-94.
69. Протокол XV Засіданя Головного Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 27 грудня 1920 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 101-103.
70. Протокол XVII Засіданя Головного Виділу тов. „Просвіта” въ Ужгороді дня 26 I 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 106-109.
71. Протокол XVIII Засіданя Головного Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 109-112.
72. Протокол I Засіданя новообраного на загальних зборах дня 22 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 142-144.
73. Протокол XXII Засіданя Головного Выділу товариства „Просвіта” дня 6 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 120-122.
74. Протокол XXIII Засіданя Головного Выділу дня 20 квітня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді.

- Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 123-125.
75. Протокол XXV Засідання Головного Выділу товариства „Просвіта” дня 25 мая 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 129-130.
76. Протокол II Засідання Головного Выділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 29 червня 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 137-139.
77. Протокол IV Засідання дня 13 юлія 1921 р. // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 142-144.
78. Протокол V Засідання дня 20.VII.1921 в 6 год. по пол. В салі „Руського Клубу” // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 145-146.
79. Протокол VI Засідання дня 8 августа 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 147-148.
80. Протокол XI Засідання Головного Выділа товариства „Просвіта” дня 12 октобра 1921 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 158-160.
81. Протокол XIII засідання головного выділу товариства „Просвіта” 2 януара 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 163-166.
82. Протокол XV Засідання Головного Выділу товариств. „Просвіта” дня 27 фебруара 1922.// Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 168-170.
83. Протокол XVII Засідання головного виділу тов. „Просвіта” дня 5 априля 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в

- Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.173-174.
84. Протокол XVIII Засідання Головного виділу товариства „Просвіта” дня 11. V. 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 175-177.
85. Протокол XX Засідання Головного виділу товариства „Просвіта” дня 10 VI 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 180.
86. Протокол XXI Засідання Головного виділу товариства „Просвіта” 1 VII 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 181-183.
87. Протокол XXIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” 19 юлія 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.187-188.
88. Протокол XXVIII Засіданє головного виділу товариства „Просвіта” дня 2 октобра (1922) // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 197-198.
89. Протокол XXX засідання головного виділу т-ва „Просвіта” дня 21 октобра 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 201.
90. Протокол III Засідання Головного Виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді одбулося в четвер дня 16 XI 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 208-210.
91. Протокол VIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 21 децембра 1922 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 219-221.

92. Протокол XXIII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” дня 1 II 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С.234-235.
93. Протокол XXII Засідання головного виділу товариства „Просвіта” 3 V 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 257-258.
94. Протокол XXVI Засіданє головного виділу товариства „Просвіта” 2 VI 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 266-268.
95. Протокол XXVII Засідання головного виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 7 юнія 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 269.
96. Протокол XXXI Засідання головного виділу товариства „Просвіта” 18 VII 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V – VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 276-278.
97. Протокол XXXV Засідання головного виділу тов. „Просвіта” в Ужгороді дня 24 VII 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V-VII (XIX-XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 286-287.
98. Протокол XLL Засіданє головного виділу товариства „Просвіта” 4 октобра 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 299-301.
99. Протокол XLV Засіданє головного виділу т-ва „Просвіта” дня 3 XI 1923 // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник V– VII (XIX – XXI) / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород : „Два кольори”, 2003. – С. 308-309.
100. Протоколь Перваго общаго собрания Общества. св. Василия В. производившаго въ Ужгородѣ 19 Сентября (1 окт.) 1866 года // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василия В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 70-75.

101. Протоколь перваго засѣданія комитета Общества св. Василя В. происходившаго въ Ужгородѣ 20 окт. (1 ноябр.) 1866 // Мѣсяцослов на 1867 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1866. – С. 76-81.
102. Протоколь третяго засѣданія комитета О. св. Василя В. происходившаго въ Унгварѣ 15 (27) Декабря 1866 // Мѣсяцослов на 1868 годъ. Изданъ обществомъ СВ. Василя В. – Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1867. – С. 79-85.
103. Таємне стає явним : Документи розповідають. – Ужгород, 1961. – 164 с.
104. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1957. – Т. 1. (1917-1923). – 556 с.
105. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1958. – Т. II. (1924-1929). – 576 с.
106. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1961. – Т. III. (1924-1929). – 531 с.
107. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1964. – Т. IV. (1934-1938). – 596 с.
108. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною : Збірник документів. – Ужгород, 1967. – Т. V. (1938-1944). – 520 с.
109. Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938 рр.). – Ужгород, 1959. – 620 с.

III. МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

110. Волошин А. Спомини / Августин Волошин // До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX – поч. XXст.) /

- [Упорядкування Кобаля Й.В., передмова Худанича В.І.]. – Ужгород : Карпати-Гражда, 2001. – С. 55-89.
111. Волошин А. Спомини / Августин Волошин // Волошин А. Твори / [Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки]. – Ужгород : „Гражда”, 1995. – С. 39-76.
112. Дівнич О. Із мого життя / Ольга Дівнич // Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва / [Ред. кол. О. Лисяк, Г. Лужницький (головний редактор), Л. Полтава (літмовний редактор), В. Шашаровський]. – Нью-Йорк. – Париж. – Сідней. – Торонто : ОМУС, 1975. – С. 577 – 588.
113. Ключурак С. До волі (Спомини) / Степан Ключурак. – 1978. Карпатський Союз., Інк. – Нью Йорк. Н. Й. – 190 с.
114. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі (Спогад) / Антін Кущинський. – Буенос-Айрес : видавництво Юліана Середяка, 1981. – 224 с.
115. Панькевич І. Мій життєпис / Іван Панькевич // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 9-39.
116. Приходько О. Пробудилась Русь... Закарпаття 50 літ назад (Спомини) / Олексаа Приходько. – Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью Йорк, 1972. – 32 с.
117. Росоха С. Спомини : події і люди на моєму життєвому шляху / Степан Росоха / [уклад. В.Худанич]. – Ужгород-Торонто : Мистецька лінія, 2001. – 92 с.: іл.
118. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: нотатки з історії Закарпаття / Юліан Химинець / Науковий редактор О.В. Мишанич. – Ужгород : Карпати, 1991. – 144 с.
119. Химинець Ю. Тернистий шлях до України / Юліан Химинець / [Упорядкування та підготовка тексту Марії Химинець; Передмова Василя Худанича]. – Ужгород : „Гражда”, 1998. – 396 с.
120. Шандор В. Спомини. Том 1. Карпатська Україна 1938-1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород : МПН „Гражда”, 2000. – 390 с.
121. Штефан А. За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України / Августин Штефан. – Торонто, 1973. – Книга перша. – 352 с.

IV. СТАТИСТИЧНІ ДАНІ

122. А.Д. Товариство „Просвіта” в 1926 и 1927 рр. (Короткий звіт діяльності) // Народный иллюстрированный календарь „Просвіта” на переступный рік 1928. Річник VI. – Ужгород: Печатано в друкарни „Школьной помощи”, 1927. – С. 33-38.
123. Бращайко Ю. Що то є товариство „Просвіта” и чим оно важне для каждого Русина? (Звіт діяльності товариства за час од 1. VI. 1921. до 1. IX. 1922.) / [Ю. Бращайко, И. Панькевич] // Великий иллюстрированный народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рік 1923. Річник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 113-130.
124. Звіт изъ діяльності товариства „Просвіта” Подкарпатскої Руси за часъ одъ мая 1920 до 31 мая 1921 – Ужгородъ : Книгопечатня акціонерного товариства Унію, 1921. – 36 с.
125. „Просвіта” в роках 1932-1934 (до 30. VI. 1934) // Календар „Просвіти” на рік 1935. Рік видання 13-ий. Накладом народного фонду в Ужгороді. – Ужгород : Книгопечатня „УНІО”, 1935. – С. 33-38.
126. „Просвіта” за час 31. X. 1932. – 31. X. 1933 // Календар „Просвіти” на рік 1934. Рік видання 12-ий. – Ужгород : Книгопечатня „УНІО”, 1933. – С. 43-45.
127. „Просвіта” за час 30. VI. 1934. – 1. IX. 1935 // Календар „Просвіта” на переступний рік 1936. Рік видання 14-ий. – Ужгород : Друкарня „Свобода” – С. 78-80.
128. Товариство „Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 81-87.

V. СТАТТІ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

129. Бращайко М. Меморандум тов. „Просвіта” в Ужгороді о язииковѣм спорі / [М. Бращайко, Ф. Ревай] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – Априль. – Річ. VIII. – Ч. 4. – С. 81-85.
130. Бращайко М. Наша мета / Михайло Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого. – Річник I. – Число I. – С. 1.

131. Брящайко М. Боротьба за назву / Михайло Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1936. – 14 травня. – Рік видання V. – Число 18 (157). – С. 1.
132. Брящайко М. Про автономію / Михайло Брящайко // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 жовтня. – Рік видання V. – Число 57. – С. 1-2.
133. Вахнянин О. 200 лѣтний Пластовый календарь / Остап Вахнянин // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1925. – Ч. III. – Роч. II. – С. 6.
134. Вісти з нашого культурного життя // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1936. – Р. XII-XIII. – С. 61-63.
135. Война // Мѣсяцослов на 1919 обыкновенный годъ имѣющій дней 365. Составиль : отъ имени „Акційнаго товариства УНІО” Августинъ Волошинъ. Годъ изданія 51-ый. – Унгварь: Друкарня „Акційнаго товариства УНІО”, 1918. – С. 29-40.
136. Волошин А. Засновання й розвиток т-ва „Просвіта” (з Реферату виголошеного на Всепросвітянському з’їзді в Ужгороді дня 17. X. 1937) / Августин Волошин // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василіян, 1928. – С. 70-78.
137. Волошин А. Протокол із мовної конференції / [А. Волошин, І. Панькевич] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – март. – Роч. VIII. – Ч. 2-3. – С. 56-61.
138. Ворон А. Коляда на Гуцульщині / Андрій Ворон // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-февруар. – Р. VIII. – Ч. 1-2. – С. 21-23.
139. Вѣсти из культурного життя // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1931. – май-юній. – Р. VIII. – Ч. 5-6. – С. 131-133.
140. Гаджега В. Виїмка із статутів „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 4 квітня (IV). – Число 13 (106). – С. 3.
141. Гаджега В. Вступайте в члени „Руського Національного Музею” / [В. Гаджега, О. Бокшай] // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1930. – септембер – октобер. – Р. VII. – Ч. 7-8. – С. 174-176.
142. Дуб М. Короткий нарис світової політики в 1930 році / М. Дуб // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на

- рік 1931. Річник ІХ. – Ужгород : друкарня „Свобода”, 1931. – С. 46-53.
143. Заборона назв „Закарпаття”, „Підкарпаття” // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 24 січня. – Рік видання ІV. – Число 3 (96). – С. 1.
144. Загальнѣ зборы Просвѣты // Наука. – 1921. – 3 іюля. – Число 26. – С. 3.
145. Заклик // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 22 квітня. – Рік видання VI. – Ч. 16(202). – С. 2.
146. Залозецкій В. Задачѣ консерваторскоѣ працѣ для охорони памяток мистецтва на Пѣдкарпатскоѣ Русі / Володимир Залозецкій // Науковий збірник товариства „Просвѣта” за рѣк 1922 / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бірчака]. – Рѣчник І. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 112-123.
147. Етнографічний Збірник, видає Наукове твариство Імени Шевченка. Т. III. – Етнографічні матеріяли з угорскої Русі. Зібравѣ Володимир Гнатюк. Томѣ І. Легнди и новелі у Львові, 1897. Накладѣ товариства [рецензія] // Листокѣ. – 1898. – 15 февраля. – Годѣ XIV. – С. 42-44.
148. Етнографічне Товариство Пѣдкарпатскої Русі // Свобода. – Ужгород. – 1935. – 14 новембра. – Р. XXXV. – Ч. 26. – С. 3.
149. Етнографічне Товариство Пѣдкарпатскої Русі в Мукачеві // Українське слово. – Ужгород. – 29 квітня. – Рік видання VI. – Ч. 17(203). – С. 2.
150. Из життя культурного Пѣдкарпат. Русі // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1928. – Окт., Нов. – Р. V. – Ч. 8-9. – С. 198-200.
151. Из культурного життя Пѣдкарп. Русі. Основання „Руського Національного Музея” в Ужгородѣ // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – Юній. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 123-124.
152. Колесса Ф. Народні пісні Пѣдкарпатскої Русі (Мелодії й тексти) / Ф. Колесса // Науковий збірник товариства „Просвѣта” в Ужгороді за рік 1937-1938 / [За ред. А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Рѣчник XIII. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1938. – С. 49-149.
153. Колесса Ф. Народні пісні з південного Пѣдкарпаття – тексти й мельодії із вступною розвідкою / Ф. Колесса // Науковий збірник товариства „Просвѣта” в Ужгородѣ за рѣк 1923 /

- [Пôд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Рôчник П. – Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1923 – С. 122-142.
154. Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті / Ф. Колесса // Науковий збірник Науковий зборник товариства „Просвѣта” в Ужгородѣ за 1933-1934 / [Пôд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Рôчник П. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1934. – С. 121-148.
155. Кондратович М. Коротка исторія Общества св. Василя Великого / М. Кондратович // Ювілейный иллюстрированный календар на переступный рок 1928. Рок видання 60-ый. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1927. – С. 41-48.
156. Константин Грабар губернатор Підкарпатської Руси // Календар „Просвіта” на переступный рік 1936. Рок видання 14-ий. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 34-35.
157. „Культурно-освітній з’їзд”// Свобода. – Ужгород. – 1922. – 2-го юлія. – Рочник XXIII. – Число 52. – С. 2.
158. Лелекач М. Корытнянський збôрник церковных и свѣцких пѣсень / М. Лелекач // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1929. – септембер.– Р. VI. – Ч. 7. – С. 163-173.
159. Маркуш А. Тарас Шевченко (9. III. 1814. – 10 III. 1861) / Александер Маркуш // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 39-44.
160. Мартинович Б. Краєвий хор Підкарпатського учительства / Б. Мартинович // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 89-90.
161. Министер-Президент нашому театру // Свобода. – 1922. – 23 марта. – Число 24. – С. 1.
162. Мѣсяцослов на 1908 высокосный годъ, им ѣющій дней 366. Составиль : отъ имени „Акційнаго Общества УНІО” Августинъ Волошинъ. Годъ изданія 40-ый. – Унгваръ : Книгопечатня „Акційнаго Общества УНІО”, 1907. – 136 с.
163. На тему автономії Підкарпаття // Українське слово. – Ужгород. – 1932. – 15 лютого.– Рок видання I. – Число I. – С. 2.

164. Нарѣчїя околицы Рахова (Марам.). Переведено изъ брошюры Александра Бонкалова, профессора гимназїи дьендьешской // Наука. – 1911. – 4 января. – С. 6-7.
165. Наша книгопечатня // Мѣсяцослов на 1900 годъ, имѣющій дней 366. Составиль : отъ имени Общества св. Василя Великаго Юлій Чучка. Годъ изданїя 32-ый. – Унгварь : Изданіе книгопечатни „общества Св. Василя Великаго”, 1899. – С. 40-46.
166. Наша культура // Свобода. – 1922. – 18 юнія. – Число 48. – С. 1-2.
167. Наші письменники // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвіта” на рік 1931. Річник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 55-56.
168. Наші роковини // Календар „Просвіти” на рік 1938. Річник 16-ий. – Ужгород : Друкарня ОО. Василян, 1938. – С. 73-76.
169. Нова культурна інституція „Руський Національний музей” в Ужгороді // Українське слово. – Ужгород. – 1935. – 28 березня (III). – Рік видання IV. – Ч.12 (105).– С.2.
170. Новаковскій М. Народный домъ въ Ужгородѣ / М. Новаковський // Наука. – 1920. – 31 октября. – Число 42. – С. 1-2.
171. Новаковський М. Національний музей й бібліотека Подкарпатськоѣ Руси / М. Новаковський // Великий ілюстрований народный календарь товариства „Просвіта” на звычайный рѣк 1923. Рѣчник I. – Ужгород : Друкарня Акц. Т-ва „Унію”, 1922. – С. 65-67.
172. Од редакціѣ // Науковий зборник товариства „Просвѣта” в Ужгородѣ за рѣк 1922. Выдає литературно-науковий оддѣл / [Пѣд редакїєю Августина Волошина, ДР. Василя Гаджеги, ДР. Ивана Панькевича и ДР. Володимира Бирчака]. – Рѣчник I. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „Унію” 1922. – С. 5.
173. Основаніе акціонернаго Общества Унія // Мѣсяцословъ на 1903 годъ имѣющій дней 365. Составиль : отъ имени „Акційного Общества УНІЙ” Августинъ Ив. Волошинъ. Годъ изданїя 35-ый. – Унгварь : Книгопечатня акційного общества Уній, 1902. – С. 65-68.

174. П. (Панькевич) Архив підкарпатсько-руської пісні / П (Панькевич) // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1925. – Юній. – Р. II. – Ч. 6. – С. 100-101.
175. Панькевич И. Архив фонографічних записів живої бесіди и пісні в чехосл. республіці / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1929. – септембер. – Р. VI. – Ч. 7. – С. 160-162.
176. Панькевич И. В столітню річницю видання першого повного збірника народних пісень / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1927. – 15 окт. – Р. IV. – Ч. 8. – С. 177-182.
177. Панькевич І. Єще о нашом національному музею / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1928. – Юній. – Р. V. – Ч. 6. – С. 129-130.
178. Панькевич І. Наш національний музей / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1928. – Априль. – Р. V. – Ч. 4. – С. 78-81.
179. Панькевич І. Новонайдені старинні світські пісні в підкарпатським пісеннику Й.Сабова / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – Ужгород. – 1934. – януар-фебруар. – Р. XI. – С. 47-62.
180. Панькевич И. Одповідь на анонимну брошуру: „Граматика Панькевича, разбор ея, на основаніи данихъ науки о языкъ, по рецензії професора Георгія Геровскаго" / Иван Панькевич // Подкарпатська Русь. – 1930. – Роч. VII. – Ч. 7 – 8. – С. 170 – 174.
181. Панькевич И. О збираню матеріалов до діалектологічного подкарпатського словаря / Иван Панькевич // Підкарпатська Русь. – 1925. – 15 марта. – Ч. 3. – С.43 – 44.
182. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. I. / Иван Панькевич // Науковий зборник Тов-ва „Просвіта” в Ужгороді за 1928/29 рок. / [Під. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник. VI. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1929. – С. 129 – 196.
183. Панькевич И. П'єстряловській рукопис Александрії из року 1774 / Иван Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвіта” в Ужгороді за 1925 рок. / [Під. ред. А.

- Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Рочник IV. – Ужгород : Друкарня оо. Василян, 1925. – С. 177 – 187.
184. Панькевич І. Тишовська „Александрѣя” на початку XVIII вѣку / Іван Панькевич // Науковий зборник товариства „Просвѣта” в Ужгороді за 1922 рок / [Пѣд. ред. А. Волошина, В. Гаджеги, И. Панькевича, В. Бирчака]. – Рѣчник I. – Ужгород : книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1922. – С. 7-108.
185. Панькевич І. Що читали дѣти наших прадѣдов в школах в другой половинѣ XVIII столѣтя / Іван Панькевич // Подкарпатска Русь. – 1925. – 15 септембра. – Роч. II. – Ч. 7. – С. 117 – 118.
186. Перед загальними зборами тов. Просвѣта в Ужгородѣ // Свобода. – 1925. – 15 январа. – Число 2. – С. 2.
187. Підкарпатська Русь – Українська // Українське слово. – Ужгород. – 1937. – 14 сїчня. – Число 2 (188). – Рїк видання VI. – С. 1.
188. Повхан Ф. Исторїя у народных пѣснях / Федор Повхан // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – юнїй. – Р. VII. – Ч. 6. – С. 156-161.
189. Попович Д. Свобода / Д. Попович // Великий господарський родинний календар товариства „Просвїта” на звичайний рѣк 1925. Рѣчник 3. – Ужгород : друкарня Крживанек и Миравчик, 1924. – С. 72-74.
190. Початки руського театру тов „Просвїта” // Свобода. – Ужгород. – 1936. – 16 липня. – Рїчник XXXVII. – Число 15. – С. 3.
191. Ревай Ю. Вписуйтеся в члени „Педагогичного Товариства!” / [Ю. Ревай, А. Волошин] // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1925. – 15 январа. – Ч. 1. – Роч. IV. – С. 16.
192. Ревай Ф. Не забудьмо спомянути (з приводу 70 р. з дня смерти Тараса Шевченка) / Федїр Ревай // Народний ілюстрований календар т-ва „Просвїта” на рїк 1931. Рїчник IX. – Ужгород : Друкарня „Свобода”. – С. 35-38.
193. Роццахѣвський М. Музыка и спѣв в присѣлку Вышоватѣм в Мараморошѣ / М. Роццахѣвський // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-фебруар. – Р. VIII. – Ч. 1-2. – С. 21-23.
194. Роццахѣвський М. Музыка и спѣв в присѣлку Вышоватѣм в Мараморошѣ (конець) / Михайло Роццахѣвський // Подкар-

- патска Русь. – Ужгород. – 1931. – януар-февруар. – Р. VIII. – Ч. 4. – С. 75-81.
195. „Руський театр” в добі найкращого розвитку” // Свобода. – Ужгород. – 1936. – 30 липня. – Річник XXXVII. – Число 16. – С. 4.
196. Сільський політик. Справа незалежної української партії. Дискусійна стаття // Українське слово. – 1935. – 17 січня. – Рік видання IV. – Число 2 (95). – С. 1-2.
197. Стешко Ф. Церковна музика на Підкарпатській Русі // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді / Ф. Стешко / [Під. ред. В. Гаджеги, А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака]. – Річник XII. – Ужгород : Друкарня О.О. Василян, 1922. – С. 118-128.
198. Сучок І. Честуймо нашу пісню / І. Сучок // Свобода. – Ужгород. – 1935. – 25 априля. – Р. XXXVI. – Ч. 10. – С. 3.
199. “Театр” // Свобода. – Ужгород. – 1936. – 27 серпня. – Річник XXXVII. – Число 18. – С. 4.
200. Ульванській В. Старинні колядки Підкарпатскої Русі / В. Ульванській // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1923. – юній. – Р. I. – Ч. 1. – С. 8-16.
201. Ульванській В. Старинні колядки Підкарпатскої Русі (Продовження) / В. Ульванській // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1924. – 1 януаря. – Р. I. – Ч. 2. – С. 50-61.
202. Ульванській В. Старинні колядки Підкарпатскої Русі (Докінчення) / В. Ульванській // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1924. – 1 януаря. – Р. I. – Ч. 4. – С. 123-127.
203. Феделеш К. Руський народь / К. Феделеш // Наука. – 1914. – юній. – Номерь 5. – Годь издания XVIII. – С. 21-24.
204. Фенцик С. Алоіз Іраяк / С. Фенцик // Карпатский свѣт. – Ужгород. – 1930. – № 3-4. – Роч. III. – С. 893.
205. Хор мукачівської торговельної академії перед мікрофоном // Свобода. – Ужгород. – 1938. – 1 лютого. – Р. V. XXXIX. – Ч. 5. – С. 1.
206. Чегиль С. Народнопросвітительная работа на Подкарпатской Русі / С. Чегиль // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородь, 1936. – С. 113-120.

207. Юревин. Наше руське шкôльництво в десятôм роцѣ само-
стôйности ЧСР / Юревин // Учитель. – 1930. – март-апрѣль.
– № 3-4. – С. 94-103.
208. V. рочнѣ зборы Тов. Просвѣта // Свобода. – 1925. – 29 январа.
– Число 4. – С. 3.

VI. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, ПОСІБНИКИ, СТАТТІ

209. Агій Ф. „Китиця квіток”. Дитячі віршики / Франц Агій // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. Похорон поета. Огляд творчості поета. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 231-232.
210. Баглай Й. Василь Гренджа-Донський про Миколу Садовського / Йосип Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 183-186.
211. Баглай Й. Від перших аматорських драмгуртків до професійного театру / Йосип Баглай // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV) / Під ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 31-37.
212. Баглай Й. Микола Садовський і закарпатський театр / Йосип Баглай // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 148-150.
213. Баглай Й. „Микола Аркас є наш...” / Йосип Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 29-33.
214. Баглай Й. На вівтар єдності українського народу (Промова о. Августина Волошина при відкритті „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді 15 січня 1921 року) / Йосип Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 17-20.
215. Баглай Й. Олександр Загаров – визначний діяч „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 125 – річчя від дня народження актора й режисера) / Йосип Баглай // Календар „Просвіти” на 2002 рік / Під ред. П. Федаки. – Ужгород : Календар „Просвіти” на 2002 рік. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2002. – С. 28-30.

216. Баглай Й. Перший художник – декоратор „Руського театру” товариства „Просвіта” в Ужгороді (До 100-річчя від дня народження художника М. Кричевського) / Йосип Баглай. – Ужгород, 1998. – 15 с.
217. Баглай Й. Просвітянський театр на Закарпатті / Йосип Баглай // Календар „Просвіти” на 1991 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1991. – С. 78-84.
218. Баглай Й. Роль театру в утвердженні української національної ідеї на Закарпатті: історія і сучасність / Йосип Баглай // Carpatica – Карпатика. – Випуск 14. Проблеми вітчизняної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород. – 2002. – С. 155-161.
219. Баглай Й. У вирі українського національного пробудження (До 115-ої річниці від дня народження видатного актора, директора і педагога в Карпатському краї Івана Трухлого) / Йосип Баглай. – Ужгород : „Гражда”, 1999. – 23 с.
220. Баглай Й. Українська пісня над Карпатами (До 80-річчя заснування Закарпатського крайового товариства „Просвіта”) / Йосип. Баглай. – Ужгород : „Два кольори”, 2000. – 44 с.
221. Баглай Й. Український театр „Нова Сцена” в Хусті / Йосип Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 43-46.
222. Баглай Й. 75 років просвітянському театрові на Закарпатті / Йосип Баглай // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 25-28.
223. Балєга Ю. Література Закарпаття двадцятих-тридцятих років ХХ століття / Юрій Балєга. – К. : Радянський письменник, 1962. – 245 с.
224. Балєга Ю. Моє навчання у відновленій українській Берегівській гімназії / Юрій Балєга // Берегівська українська гімназія : Матеріали науково-практичної конференції / [Редактор-упорядник проф. Василь Худанич]. – Ужгород : Гражда, 1997. – С. 58 – 67.
225. Балєга Ю. Художні відкриття чи правда факту? / Юрій Балєга. – Ужгород : Карпати, 1969. – 220 с.

226. Барчан В. Лірика Василя Гренджі-Донського / В. Барчан // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 43-83.
227. Бачинський Л. Учитель и пласт / Л. Бачинський // Учитель. – Ужгород. – 1927. – 30 марта. – Роч. VIII. – Ч.3. – С. 166-168.
228. Бачинський Л. Як подняти моральность у молодѣжи / Л. Бачинський // Підкарпатська Русь. – Ужгород. – 1927. – Роч. IV. – Ч. 10. – С. 227 – 228.
229. Баяновська М. Пластовим шляхом за красою життя. До 110-річчя від дня народження Остапа Вахнянина / Марія Баяновська // Календар „Просвіти” на 2200 рік. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С.56 – 58.
230. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – 159 с.
231. Болдижар М. Як визначався статус Підкарпатської Русі після Першої світової війни / Михайло Болдижар // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. – Річник V-VII (XIX – XXI). – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 23-39.
232. Білак С. Народ за ними не пішов / С. Білак. – Ужгород : Карпати, 1981. – 216 с.
233. Білак С. Слуга кількох господарів / С. Білак. – Ужгород : Карпати, 1977. – 92 с.
234. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Друге доповнене видання / Володимир Бірчак. – Ужгород : Друкарня „Школьної допомоги”, 1937. – 192 с.
235. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Факсимільне видання / Володимир Бірчак. – Ужгород : Ужгородський виробничо-видавничий комбінат „Патент”, 1993. – 200 с.
236. Бращайко М. Про пѣсню-коломыйку / Михайло Бращайко // Коломыйка. Збѣрник присвяченый I зѣзду Рустких Національных хорѣв Подкарп. Русі 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 7-10.
237. Букович Д. Павутиння омани / Д. Букович. – Ужгород : Карпати, 1974. – 128 с.

238. Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 196 с.
239. Вахнянин О. Пласт. Історія і пластове виховання / Остап Вахнянин. – Ужгород, – 1923. – 16 с.
240. Волошин А. О письменном язиці подкарпатських Русинів / Августин Волошин // Волошин А. Твори / Упорядкування, передмова, підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича і Павла Чучки. – Ужгород : „Гражда”, 1995 – С.155- 185.
241. Волошин А. Памяти Александра Духновича. Факсимільне видання. Здійснено закарпатським крайовим культурно-освітнім товариством „Просвіта” з нагоди 200-річчя народження Олександра Духновича / Августин Волошин. – Ужгород, 2003. – 32 с.
242. Вегеш М. Короткий життєпис Августина Волошина (1874-1945) / Микола Вегеш, В. Туряниця. – Ужгород, 1995. – 29 с.
243. Воскресенский Н. Начало журналистики на Закарпатье / Николай Воскресенский // Наукові записки Т. XXXIII. Українська і російська література / МВО УРСР, Ужгор. держ. ун-т; [Редкол. : С.П.Бевзенко, П.В.Лінтур (відп. ред.), П.М.Лісовий, М.М.Плвсецький, П.П.Пономарьов, Г.А.Шелюто].– Ужгород, 1958. – С. 5-25.
244. Воскресенский Н. Художественная литература на страницах Закарпатской газеты „Свет” / Николай Воскресенский // Научные записки Т. VI. Историко-филологическая серия / МВО СССР, Ужгор. гос. ун-т; [Редкол.: Н.С.Антошин (отв. ред.), С.Ф.Бевзенко, Н.С.Воскресенский, П.П.Пономарев]. – Ужгород : Обл. кн.-журн. изд-во, 1958. – С. 125-148.
245. Гаджега Ю. Історія общества св. Василья Великаго и речь ко дню 60-лѣтія его учреждения / Ю. Гаджега. – Ужгородъ : Типография школьной помощи, 1925. – 60 с.
246. Галас Б. Значення наукової та просвітницької діяльності І.Панькевича для утвердження української літературної мови / Б. Галас // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.185-188.
247. Галас Б. Утвердження нової української літературної мови на Закарпатті у висвітленні Франтішека Тихого / Б. Галас //

- Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.96-109.
248. Ганчин В. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті / В. Ганчин // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б. К. Галас (відповідальний редактор), В. С. Гадорець, В. Є. Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.23-30.
249. Ганурель З. Історія „словника південнокарпатських говорів” І.Панькевича у листуванні / З. Ганурель // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 179-181.
250. Гапоненко І. С. Ф. Черкасенко і Закарпаття / І. Гапоненко // CARPATICA-KARPATIKA. Випуск 3. До 50-річчя Ужгородського державного університету / [Ред. кол. Павленко Г. В., Балагурі Е. А., Макара М. П. та інші]. – Ужгород, 1995. – С. 81-84.
251. Голенда Й. Анатолій Кралицький. Розвідка і вибрані твори / Йоланда Голенда. – Братислава : Словацьке видавництво в Братиславі, відділ української літератури в Пряшеві, 1984. – 251 с.
252. Голомб Л. Лірика Зореслава в літературному контексті епохи / Лідія Голомб // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / [Упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 99-124.
253. Гомонай В. Нариси розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття (Дорадянський період) / В. Гомонай. - Частина І. Творчий потенціал учителя Частина ІІ. – Ужгород, 1990. – 135 с.
254. Гомонай В. Школа та освіта Закарпаття / [В. В. Гомонай, В. В. Росул, М. І. Талапканич]. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського комітету у справах преси та інформації, 1997. – 248 с.
255. Гошовський В. Місце музичного фольклору в діяльності товариства „Просвіта” // Матеріали установчої конференції по

- відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 61-67.
256. Гошовский В. Украинские песни Закарпатья / Владимир Гошовський. – М. : Всесоюзное издательство советский композитор, 1968. – 479 с.
257. Грамматика Панькевича. Разборъ ея на основаніи даныхъ науки о языкѣ, по рецензии профессора Георгия Геровского. – Ужгород : Свободное слово, 1930. – 26 с.
258. Грін О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ століть: історичний аспект / Олександр Грін. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. – 160 с.
259. Гуснай И. Языковой вопросъ въ Подкарпатской Руси / И. Гуснай. – Книгопечатня „св. Николая” въ Пряшевѣ, 1921. – 32 с.
260. Гренджа-Донська З. Павло Кукуруза – редактор і видавець (1896-1978) / Зірка Гренджа-Донська // Календар „Просвіти” на 1996 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1996. – С. 59-64.
261. Гренджа-Донський В. Величний Всепросвітянський з’їзд в Ужгороді 17. X. 1937; Маніфест до українського народу / Укладач П. Федака. – Ужгород, 1997. – 35 с.
262. Данилюк Д. Д. В. М. Гаджега – дослідник історії і культури Закарпаття / Дмитро Дмитрович Данилюк // CARPATICA – Карпатика. Актуальні проблеми історії, історіографії і культури країн центральної та південно-східної Європи. Випуск 2 / [Ред. кол. Павленко Г. В., Мазурок О. С., Балагурі Е. А. та інші]. – Ужгород, 1992. – С. 187-193.
263. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах / Дмитро Данилюк. – Ужгород : Патент, 1997. – 290 с.
264. Дзендзелівський Й. Наукова і громадська діяльність Івана Панькевича / Й. Дзендзелівський // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 176-178.
265. Долгош І. Т. Г. Шевченко і Закарпаття / І. Долгош. – Пряшів, 1956. – 75 с.

266. Дорошенко Д. Угорська Україна / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1992. – 62 с.
267. Єдлінська У. З історії боротьби за єдину літературну мову в Закарпатті в 1919-1938 рр. / У. Єдлінська // Філологічний збірник / [Ред.кол. І. К. Білодід (відповідальний редактор), І. І. Басс, В. Т. Коломієць, О. С. Мельничук (заст. відповідального редактора), Г. С. Сухобрус]. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1958. – С. 96-111.
268. Зоркій Н. Доказано-ли научно існування вполнѣ самостоятельного „украинского языка”? / Н. Зоркій. – Ужгородь : „Школьная помощь”, 1924. – 20 с.
269. Ільницький М. Молодомузівці лишилися молодими / М. Ільницький // Новини Закарпаття. – 1998. – 13 січня. – № 5. – С. 6.
270. Їжак. Українець чи рускій. Лекції для народу. Частина перша / Їжак. – Мукачево, 1938. – С. 1-39.
271. Й. Б. Українська пісня над Карпатами // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 121-123.
272. Кальницький П. З плеяди визначних українських диригентів. До 120-річчя народження Івана Трухлого / П. Кальницький // Календар „Просвіти” на 2004 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород, 2004. – С. 163-165.
273. Карпатська Україна : географія – історія – культура. Перевидано без змін. Накладом Карпатського Союзу в ЗСА. – Нью-Йорк, 1972. – 160 с.
274. Керецман Н. Краєзнавча діяльність „Просвіти” на Закарпатті / Н. Керецман, В. Керецман // Науковий збірник Товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород : Закарпатське крайове Товариство „Просвіта”, 1996. – С. 52-57.
275. Козак М. Основні тенденції літературного руху 20-30-х років на Закарпатті / М. Козак // CARPATICA – CARPATICA. Випуск 10. Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород, 2002. – С. 145-154.
276. Козак М. Поетика імпресіонізму в ліриці Ю. Боршоша-Кумятського / М. Козак // Українська поезія Закарпаття ХХ

- століття: Науковий збірник / упорядкування та передмова В.В. Барчан. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 84-98.
277. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 2. / И.Г. Коломиец – Томск : Издательство томского университета, 1962. – 678 с.
278. Копач Н. Руський Національний хор в Киблярѣ / Николай Копач // Коломыйка. Збѣрник присвяченый I зѣзду Рустких Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНЮ” в Ужгородѣ, 1926. – С. 21-22.
279. Крезе Л. О книжномъ просвѣщеніи на Подкарпатской Руси / Леонид Крезе // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С.121-124.
280. Кукуруза-Король М. Кілька слів про „Просвіту” / М. Кукуруза-Король // Календар „Просвіти” на 1995 рік / Під. ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП „Гражда”, 1995. – С. 42-44.
281. Куля Ф. Питання шкільництва на Закарпатті у контексті педагогічної спадщини Т.-Г.Масарика / Ф. Куля // Василь Пачовський у контексті історії та культури України: Науковий збірник. / [Редколегія: Б.К.Галас (відп. ред.), Н.В.Гуйванюк, Л.Г.Голомб та ін]. – Ужгород : „Закарпаття”, 2001.- 420 с. – С.312 – 321.
282. Лелекачъ Н. Подкарпатское письменство на початку XX віка / Н. Лелекачъ. – Унгваръ : Выдання Подкарпатського Общества Наук, 1944. – 31 с.
283. Лісовий П. Українська література в закарпатській періодиці (кінець XIX – початок XX ст.) / П. Лісовий // Радянське літературознавство. – 1970. – № 10. – С. 34-40.
284. Лісовий П. Через Бескиди / П. Лісовий. – Ужгород : Карпати, 1972. – 45 с.
285. Ліхтей І.М. Українськомовна періодична преса на Закарпатті доби Чехословаччини (1919-1939) / Ігор Михайлович Ліхтей // CARPATICA – Карпатика. Актуальні проблеми історії, історіографії і культури країн центральної та південно-східної Європи. Випуск 2 / [Ред. кол. Павленко Г.В., Мазурок О.С., Балагурі Е.А. та інші]. – Ужгород, 1992. – С. 204-209.

286. М.Р. (Михайло Роццахівський) Що спѣвати? / Михайло Роццахівський // Коломыйка. Збѣрник присвяченый I зѣзду Рустких Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 13-18.
287. Магочій П. Формування національної самосвідомості : Підкарпатська Русь (1848 – 1948) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с.
288. Мазурок О. Роль закарпатської „Просвіти” в налагодженні зв’язків краю зі Східною Галичиною в 20-30-роки ХХ ст. / О. Мазурок, В. Дідик // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 38-45.
289. Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф / Олег Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 292 с.
290. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті / О. Малець // Науковий збірник товариства Просвіта в Ужгороді. Річник IV (XVIII) / Під. ред. П.Федаки. – Ужгород : „Два кольори”, 2000. – С. 276-279.
291. Микитась В. З ночі пробивалися... / В. Микитась. – Ужгород : Карпати. – 1977. – 160 с.
292. Милославській П. Хоровое пѣніе на Подкарпатской Руси / П. Милославській // Подкарпатская Русь за годы 1919-1936. – Ужгородъ, 1936. – С. 125-130.
293. Мишанич О. В безмежжі зим і чужини... (Повернення Спиридона Черкасенка) / О. Мишанич // Мишанич О. Повернення : Літературно критичні статті й нариси. – К. : Обереги, 1997. – С. 16-63.
294. Мишанич О. Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття / Олекса Мишанич // Карпати нас не розлучають: Літературно критичні статті і дослідження. – Ужгород : Срібна Земля, 1993. – С. 5-18.
295. Мишанич О. Празька школа українських поетів і поезія Закарпаття 30-х років / Олекса Мишанич // Карпати нас не розлучають : Літературно критичні статті і дослідження. – Ужгород : Срібна Земля, 1993. – С. 119-129.

296. Мишуга Л. Підкарпатська Русь. Сучасний стан; Ортоскоп. Державні змагання Підкарпатської України / Передмова Олекси Мишанича. – Ужгород : Гражда, 1993. – 110 с.
297. Мыщюк О. Приятель „пораненого брата”. М.П. Драгоманів (В 35-ту річницю смерті) / О. Мыщюк // Подкарпатска Русь. – Ужгород. – 1930. – юній. – Рôчник VII. – Число 6. – С. 152-155.
298. Могорита М. Боротьба закарпатських Українців за рідну мову у ХХ столітті / М. Могорита // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С.259-262.
299. Мольнар М. Доля співця полонин / М. Мольнар // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 101-131.
300. Мушинка М. Володимир Гнатюк – життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / М. Мушинка // Записки наукового товариства ім. Шевченка : праці філологічної секції. Т. 207. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1987. – 365 с.
301. Мушинка М. І.Панькевич і Закарпаття / М. Мушинка // Матеріали наукової конференції присвяченої пам’яті Івана Панькевича (23 – 24 жовтня 1992 р.) / [Редколегія: П.Федака, Б.Галас, М.Мушинка та ін]. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1992.– 400 с. – С. 151 – 175.
302. Нікеєв В. Олександр Загаров і український театр / В. Нікеєв. – К. : „Мистецтво”, 1960. – 88 с.
303. Неточаєв В. Закарпаття напередодні першої світової війни (1908-1914) / В. Неточаєв // Наукові записки. Т. ХХІХ. Історія Закарпаття. Присвячується 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції / МВО УРСР. Ужгор. держ. ун-т; [В.І.Неточаєв (відп. ред.), Я.А.Чубуков, Г.В.Марченко, І.Г.Шульга, Б.І.Співак, І.М.Мешко]. – Ужгород, 1957. – С. 94-137.
304. Недзѣльській Е. Очеркъ карпаторусской литературы / Е. Недзѣльській. – Ужгородъ : типографія школьної помощи, 1932. – 290 с.

305. Павленко Г. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник / Г. Павленко. – Ужгород, 1999. – 196 с.
306. Пайкош О.М. Мовна боротьба на Закарпатті 20-30-х рр. ХХ ст. /О. М. Пайкош // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С.251-259.
307. Палінчак М. Уроки батьківської віри (Школа та церква на Закарпатті та Східній Словаччині в умовах Першої Чехословацької республіки) / М. Палінчак // Карпатський край. – 1995. – № 9-12. – С. 101 – 103.
308. Пальок В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. Пальок // Матеріали по відродженню на Закарпатті крайового товариства „Просвіта”. – Ужгород, 1991. – С. 43-50.
309. Пальок В. Наукова і видавнича діяльність товариства „Просвіта” на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. / В. Пальок // КАРПАТИКА – Карпатика. Актуальні проблеми історії, історіографії і культури країн центральної та південно-східної Європи. Випуск 1 / [Ред. Кол. Павленко Г.В., Мазурок О.С., Балагурі Е.А. та інші]. – Ужгород, 1992. – С. 156-161.
310. Памяті Федора Шимоновського // Календар „Просвіти” на 2000 рік / Під. ред. П. Федаки. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 2000. – С. 203.
311. Папп С. Історія Закарпаття Том III / Степан Папп. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – 647 с.
312. Пачовський В. Переднє слово (Вступ до збірки поезій Квіти з „терньом”) / В. Пачовський // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XI. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – С. 325-326.
313. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з картами. Репринтне видання 1938 р. / В. Пачовський. – Ужгород : Закарпаття, 1993. – 131 с.

314. Пачовский В. Что то Просвѣта? / В. Пачовський. – Ужгород : Книгопечатня акційного товариства „УНІО”, 1920. – 11 с.
315. Пекар В. (о. Анастасій) Стосунки Володимира Гнатюка з закарпатським істориком Ю.Жатковичем / В. Пекар // Матеріали міжнародної наукової конференції „від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету”. Пряшів –Свидник, 12-15 червня 1991. – Київ – Львів – Пряшів – Мюнхен – Париж – Нью-Йорк – Торонто – Сідней. – С. 58-70.
316. Передмова [книгозбірня „Пробоем”] // Боршош-Кумятський Ю. В Карпатах світає. – Прага, 1935. – С. 2.
317. Пешек І. Внутреннее развитие школьного дѣла на Подкарпатской Руси въ первомъ 10-лѣтіи чехословацкой республики / І. Пешек // Карпаторусскія достижения. Карпаторусскія достижения. Составиль и издалъ учитель А.В. Поповъ. – Ужгород, 1930. – 303 с. – С. 54 – 61.
318. Пѣсни Подкарпатскихъ Русиновъ. Часть І. Составивъ: Дръ Степанъ Андреевич Фенцикъ. – Прага : Накладом державного издательства, 1921.
319. Пѣсни Подкарпатскихъ Русиновъ. Часть ІІ. Составивъ: Дръ Степанъ Андреевич Фенцикъ. – Прага : Накладом державного издательства, 1923.
320. Ребрик Н. Література народовецтва і Чину на українському Підкарпатті в першій половині ХХ століття : Монографія / Н. Ребрик. – Ужгород : Гражда, 2007. – 220 с.
321. Романчук Б. Василь Гренджа-Донський (23. 4. 1897-25. 11. 1974) / Б. Романчук // Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. 1. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д. К., 1982. – С. XI – XXVI.
322. Росоха С. Сойм Карпатської України / Степан Росоха. – Вініпег : Культура і освіта, 1949. – 98 с.
323. Руський Національний Хор в Ужгородѣ 1921-1926 // Коломыйка. Збѣрник присвяченый І зѣзду Рустких Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 19-21.
324. Рябець М. Спомини про перечинську „Просвіту” / М. Рябець // Календар „Просвіти” на 1998 рік / [Під. ред. П. Федаки]. –

- Ужгород : Закарпатське крайове товариство „Просвіта”, 1998. – С. 59-60.
325. Савчук Б. Український Пласт 1911-1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : „Лілея-НВ”, 1996. – 272 с.
326. Сильвай И.А. (Уриил Метеор) Избранные произведения / И. А. Сильвай. – Словацкое издательство художественной литературы, 1957. – 411 с.
327. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
328. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках / Петро Стерчо. – Торонто, 1965. – 288 с.
329. Стрипський Г. З старшої писемности Угорської Руси / Г. Стрипський. – Ужгородъ, 1924. – 36 с.
330. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX / [Літ. ред. Василь Лев, худ. ред. Михайло Михалевич]. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – 512 с.
331. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. XII / [Літ. ред. Василь Лев, худ. ред. Михайло Михалевич]. – Видання Карпатського Союзу Інк., Відділ у Вашингтоні, Д.К., 1982. – 524 с.
332. Тимканич И. Руський Національний хор в Егреши / И. Тимканич // Коломыйка. Збѣрник присвяченый I зѣзду Руських Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 26.
333. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Ф. Тіхий / [Переклад з чеської та післямова Л.Белея, М.Сюська]. – Ужгород, 1996. – 226 с.
334. Товтин В. „І немає, і не буде, і не прийде забуття...” До 120-річчя від дня народження Марійки Підгірянки / В. Товтин // Ужгород. – 2001. – 24 березня. – № 11 (111). – С. 11.
335. Токар М. Коротка історія „Просвіти” в Сторожниці / Маріан Токар. – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 2000. – 30 с. + 6 с. іл..
336. Токар М. Роль Просвіти у процесі становлення та розвитку політичних партій Закарпаття в 1920 – 1939 роках / Маріан Токар, Володимир Басараб // CARPATICA – CARPATICA.

- Випуск 21. Політологічні студії : історія, теорія, практика. – Ужгород, 2003. – С. 260-269.
337. Токар М. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920 – 1924 роках / Маріан Токар // *Carpatica – Карпатика*. Випуск 10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ – ХХ століттях. – Ужгород : „Два кольори”, 2001. – С. 31-52.
338. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919 – 1939) : монографія / Маріан Токар. – Ужгород, 2006. – 380 с.
339. Туряниця А. Інвестиційна політика уряду Чехословаччини в галузі культурно-освітньої діяльності на Закарпатті в 20-х роках ХХ століття / А. Туряниця // *Carpatica – Карпатика*. Випуск 10. Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ-ХХ століттях. – Ужгород : „Два кольори”, 2001. – С. 53-65.
340. Федака П. Нарис історії товариства „Просвіта” Карпатської Руси-України (1920-1939) / Павло Федака. – Ужгород, 1991. – 52 с.
341. Федака П. Постать Олександра Духновича у діяльності крайового товариства „Просвіта” (1920-1939, 1990-2003) / Павло Федака. – Ужгород, 2003. – 23 с.
342. Федака П. Правда про Народний дім товариства „Просвіта” / Павло Федака. – Ужгород, 1992. – 23 с.
343. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному 20-річчі (1920 - 1939) / Павло Федака // Науковий збірник товариства „Просвіта” в Ужгороді / [Під. ред. П. Федаки]. – Ужгород, 2000. – Річник ІV (XVIII). – С. 6 – 10.
344. Ференц Н. Поезія Закарпаття першої половини ХХ століття / Н. Ференц // Українська поезія Закарпаття ХХ століття : Науковий збірник / [упорядкування та передмова В.В. Барчан]. – Ужгород : Ліра, 2004. – С. 11-42.
345. Ференц Н. Поетичний храм Зореслава / Н. Ференц // *CARPATICA – CARPATIKA*. Випуск 7. Історія і культура Закарпаття (До 55-річчя возєднання Закарпаття з Україною)

- / Ред. кол. Балагурі Е.А., Вегеш М.М., Віднянський С.В. та інші. – Ужгород, 2000. – С. 187-208.
346. Ференц П. Вплив культурних факторів на зростання української національної свідомості українців Закарпаття другої половини ХІХ першої половини ХХ / П. Ференц // Карпатика. Випуск 12. – Ужгород, 2001. – С. 250-264.
347. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття / П. Ференц. – Мукачево : „Карпатська вежа”, 2005. – 216 с.
348. Франко І. Карпаторуська література ХVІІ-ХVІІІ віків / Іван Франко // Записки наукового товариства імени Шевченка виходять у Львові щодва місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік ІХ., Р. 1900. кн. V. Т. ХХХVІІІ.
349. Хланта М. Значення наукової діяльності Гнатюка у формуванні української мовної свідомості на Закарпатті / М. Хланта // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1993. – С. 321-325.
350. Ходанич П. Золоті скрипки Володимира Бірчака. До 120-річчя з дня народження педагога і письменника / П. Худанич // Ужгород. – 2001. – 10 березня. – № 9 (109). – С. 11.
351. Хор братства святих Кирила и Мефода при ужгородскій гимназії // Коломыйка. Збѣрник присвяченый I зѣзду Руских Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VІ. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 26-27.
352. Худанич В. Берегівська Українська гімназія / Василь Худанич // Берегівська українська гімназія : Матеріали науково-практичної конференції / Редактор-упорядник проф. Василь Худанич. – Ужгород : Гражда, 1997. – С. 22 – 43.
353. Черничко І. Августин Штефан – голова товариства вчителів „Учительська громада” / І. Черничко // Августин Штефан. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 110-ій річниці від дня народження / [Упорядники: В. Худанич, М. Могорита, М. Шваб]. – Ужгород: ТОВ „Колірпрінт”, 2003. – С. 24-28.
354. Чучка П. Закарпатська стихія в „граматиці руського язика...” І.Панькевича / П. Чучка // Українська мова на Закарпатті у

- минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Габорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С. 328-336.
355. Чучка П. Найдавніший середній начальний заклад Закарпаття / П.Чучка // Ужгородська гімназія. Історія, матеріали, спогади. – Ужгорода : ПоліПрінт, 2001. – С. 7-49.
356. Чучка П. Питання літературної і державної мови в Карпатській Україні / П. Чучка // Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 року) / [Ред. кол. Б.К.Галас (відповідальний редактор), В.С.Гадорець, В.Є.Задорожний та інші]. – Ужгород, 1993. – С. 30-38.
357. Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Юрій-Августин Шерегій. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – 412 с.
358. Шемоновський Ф. Руський національний хор в Гайдороши / Федор Шемоновський // Коломьїка. Збѣрник присвяченый І зѣзду Руських Національных хорѣв Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгородѣ, 1926. – С. 23-24.
359. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918) / М. Штець // Педагогічний збірник № 1. Серія мовознавча. – Братіслава : Словацьке педагогічне виробництво, 1969. – 171 с.
360. Штець М. Місце і роль Івана Панькевича в культурно-освітньому та громадському житті Закарпаття / М. Штець // Українські Карпати : Матеріали міжнародної наукової конференції „Українські Карпати: етнос, історія, культура” (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород : Карпати, 1993. – С. 582 – 589.
361. Штець М. Національна мова українців Закарпаття у міжвоєнний період у світлі соціолінгвістики / М. Штець // Дукля. – 1998. - № 6. – С. 81 – 86.
362. Штець М. Роль і місце Івана Панькевича в становленні правопису на Закарпатті і Східній Словаччині / М. Штець // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана

Панькевича (23-24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992. – С. 183-185.

363. Яцко П. Свято нашої пісні / Павло Яцко // Коломийка. Збірник присвячений I з'їзду Рустких Національних хорів Подкарп. Руси 13. VI. 1926. – Ужгород : Книгопечатное акц. т-во „УНІО” в Ужгороді, 1926. – С. 11-12.

ЗМІСТ

Микола Вегеш. Світлі тіні народу _____	3
ВСТУПНА ЧАСТИНА _____	5
Частина 1. Джерела та історіографія проблеми _____	12
1.1. Архівні документи та опубліковані матеріали _____	12
1.2. Товариство «Просвіта» у мемуаристиці _____	18
1.3. Характеристика статистичних даних та матеріалів періодичних видань _____	22
1.4. Товариство «Просвіта» у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників _____	33
Частина 2. Ідейні витоки, причини виникнення та програмні положення діяльності товариства «Просвіта» _____	53
2.1. Аналіз досвіду діяльності культурно-просвітницьких товариств у Австро-Угорській імперії _____	53
2.2. Заснування товариства «Просвіта» і характеристика його програмних документів _____	73
2.3. Загальні тенденції розвитку Товариства в 1920 – 1939 роках _____	92
2.4. Особливості розвитку товариства «Просвіта» у Словаччині _____	113
2.5. Роль українських емігрантів у діяльності «Просвіти» _____	124
Частина 3. Участь «Просвіти» в громадсько-політичному житті _____	135
3.1. Взаємовідносини «Просвіти» з чехословацьким урядом _____	135
3.2. Вплив Товариства на формування та діяльність проукраїнських політичних партій _____	151
3.3. Організація та проведення «Просвітою» масових заходів _____	157
3.4. Роль товариства у поширенні української літературної мови _____	166

Частина 4. Вплив «Просвіти» на розвиток культури	182
4.1. Вплив Товариства на систему освіти і виховання	182
4.2. Видавнича і літературна діяльність Товариства	195
4.3. Музейна та бібліотечна справи у роботі Товариства	219
4.4. Товариство «Просвіта» і становлення театрального мистецтва	233
4.5. Музична діяльність товариства «Просвіта»	251
ПІСЛЯМОВА	271
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	281

Наукове видання

Стряпко Іван Олександрович

**ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА» В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЗАКАРПАТТЯ
(1920 – 1939)**

Монографія

Серія «Studia Regionalistica» / П'яте видання

Координатор проекту – *Маріан Токар*

Коректура та редакція – авторська

Верстка та дизайн – *Сергій Тополянський*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 19,53. Зам. № 117. Наклад 300 прим.

Всеукраїнське видавництво «Карпати», директор – Віктор Браславець
88000, м. Ужгород, пл. Жупанатська, 3.

Тел./факс: 8(03122) 3-23-66, тел.: 8(03122)61-26-93

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції – Серія ДК №512*

Віддруковано: видавництво УжНУ «Говерла». м. Ужгород, вул. Капітульна, 18. Тел.: 3-32-48.

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції – Серія Зт №32*

Іван Стряпко

С 87 Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920 – 1939): Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 5; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2012. – 328 с.

ISBN 978-966-332-109-7

У дослідженні аналізується процес створення та функціонування культурно-просвітницького товариства «Просвіта» у Закарпатті в 1920 – 1939 роках. Автор акцентує увагу на впливі організації на громадсько-політичне й культурне життя регіону. Науковому осмисленню підлягають ідейні витоки та програмні положення товариства. Значна увага приділена видавничій, літературній, музейній, бібліотечній, театральній та музичній діяльності.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 94 (477. 87) «1920/1939»: 061.2

ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

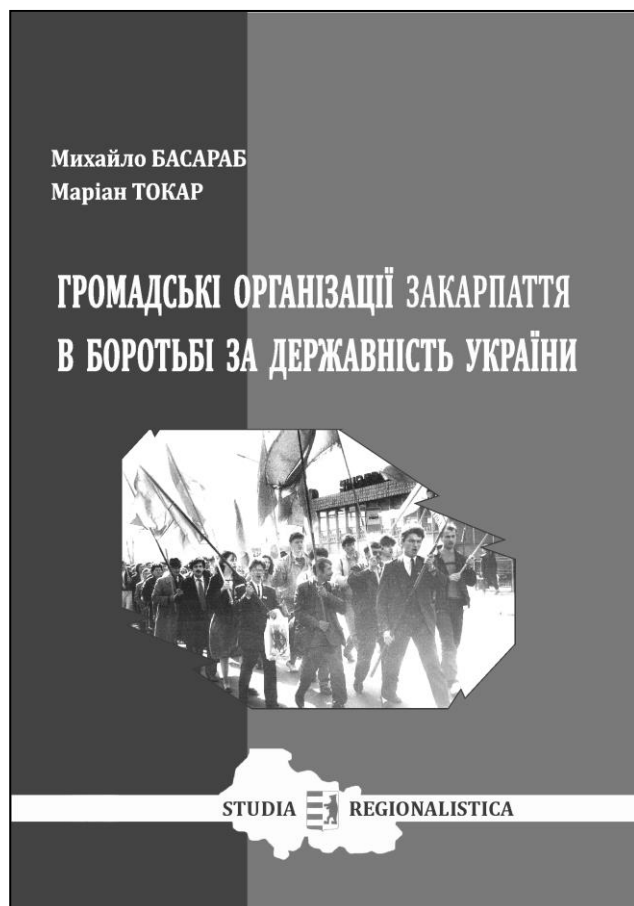
**У серії «*Studia Regionalistica*»
вийшли друком**

Перше видання «SR»

Михайло Басараб, Маріан Токар

Б 27 Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): Монографія / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.

ISBN 978-966-671-224-3

У монографії ужгородських дослідників аналізується процес утворення та діяльності перших громадських організацій Закарпаття новітньої доби боротьби за державну незалежність України. Здійснено аналіз формування суспільно-політичного масового руху, творення громадсько-політичних, культурно-просвітніх, патріотичних організацій, товариств, об'єднань. Досліджено умови їхнього функціонування, проблеми структурної розбудови, аспекти співпраці. Видання розраховане на широкий загал читачів.

УДК 329.71 (477.87) "1980/1990"
ББК Ф7 (4Укр – 4Зак) 6

**У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком**

Друге видання «SR»

Юрій Остапець, Маріан Токар

О 76 Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Серія «Studia Regionalistica» / № 2; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с.

ISBN 978-966-671-225-0

У монографії дослідників аналізуються виборчі процеси в Закарпатті впродовж усього ХХ – початку ХХІ століть. Автори досліджують умови проведення виборчих перегонів різних рівнів, їх наслідки, склад учасників – суб'єктів виборчих процесів у різні історичні проміжки часу. Головний акцент робиться на парламентських виборах.

Видання розраховане на фахівців – політологів, соціологів, істориків, студентський загал та всіх, хто цікавиться історичним минулим і сучасним Закарпаття.

УДК 324 (477. 87)
ББК Ф3 (4Укр – 4Зак) 6

**У серії «Studia Regionalistica»
вийшли друком**

Третє видання «SR»

**Микола Вегеш, Стефан Д. Молнар, Йосип Молнар,
Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Маріан Токар,
Чілла Фединець, Степан Черничко**

**X94 Хроніка Закарпаття. 1867 – 2010 / Kárpátalja
évszámokban. 1867 – 2010** / українсько-угорське двомовне
видання; *Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány*: / Серія «Studia Re-
gionalistica» / № 3; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Уж-
городський національний університет». – Ужгород: Видавни-
цтво УжНУ «Говерла», 2011. – 312 с.

ISBN 978-966-2095-55-5

У пропонованому українсько-угорському виданні систематизована хронологія найважливіших подій з історії Закарпаття впродовж 1867–2010 років. Хроніка висвітлює прояви історичного розвитку регіону, а саме політичні, правові, соціальні, економічні, культурні, освітні. Акцентовується увага на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, їхнього сучасного співіснування. Посібник розрахований на учнівську та студентську молодь, а також на тих, хто цікавиться сторінками історії Закарпаття.

УДК 930.24 (477. 87) «1867/2010»
ББК ТЗ (4Укр – 4Зак)

**У серії «*Studia Regionalistica*»
вийшли друком**

Четверте видання «SR»

Володимир Гиря

Г 51 Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті): Монографія / Серія «*Studia Regionalistica*» / № 4; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2012. – 200 с.

ISBN 978-966-671-319-6

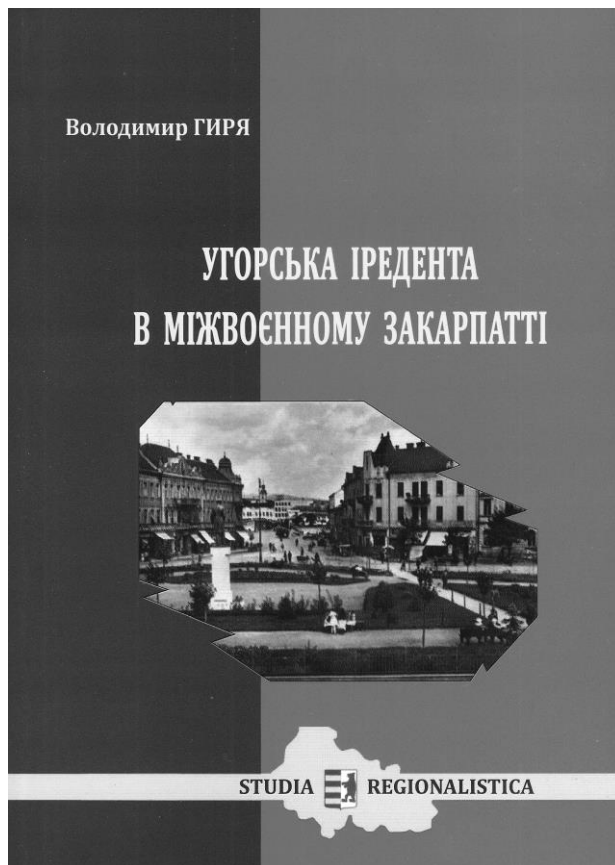
У центрі уваги дослідження постали складності суспільно-політичного розвитку Закарпаття, пов'язані з діяльністю угорської іреденти на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). Зроблено узагальнюючий аналіз впливу на політичний розвиток Закарпаття угорського фактора, покликаного відновити територіальну цілісність Угорського королівства довоєнного періоду.

Науковому аналізу підлягають перші кроки угорської іреденти в краї після завершення Першої світової війни,

активна діяльність угорських політичних партій Закарпаття, їх провідних діячів, що співпрацювали з угорською агентурою.

УДК 94 (477. 87) «1919/1939»

ББК ТЗ (4Укр – 4Зак) 6 – 4

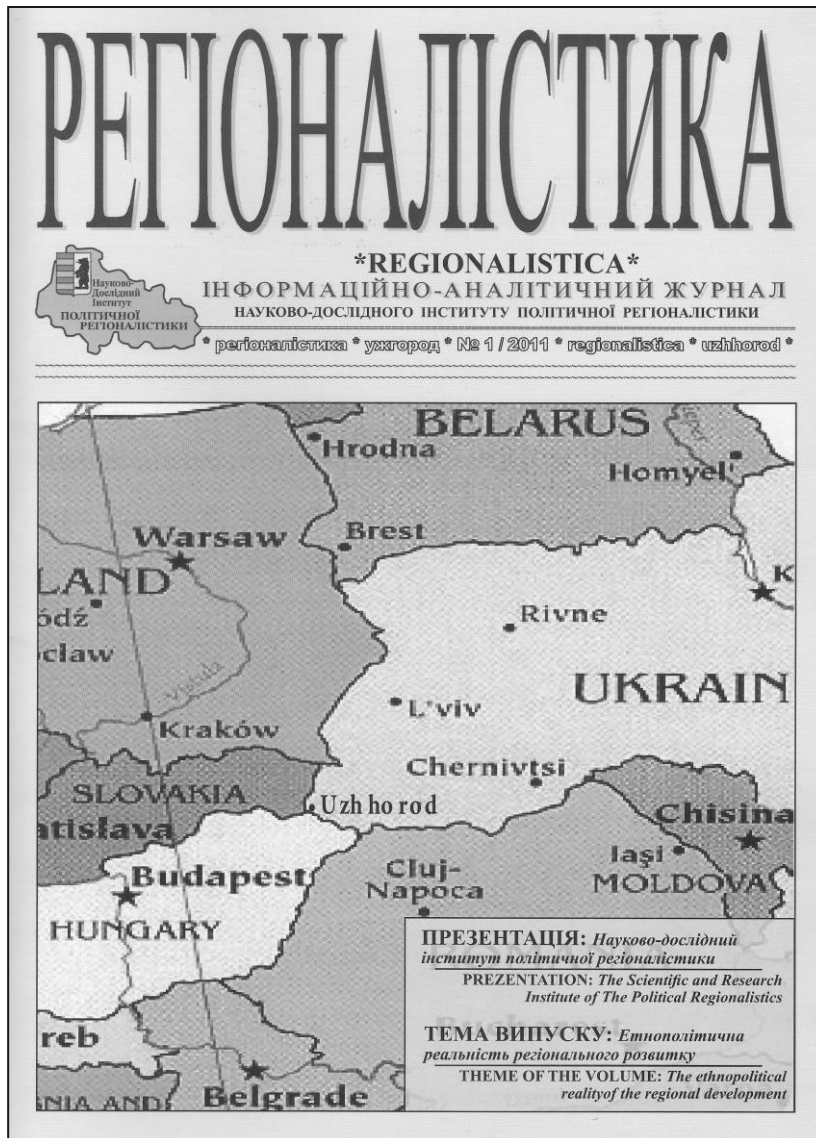
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

презентує

інформаційно-аналітичний журнал
«РЕГІОНАЛІСТИКА»

* № 1 / 2011 *

Випуск присвячений етнополітичній реальності
регіонального розвитку Закарпаття і суміжних регіонів України
та зарубіжжя. Подана також загальна інформація про
НДІ політичної регіоналістики та його партнерів.

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПОЛІТИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

презентує

**інформаційно-аналітичний журнал
«РЕГІОНАЛІСТИКА»**

*** № 2 / 2011 ***

Випуск присвячений державотворчим процесам у регіональному змісті. Основна увага приділена розвитку Закарпаття у складі України, а також окремим проблемам державотворення сусідніх держав.

СПІЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ
Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики
Ужгородського національного університету та
Інституту етнонаціональних досліджень
Угорської академії наук

Авторський колектив пропонованого видання спробував системно висвітлити взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття від 1919 до 2009 року. Для детального ознайомлення авторами подаються цікаві матеріали історико-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього, духовного життя закарпатців. Автори акцентують увагу, зокрема на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також на ключових елементах їхнього сучасного співіснування.

Керівниками редакційної колегії, до складу якої увійшли Юрій Остапець, Роман Офіцинський, Ласло Сорко, Маріан Токар та Степан Черничко, виступили Микола Вегеш (Україна) та Чілла Фединець (Угорщина). Усього авторський колектив склали 26 дослідників з Ужгорода, Берегова, Києва, Будапешта.

